

Redakcja naukowa

Iwona Wieczorek

REWALORYZACJA ZABYTKOWYCH PARKÓW –
PRZYKŁADY DZIAŁAŃ JEDNOSTEK
SAMORZĄDU TERYTORIALNEGO NA RZECZ
ZACHOWANIA DZIEDZICTWA PRZYRODNICZEGO
WOJEWÓDZTWA ŁÓDZKIEGO

NARODOWY
INSTYTUT
SAMORZĄDU
TERYTORYALNEGO

PRZYSZŁOŚĆ | ROZWÓJ | SAMORZĄD

**Rewaloryzacja zabytkowych parków –
przykłady działań jednostek samorządu
terytorialnego na rzecz zachowania
dziedzictwa przyrodniczego
województwa łódzkiego**

**Rewaloryzacja zabytkowych parków –
przykłady działań jednostek samorządu
terytorialnego na rzecz zachowania
dziedzictwa przyrodniczego
województwa łódzkiego**

Redakcja naukowa
dr Iwona Wieczorek

Łódź 2021

Recenzenci:

dr hab. Anna Barczak, prof. Uniwersytetu Szczecińskiego, Wydział Prawa i Administracji

dr hab. Aneta Kaźmierska-Patrzyzna, Uniwersytet Łódzki, Wydział Prawa i Administracji

Redakcja naukowa:

Iwona Wieczorek – Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny,
Narodowy Instytut Samorządu Terytorialnego

Opracowanie redakcyjne:

Magdalena Kącicka

Opracowanie graficzne, skład i łamanie:

Wostok-Design Jakub Popłoński | www.wostok-design.com

Copyright by Narodowy Instytut Samorządu Terytorialnego

Wydawnictwo Narodowego Instytutu Samorządu Terytorialnego

NARODOWY
INSTYTUT
SAMORZĄDU
TERYTORYJALNEGO

WOJEWÓDZKI FUNDUSZ
OCHRONY ŚRODOWISKA
I GOSPODARKI WODNEJ
W ŁÓDZI

Dofinansowano ze środków Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska
i Gospodarki Wodnej w Łodzi

Łódź 2021

ISBN 978-83-956421-3-5

7 | Wprowadzenie

Wybrane aspekty ochrony zabytkowych parków

- 11 | Pojęcie dziedzictwa przyrodniczego oraz instrumenty prawne służące jego zachowaniu i ochronie
- 43 | Uwarunkowania prawne ochrony parków zabytkowych w Polsce
- 73 | Projektowanie parków zabytkowych – kompozycja, wartości kulturowe, programy funkcjonalne i wyposażenie
- 93 | Praktyczne problemy rewaloryzacji parków zabytkowych – perspektywa Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Rewaloryzacje zabytkowych parków województwa łódzkiego w praktyce

- 103 | Gmina Inowłódz
- 106 | Gmina Łanięta
- 109 | Miasto Łęczycza
- 113 | Miasto Łódź
- 120 | Gmina Moszczenica
- 123 | Miasto Rawa Mazowiecka
- 128 | Gmina Wartkowice
- 132 | Gmina Wola Krzysztoporska
- 142 | Gmina Zadzim
- 147 | Miasto Zduńska Wola
- 153 | Gmina Zgierz
- 157 | **Zakończenie**
- 159 | **Spis zdjęć**
- 162 | **Spis literatury**

Wprowadzenie

Narodowy Instytut Samorządu Terytorialnego (NIST), realizując swoje zadania statutowe, oddaje z przyjemnością do rąk Czytelników niniejszą publikację, która towarzyszy konferencji – *Rewaloryzacja zabytkowych parków – przykłady działań jednostek samorządu terytorialnego na rzecz zachowania dziedzictwa przyrodniczego województwa łódzkiego*¹.

Ważnym kierunkiem działań konserwatorskich dotyczących zabytkowych ogrodów jest ich rewaloryzacja. W województwie łódzkim znajduje się 2 714 obiektów wpisanych do rejestru zabytków, co stanowi 3,83% zabytków w Polsce.² W grupie zabytków zagrożonych szczególne miejsce zajmują XIX-wieczne dwory, a także towarzyszące im budowle folwarczne, gospodarcze oraz parki. Często podstawowym problemem jest brak ich konserwacji, remontów, pielęgnacji czy też użytkowania. Zabytkowe parki zawierają starodrzew, są elementem krajobrazu, wywierają wpływ na klimat terenów przyległych.

Zaprezentowane w opracowaniu treści dotyczą wieloaspektowych wątków związanych między innymi z analizą przyjętych rozwiązań prawnych służących konserwacji i rewitalizacji parków o charakterze historycznym. Stworzenie odpowiednich regulacji prawnych, mających na celu zachowanie i ochronę dziedzictwa

---

1 Publikacja stanowi element projektu, realizowanego w okresie lipiec–grudzień 2021 r., na który NIST pozyskał dofinansowanie ze środków Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Łodzi.

2 *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w województwie łódzkim Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa, 2017, s. 32.

przyrodniczego jest zagadnieniem kluczowym ze względu na jego wpływ na życie człowieka. Dlatego też Autorki opracowania reprezentujące różne obszary badawcze, metody oraz warsztat naukowy podjęły się próby sformułowania oceny regulacji prawnej ustanawiającej reżim prawny ochrony parków zabytkowych.

Proponowane Czytelnikowi opracowanie składa się z dwóch części. W pierwszej, zatytułowanej *Wybrane aspekty ochrony zabytkowych parków* Autorki odniosły się do omówienia najważniejszych kwestii prawnych oraz określenia podstawowych pojęć w tym zakresie.

Joanna Wyporska-Frankiewicz (*Pojęcie dziedzictwa przyrodniczego oraz instrumenty prawne służące jego zachowaniu i ochronie*) podkreśla, jak ważne jest zatrzymanie postępującej degradacji środowiska oraz podjęcie działań zmierzających do zachowania przyrody dla przyszłych pokoleń. Autorka słusznie wskazuje, że dla zidentyfikowania instrumentów prawnych służących zachowaniu i ochronie dziedzictwa przyrodniczego, określanego też mianem naturalnego, niezbędne jest najpierw określenie zakresu tego pojęcia oraz wskazanie jego relacji i związków z pojęciem „przyroda”. Wskazuje, że ustawodawca określił katalog form ochrony przyrody oraz podstawowe akty prawne dotyczące tej problematyki: ustawę z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody oraz ustawę z dnia 27 kwietnia 2021 r. Prawo ochrony środowiska. Elementy przyrody uznane za dziedzictwo naturalne muszą, zdaniem Autorki, w każdym przypadku charakteryzować się wyjątkową powszechną wartością.

W części autorstwa Moniki Król (*Uwarunkowania prawne ochrony parków zabytkowych w Polsce*) zaznaczono na wstępie, iż najcenniejsze składniki dziedzictwa przyrodniczego państwa objęte zostały ochroną prawną. Autorka podkreśla, że parki historyczne, nazywane także parkami zabytkowymi, otaczające zespoły pałacowe, dwory, klasztory, plebanie stanowią zarówno element dziedzictwa przyrodniczego, jak i kulturowego. Zasadnicze zagadnienia zostały przez nią poprzedzone ustaleniami terminologicznymi oraz poszukiwaniem motywów obowiązującego modelu prawnego ochrony tych obiektów. Autorka zauważa, że obecnie występuje dualizm prawnej ochrony parków i ogrodów o charakterze historycznym, zabytkowym oraz przyrodniczym. Zdaniem Autorki na szczególną uwagę zasługują zwłaszcza względy estetyczne i patriotyczne, bo te doprowadziły do powstania pierwszych parków narodowych i parków zabytkowych.

Z kolei Agata Zachariasz (*Projektowanie parków zabytkowych – kompozycja, wartości kulturowe, programy funkcjonalne i wyposażenie*) wskazuje, że historyczne ogrody i parki są wyrazem przeszłości, stanowią cenny element dziedzictwa kulturowego, a zwiększająca się liczba wpisów do rejestru nie przekłada się bezpośrednio na ich dobrostan. Ulegają one zmianom w czasie na skutek sukcesji naturalnej i działalności człowieka. Ocena stanu parków zabytkowych jest dokonywana nie tylko pod kątem założeń zieleni, lecz przede wszystkim pod kątem zachowania pierwotnej koncepcji.

Jak zauważyła Anna Michalak (*Praktyczne problemy rewaloryzacji parków zabytkowych – perspektywa Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków*), liczba parków historycznych ogółem w Polsce w roku 1993 szacowana była na 91 821. Celem ochrony otoczenia jest zazwyczaj konieczność ochrony wartości danego parku, wynikająca z jego relacji z krajobrazem otaczającym: osi i otwarć widokowych, właściwej ekspozycji danego parku w krajobrazie, zachowania ciągłości tradycyjnego sposobu użytkowania terenów otaczających, o ile ma to wpływ na recepcję danego parku zabytkowego. Na podkreślenie zasługuje fakt, że dziedzictwo kulturowe jest czynnikiem rozwoju, dlatego wspieranie odpowiedniego zarządzania na poziomie samorządowym może pozytywnie wpływać zarówno na rozwój społeczny, jak i gospodarczy, ale również może wspierać budowę więzi społecznych, poczucie wspólnoty, lokalnej tożsamości i dumy z miejsca zamieszkania.

W drugiej części opracowania: *Rewaloryzacje zabytkowych parków województwa łódzkiego w praktyce* skupiono się na zaprezentowaniu wybranych jednostek samorządu terytorialnego w kontekście przeprowadzonych przez nie rewaloryzacji zabytkowych parków. Na jednostkach samorządu terytorialnego jako na właścicielu spoczywa obowiązek właściwego i systematycznego pielęgnowania drzew i drzewostanów ogrodowych będących podstawą zabytkowych parków i ogrodów. Wiele samorządów korzysta ze środków zewnętrznych, które wykorzystywane są w celu prowadzenia kompleksowych prac przywracając tym samym dawną świetność parków. Ich doświadczenia stanowić mogą inspirację dla innych samorządów, w zasobie których znajdują się zabytkowe parki.

Wybrane aspekty ochrony zabytkowych parków

Pojęcie dziedzictwa przyrodniczego oraz instrumenty prawne służące jego zachowaniu i ochronie

dr hab. Joanna Wyporska-Frankiewicz, prof. UŁ

Katedra Polityki Prawa

Wydział Prawa i Administracji

Uniwersytet Łódzki

ORCID: 0000-0002-7652-6338

Zagadnienia wprowadzające

1 | Konieczność zachowania, a co za tym idzie ochrony przyrody nie budzi żadnych wątpliwości. Powszechnie dostrzega się bowiem postępujący od wielu lat proces degradacji środowiska naturalnego, który niestety systematycznie przybiera na sile. Bez wątpienia do takiego stanu – postępującej degradacji – najbardziej przyczynia się ekspansywna działalność człowieka, która powoduje poważne zaburzenia naturalnych struktur przyrody oraz mechanizmów jej samoregulacji. Przyczyną takiej sytuacji, jak powszechnie się wskazuje, jest przede wszystkim zanieczyszczenie gleby, wód i atmosfery przez wprowadzanie do nich na ogromną skalę toksycznych substancji. Nadto wskazać należy prowadzenie przez człowieka nadmiernej, a często nieprawidłowej eksploatacji zasobów naturalnych (przyrodniczych), postępującą w niekontrolowany sposób urbanizację – niszczenie nie tylko naturalnego krajobrazu, lecz także całych ekosystemów. Konsekwencją takich działań jest stale postępujące – w zatrważającym tempie zanieczyszczanie środowiska naturalnego oraz niszczenie, często bezpowrotne, wielu gatunków fauny i flory, co z kolei prowadzi do poważnych zaburzeń naturalnej równowagi biologicznej. Na tym tle niezwykle pilnym zadaniem, nad którym powinien się pochylić każdy, a w szczególności ustawodawca, jest nie tylko zatrzymanie postępującej degradacji środowiska przez objęcie przyrody szeroką ochroną, lecz także podjęcie

działań zmierzających do zachowania przyrody i jej dziedzictwa dla przyszłych pokoleń. Termin „przyroda” bez wątpienia obejmuje bowiem swoim zakresem również „dziedzictwo przyrodnicze”, nie są to jednak pojęcia tożsame. Niemniej aby zidentyfikować instrumenty prawne służące zachowaniu i ochronie dziedzictwa przyrodniczego, określanego też mianem naturalnego, niezbędne jest najpierw określenie zakresu tego pojęcia oraz wskazanie jego relacji i związków z pojęciem „przyroda”.

2 | Pojęcie „przyroda” jest bez wątpienia bardzo pojemne, a co więcej wydaje się zdecydowanie szersze niż „dziedzictwo przyrodnicze”. W języku naturalnym „przyroda” to nic innego jak: „całokształt rzeczy i zjawisk tworzących wszechświat, świat (bez wytworów pracy ludzkiej); ziemia, woda i powietrze wraz z żyjącymi na nich i w nich roślinami i zwierzętami; natura”³. Pojęcie to jest również używane na oznaczenie całokształtu „świata organicznego i nieorganicznego; ogół rzeczy i zjawisk fizycznych oraz stosunków zachodzących między nimi; świat roślinny i zwierzęcy wraz z terenem, na którym występuje”⁴. Zatem w języku naturalnym przyroda „to wszystko, co nas otacza, a nie zostało stworzone przez człowieka, m.in. rośliny i zwierzęta, ziemia i woda, a także procesy i zjawiska np. wiatr i burza”⁵. Pojęcie to jest również używane w języku prawnym⁶ i prawniczym. Obok pojęcia „przyroda” funkcjonuje też „środowisko”, które ma wiele znaczeń⁷. Niemniej po dookreśleniu go przymiotnikiem „naturalne” – a więc „środowisko naturalne” – będzie synonimem pojęcia „środowisko przyrodnicze”, które w języku potocznym oznacza „całokształt powiązanych ze sobą elementów otoczenia organizmów”⁸. Środowisko to

3 *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, tom II, Warszawa, 1979, s. 1053–1054. Podobnie: <https://sjp.pwn.pl/slowniki/przyroda.html>

4 *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski: <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/przyroda;5486934.html> Autor wskazuje, że pojęcie to jest również używane na oznaczenie ogółu „czynników, sił natury kształtujących organizmy żywe, zwłaszcza ludzi”.

5 *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, tom II, Warszawa, 2000, s. 377.

6 Jak wskazuje system informacji prawnej Lex w aktach prawnych różnej rangi pojęcie to pojawia się aż 80 228 razy, a w tym w Dz.U. i M.P. aż 3 028 razy, a w Dziennikach UE aż 1 012 razy.

7 Jest ono bowiem odnoszone do: przyrody, zespołu ludzi, czynników chemicznych, informatyki. Zob.: <https://wsjp.pl/haslo/podglad/6987/srodowisko>

8 <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/srodowisko-przyrodnicze;3984318.html>

„ogół elementów otoczenia”⁹, „ogół ożywionych i nieożywionych składników przyrody, ściśle ze sobą powiązanych i otaczających organizmy żywe”¹⁰, czy też „ogół warunków zewnętrznych, w których żyje jednostkowy organizm”¹¹, a także „ogół wszystkich czynników otoczenia (ożywionych i nieożywionych), mniej więcej jednolitych na danym terenie, oddziałujących na organizmy żywe i ulegających zmianom pod wpływem tych organizmów”¹². Analiza obowiązujących w Polsce przepisów prawa wskazuje, iż ustawodawca dostrzega konieczność ochrony przyrody, co więcej jest ona realizowana na różne sposoby, a rozwiązania prawne dotyczące tej problematyki są bardzo liczne.

Zarówno „przyroda”, jak i „środowisko” są pojęciami prawnymi – bardzo często posługuje się nimi ustawodawca¹³. Nie ulega przy tym wątpliwości, że za podstawowe akty prawne dotyczące tej problematyki można uznać: po pierwsze ustawę z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody¹⁴ oraz po drugie, ustawę z dnia 27 kwietnia 2021 r. Prawo ochrony środowiska¹⁵. Ta pierwsza określa cele, zasady i formy ochrony przyrody żywej i nieożywionej oraz krajobrazu (art. 1 uop). Druga z kolei (uPoś) określa zasady ochrony środowiska oraz warunki korzystania z jego zasobów, z uwzględnieniem wymagań zrównoważonego rozwoju, a w szczególności: „1) zasady ustalania: a) warunków ochrony środowiska, b) warunków wprowadzania substancji lub energii do środowiska, c) kosztów korzystania ze środowiska; (...) 4) obowiązki organów administracji; 5) odpowiedzialność i sankcje” (art. 1 uPoś). Należy przy tym odnotować, że ustawodawca stworzył definicję legalną pojęcia „ochrona środowiska” stanowiąc w treści art. 3 pkt 13) uPoś, iż „Ilektóż w ustawie jest mowa

9 <https://sjp.pwn.pl/sjp/srodowisko;2528101.html>

10 <https://wsjp.pl/haslo/podglad/6987/srodowisko/5015200/przyroda>

11 <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/srodowisko;5505889.html>

12 *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczaka, tom III, Warszawa, 1981, s. 456.

13 W systemie informacji prawnej Lex fraza: „przyroda” pojawia się 3 028 razy, w Dz.U. i M.P., w Dziennikach UE – 1 014 razy, aż 36 048 razy w orzeczeniach i pismach urzędowych; a w komentarzach i publikacjach – 3 824 razy. Z kolei pojęcie „środowisko” – jak wynika z systemu informacji prawnej Lex – występuje w Dz.U. i M.P. aż 10 758 razy, w Dziennikach UE aż 19 098 razy, w orzeczeniach i pismach urzędowych 177 360 razy, a w komentarzach i publikacjach 20 569 razy.

14 Tekst jedn. Dz.U. z dnia 21 czerwca 2021 r., Poz. 1098 – powoływana dalej jako uop.

15 Tekst jedn. Dz.U. z dnia 9 lipca 2020 r., Poz. 1219 ze zm. – powoływana dalej jako uPoś.

o: (...) ochronie środowiska – rozumie się przez to podjęcie lub zaniechanie działań, umożliwiające zachowanie lub przywracanie równowagi przyrodniczej; ochrona ta polega w szczególności na: a) racjonalnym kształtowaniu środowiska i gospodarowaniu zasobami środowiska zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju, b) przeciwdziałaniu zanieczyszczeniom, c) przywracaniu elementów przyrodniczych do stanu właściwego”. Bez wątpienia wskazane akty prawne wzajemnie się uzupełniają, tworząc również podstawy ochrony „dziedzictwa przyrodniczego”, które jest elementem przyrody i środowiska naturalnego.

3 | Pojęcie dziedzictwa przyrodniczego (określanego też mianem naturalnego)¹⁶, obok dziedzictwa kulturowego od lat funkcjonuje w języku naturalnym (drugie pojęcie jest zdecydowanie częściej spotykane, a jego sens bardziej zrozumiały, jednak nie będzie ono przedmiotem zainteresowania w niniejszych rozważaniach). Należy zauważyć wzajemną zależność pomiędzy dziedzictwem kulturowym a przyrodniczym¹⁷, jej wyrazem jest chociażby Konwencja – przyjęta przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na siedemnastej sesji w Paryżu w dniu 16 listopada 1972 r. – w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego¹⁸. Pojęcie „dziedzictwo przyrodnicze” występuje również w języku prawnym, ustawodawca posługuje się nim w aktach prawnych różnej rangi¹⁹. Dla dalszych rozważań kluczowe będzie ustalenie znaczenia pojęcia

16 Na potrzeby prowadzonych w niniejszej pracy rozważań pojęcia: przyrodniczy i naturalny będą traktowane wymiennie jako synonimy – zob. <https://www.synonimy.pl/synonim/naturalny/>

17 W literaturze zwraca się uwagę na dość ścisły związek tych pojęć, wskazując że dziedzictwo przyrodnicze w sposób naturalny towarzyszy dziedzictwu kulturowemu „i często jest – w sposób automatyczny i nie do końca uświadomiony – wykorzystywane w promowaniu walorów i zasobów kultury”. Zob. przykładowo: A. Machnik, *Dziedzictwo przyrodnicze w rozwoju turystyki kulturowej na terenach wiejskich*, „Turystyka Kulturowa” nr 7/2014, s. 34, www.turystykakulturowa.org

18 Opublikowana w Dz. U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190 – powoływana dalej jako konwencja z 1972.

19 W wyniku wpisania w systemie informacji prawnej Lex frazy: „dziedzictwo przyrodnicze” otrzymamy 37 wyników, gdy chodzi o jej występowanie w Dz. U. i M. P., 803 razy pojawia się w orzeczeniach i pismach urzędowych; a w komentarzach i publikacjach pojawia się 113 razy.

„dziedzictwo przyrodnicze (naturalne)”, a punktem wyjścia do tego wyjaśnienia musi być ustalenie znaczenia pojęcia „dziedzictwo”. W języku naturalnym pod tym pojęciem rozumiemy zazwyczaj „majątek ruchomy albo nieruchomy przejęty jako spadek: scheda, spuścizna, sukcesja” oraz „prawo do wejścia w posiadanie albo przekazywanie czegoś przez spadek, posiadanie, obejmowanie czegoś w spadku, dziedziczenie”²⁰, a także „rzecz, majątek ziemski otrzymany na własność jako spadek po kimś albo przejęty po przodkach; każda posiadłość, każdy grunt, majątek ziemski; spuścizna, sukcesja, scheda”²¹, czy też objęcie czegoś, dostanie jako spadek albo spuścizna po przodkach²². Pod pojęciem tym rozumie się również „dobra kultury, nauki i sztuki pozostawione przez poprzednie pokolenia”²³. Dookreślenie pojęcia „dziedzictwo” przymiotnikiem „przyrodnicze” – oznaczającym jego „związek ze zjawiskami przyrody”, a także „mającym związek z badaniami i opisem przyrody”²⁴, jak również „mający związek (...) z naukami z zakresu przyrody”²⁵ – wskazywać może na dobra przyrody pozostawione przez poprzednie pokolenia, czy w ogóle dobra przyrody, które należy poddać ochronie. Wydaje się jednak, że nie chodzi tutaj o wszelkie dobra przyrody (przyrodę jako całość), ale o te, które są szczególnie cenne i wartościowe. W skład dziedzictwa przyrodniczego (naturalnego) wchodzić będą wyłącznie takie elementy przyrody, które mają wyjątkową, powszechną wartość dla ludzkości – są szczególnie cenne, a co za tym idzie należy podjąć wszelkie środki, aby je ochronić i zachować. Tym samym zakres pojęcia „dziedzictwo przyrodnicze” należałoby ograniczyć wyłącznie do tych elementów przyrody, które są wyjątkowe, unikalne, można je uznać za szczególnie cenne, gdyż przedstawiają wyjątkowo dużą wartość dla społeczeństwa. Wobec tego zasługują na szczególną, dalej (a może wręcz najdalej) idącą ochronę, która powinna znacznie wykraczać poza tę, obejmującą przyrodę, czy też środowisko jako takie.

20 *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczaka, tom I, Warszawa, 1978, s. 498.

21 <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/dziedzictwo;5424639.html>

22 <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/dziedzictwo;5424639.html>

23 <https://sjp.pwn.pl/szukaj/dziedzictwo.html>

24 <https://sjp.pwn.pl/szukaj/przyrodniczy.html>

25 <https://sjp.pwn.pl/szukaj/przyrodniczy.html>

Odnotować przy tym wypada, że w konwencji z 1972 roku wyraźnie wskazano, że niektóre z dóbr dziedzictwa naturalnego mają wyjątkowe znaczenie, gdyż są unikalne i niezastąpione, mają wyjątkową, powszechną wartość, a to z kolei uzasadnia konieczność ich zachowania jako elementu światowego dziedzictwa całej ludzkości, gdyż uszkodzenie lub unicestwienie jakiegokolwiek dobra wchodzącego w ich skład stanowi nieodwracalne zubożenie dziedzictwa wszystkich narodów świata. Konwencja z 1972 roku definiuje pojęcie „dziedzictwo naturalne”, wskazując, że w jej rozumieniu „za »dziedzictwo naturalne« uważane są:

- pomniki przyrody utworzone przez formacje fizyczne i biologiczne albo zgrupowania takich formacji, przedstawiające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia estetycznego lub naukowego,
- formacje geologiczne i fizjograficzne oraz strefy o ściśle oznaczonych granicach, stanowiące siedlisko zagrożonych zagładą gatunków zwierząt i roślin, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia nauki lub ich zachowania,
- miejsca lub strefy naturalne o ściśle oznaczonych granicach, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia nauki, zachowania lub naturalnego piękna”.

Można więc przyjąć, że elementy przyrody uznane za dziedzictwo naturalne muszą w każdym przypadku przedstawiać wyjątkową powszechną wartość. A co za tym idzie aby zaliczyć jakiś element przyrody w poczet dziedzictwa przyrodniczego, należy udzielić pozytywnej odpowiedzi na pytanie o to, czy przedstawia on wyjątkową, powszechną wartość. W świetle powyższego nie ulega wątpliwości, że nie każdy element przyrody będzie stanowił dziedzictwo przyrodnicze (naturalne). Podobnie jak wskazuje konwencja z 1972 r. pojęcie „dziedzictwo przyrodnicze (naturalne)” nie może być rozumiane szeroko, nie obejmuje ono bowiem wszystkich elementów przyrody, a jedynie te jej dobra, które są szczególnie cenne, mają wyjątkową powszechną wartość i z tego powodu należy je za wszelką cenę chronić i zabezpieczyć dla przyszłych pokoleń – takie rozumienie tego pojęcia zostało przyjęte na potrzeby prowadzonych rozważań.

Dziedzictwo przyrodnicze – ustalenia pojęciowe

1 | Pojęcie „przyroda” obejmuje swoim zakresem również „dziedzictwo przyrodnicze”, które jest pojęciem zdecydowanie węższym znaczeniowo. Również ochrona dziedzictwa przyrodniczego (naturalnego) – z uwagi na jego wyjątkowe, unikalne walory – powinna zdecydowanie wykraczać poza ochronę jaką objęta jest przyroda jako taka. Należy przy tym odnotować, że wprawdzie z treści art. 4 ust. 1 uop wynika obowiązek dbałości o przyrodę – przepis ten stanowi bowiem, że „Obowiązkiem organów administracji publicznej, osób prawnych i innych jednostek organizacyjnych oraz osób fizycznych jest dbałość o przyrodę będącą dziedzictwem i bogactwem narodowym” – to jednak należy uznać, że użycie w tym miejscu w odniesieniu do przyrody pojęcia „dziedzictwo i bogactwo narodowe” ma za zadanie jedynie podkreślenie jej walorów i znaczenia jako całości. Bez wątplenia bowiem pojęcie „dziedzictwo przyrodnicze” musi być rozumiane zdecydowanie wężziej i nie należy go używać na oznaczenie całej przyrody. Przyroda jest bez wątpienia cenna i znacząca, jednak nie każdy jej element ma takie samo znaczenie, zatem nie każdy powinien być objęty w takim samym stopniu ochroną. Inaczej mówiąc, wśród jej elementów będą takie, które zasługują na objęcie ich szczególną, najdalej idącą ochroną oraz takie, które oczywiście również należy chronić, niemniej jednak niejako w podstawowym zakresie. Objęcie całej przyrody ściśle, najdalej idącą ochroną – choć może i byłoby zasadne – nie jest współcześnie możliwe. Gdyby tak się stało, społeczeństwo i jego gospodarka nie mogłyby się w ogóle rozwijać, zatrzymałyby się też całkowicie procesy urbanizacyjne. Byłoby to nie do zaakceptowania dla ludzi, którzy przyzwyczaili się do życia w cywilizowanym, zurbanizowanym świecie i nie wyobrażają sobie rezygnacji ze zdobyczy nauki oraz techniki, których rozwój pozwala cieszyć się wieloma udogodnieniami w codziennym życiu. Co więcej, trudno wyobrazić sobie wprowadzenie na dużą skalę ograniczeń w zakresie korzystania z własności, co wydaje się niezbędne, gdy chodzi o zapewnienie szczególnej, najdalej idącej ochrony dziedzictwu przyrodniczemu – a więc tych elementów przyrody, które są najbardziej cenne i szczególnie wartościowe. Należy zatem przyjąć, iż zakres ochrony przyrody

określony w treści art. 2 ust. 1 uop, który obejmuje zachowanie, zrównoważone użytkowanie oraz odnawianie zasobów, tworów i składników przyrody, bez wątplenia odnosi się również do dziedzictwa przyrodniczego, będącego szczególnie cenną częścią przyrody. Przy czym pojęcie dziedzictwa przyrodniczego – wydaje się obejmować jedynie takie dobra przyrodnicze, które są szczególnie cenne i wartościowe zarówno dla obecnych, jak i przyszłych pokoleń, to tym samym instrumenty służące ich zachowaniu i ochronie powinny być zdecydowanie dalej, jeżeli nie najdalej, idące. Należy jednak zauważyć i podkreślić, że w judykaturze podnosi się, iż obowiązek dbałości o przyrodę – a w tym również o dziedzictwo przyrodnicze – organów administracji publicznej oraz innych podmiotów zawsze powinien być realizowany w granicach obowiązującego prawa oraz z poszanowaniem interesu indywidualnego²⁶.

2 | W skład dziedzictwa przyrodniczego wchodzi zarówno całe obszary, jak i konkretne obiekty przyrodnicze, które charakteryzują się nie tylko walorami estetycznymi, lecz także mają duże znaczenie z punktu widzenia zachowania procesów biologicznych, stanowią świadectwo rozwoju życia na Ziemi, a przede wszystkim są wyjątkowe i unikalne, a tym samym szczególnie cenne. W każdym bowiem przypadku za element dziedzictwa przyrodniczego będzie można uznać jedynie takie obszary czy obiekty, które są szczególnie wartościowe, a więc mają istotne, pierwszoplanowe znaczenie, charakteryzujące się unikalnymi, niepowtarzalnymi walorami i ich zachowanie jest szczególnie ważne dla kolejnych pokoleń. Analiza treści art. 6 ust. 1 uop wskazuje na to, że ustawodawca określił katalog form ochrony przyrody:

- Parki narodowe,
- Rezerваты przyrody,
- Parki krajobrazowe,
- Obszary chronionego krajobrazu,
- Oobszary Natura 2000,
- Pomniki przyrody,

---

26 Wyrok NSA z 17.06.2008 r., II OSK 651/07, LEX nr 539901.

- Stanowiska dokumentacyjne,
- Użytki ekologiczne,
- Zespoły przyrodniczo-krajobrazowe,
- Ochrona gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów.

Jeśli jednak uznamy, jak to zaproponowano, że dziedzictwem przyrodniczym będą jedynie takie elementy przyrody, zarówno ożywionej, jak i nieożywionej, które są szczególnie wartościowe i powinny być objęte szczególną ochroną prawną – to tym samym należy przyjąć, że nie każda forma ochrony przyrody będzie do tego zbioru zaliczana. W każdym bowiem przypadku, aby zaliczyć jakiś element przyrody do dziedzictwa naturalnego, trzeba będzie wcześniej udzielić pozytywnej odpowiedzi na pytanie o to, czy faktycznie jest on wyjątkowy i unikalny. Przy czym o tym, czy tak rzeczywiście jest, może świadczyć stopień ochrony ustalony przez ustawodawcę, który jest widoczny chociażby przez pryzmat zakazów, jakie ustanowiono w odniesieniu do poszczególnych form ochrony przyrody.

Zachowanie i ochrona dziedzictwa przyrodniczego

1 | Problematyka dziedzictwa przyrodniczego rozumianego jako szczególnie ważna, wyjątkowa i unikatowa spuścizna przyrodnicza danego obszaru, którą za wszelką cenę należy chronić, jest zagadnieniem od dawna dostrzeganym również przez polskiego ustawodawcę. Stworzenie odpowiedniej regulacji prawnej, a więc konkretnych instrumentów prawnych, mających na celu zachowanie i ochronę tego dziedzictwa jest zagadnieniem bardzo ważnym, wręcz kluczowym, z którym musiał się zmierzyć ustawodawca. Waga tej problematyki i jej wpływ na życie człowieka – zarówno obecnie, jak i w przyszłości – jest trudna do przecenienia. Stawką jest bowiem zachowanie najbardziej wartościowych, unikalnych tworów przyrody, których utrata może okazać się nieodwracalna i skutkować poważnymi konsekwencjami dla przyszłych pokoleń.

2 | W podstawowym akcie prawnym, który określa cele, zadania i formy ochrony przyrody – żywej i nieożywionej – a więc w ustawie o ochronie przyrody sformułowanie „dziedzictwo przyrodnicze” nie pojawia się ani raz, jednak dwa razy ustawodawca posługuje się pojęciem „dziedzictwo”. W treści art. 2 ust. 2 pkt 3) uop wskazano, iż „celem ochrony przyrody jest: (...) zachowanie dziedzictwa geologicznego i paleontologicznego”. A w treści art. 4 ust. 1 uop ustawodawca zaznaczył, iż „Obowiązkiem organów administracji publicznej, osób prawnych i innych jednostek organizacyjnych oraz osób fizycznych jest dbałość o przyrodę będącą dziedzictwem i bogactwem narodowym”. Na tej podstawie trudno ustalić, jak ustawodawca rozumie pojęcie dziedzictwo przyrodnicze i jakie instrumenty stworzył w celu jego ochrony. Należy bowiem zauważyć, że w rozumieniu art. 2 ust. 1 uop, ochrona przyrody polega na „zachowaniu, zrównoważonym użytkowaniu oraz odnawianiu zasobów, tworów i składników przyrody:

1. Dziko występujących roślin, zwierząt i grzybów;
2. Roślin, zwierząt i grzybów objętych ochroną gatunkową;
3. Zwierząt prowadzących wędrowny tryb życia;
4. Siedlisk przyrodniczych;
5. Siedlisk zagrożonych wyginięciem, rzadkich i chronionych gatunków roślin, zwierząt i grzybów;
6. Tworów przyrody żywej i nieożywionej oraz kopalnych szczątków roślin i zwierząt;
7. Krajobrazu;
8. Zzieleni w miastach i wsiach;
9. Zadrzewień”.

Przyjęte przez ustawodawcę rozwiązania prawne służące ochronie przyrody, a więc również dziedzictwa przyrodniczego, nie ograniczają się wyłącznie do przepisów uop. Zostały one rozproszone w wielu aktach prawnych różnej rangi. Obok przywoływanej już uPoś należy wskazać na: ustawę z dnia 14 grudnia

2021 r. o odpadach²⁷, ustawę z dnia 20 lipca 2017 r. prawo wodne²⁸, ustawę z dnia 28 września 1991 r. o lasach²⁹, czy ustawę o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko³⁰. Jednak kluczowe znaczenie z punktu widzenia ochrony dziedzictwa przyrodniczego wydaje się mieć uop³¹.

3 | Jak już wskazywano, każde dziedzictwo, a w tym szczególnie to przyrodnicze, należy chronić, tylko wtedy możliwe będzie zachowanie go dla kolejnych pokoleń. Przy czym zachowanie dziedzictwa przyrodniczego (naturalnego) jest szczególnie ważne z uwagi na nieodwracalność procesów degradacyjnych zachodzących w przyrodzie oraz ze względu na bezpośredni związek środowiska przyrodniczego z dobrostanem człowieka. Z tego powodu, ochrona dziedzictwa przyrodniczego powinna być priorytetem wśród wszystkich działań prowadzonych w celu ochrony przyrody. Rozwiązania przyjęte chociażby w przepisach uop świadczą o tym, że ustawodawca zdaje sobie sprawę z konieczności objęcia przyrody szeroką ochroną. Ich analiza wskazuje jednak na to, że niektórym formom ochrony przyrody zapewnił większą, a innym

27 Tekst jedn. Dz.U. z 27 kwietnia 2021 r. Poz. 779 ze zm. – powoływana dalej jako uo. W myśl art. 1 uo ustawa ta „określa środki służące ochronie środowiska, życia i zdrowia ludzi zapobiegające i zmniejszające wpływ na środowisko oraz zdrowie ludzi wynikający z wytwarzania odpadów i gospodarowania nimi oraz ograniczające ogólne skutki użytkowania zasobów i poprawiające efektywność takiego użytkowania”.

28 Tekst jedn. Dz.U. z 6 kwietnia 2021 r. Poz. 624 ze zm. – powoływana dalej jako upw. W myśl art. 1 upw ustawa ta reguluje „gospodarowanie wodami zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju, w szczególności kształtowanie i ochronę zasobów wodnych, korzystanie z wód oraz zarządzanie zasobami wodnymi”.

29 Tekst jedn. Dz.U. z 13 lipca 2021 r. Poz. 1275 – powoływana dalej jako ul, która określa m.in. „zasady zachowania, ochrony i powiększania zasobów leśnych oraz zasady gospodarki leśnej w powiązaniu z innymi elementami środowiska i z gospodarką narodową” (art. 1 pkt 1) ul).

30 Tekst jedn. Dz.U. z 5 lutego 2021 r. Poz. 247 ze zm. – powoływana dalej jako uu.inf.śr., która określa m.in. „1) zasady i tryb postępowania w sprawach: a) udostępniania informacji o środowisku i jego ochronie, b) ocen oddziaływania na środowisko, c) transgranicznego oddziaływania na środowisko; 2) zasady udziału społeczeństwa w ochronie środowiska” (art. 1 pkt 1 i 2 uu.inf.śr.).

31 Warto przy tym odnotować, że rozwiązania prawne służące szeroko rozumianej ochronie przyrody są bardzo liczne. Por. ustawę z 11 maja 2001 r. o obowiązkach przedsiębiorców w zakresie gospodarowania niektórymi odpadami oraz o opłacie produktowej (tekst jedn. Dz.U. z 29 października 2020 r. Poz. 1903).

mniejszą ochronę – niektóre z nich bez wątpienia zostały uznane za ważniejsze: priorytetowe. To z kolei może wskazywać na zaliczenie ich przez samego ustawodawcę w poczet dziedzictwa przyrodniczego. Wydaje się, że najdalej idącym instrumentem ochrony jest utworzenie parku narodowego, rezerwatu przyrody, czy obszaru Natura 2000. Istotne znaczenie – z punktu widzenia zakresu ochrony – mają również pomniki przyrody, a także ochrona gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów.

3.1 | Park narodowy³² jest najsolidniejszą formą ochrony przyrody w Polsce, a co za tym idzie jego znaczenie w ochronie dziedzictwa przyrodniczego kraju trudno przecenić. Konieczność objęcia ochroną w formie parku narodowego dziedzictwa przyrodniczego od dawna dostrzega się zarówno na świecie³³, jak i w Polsce, gdzie funkcjonują obecnie 23 parki narodowe³⁴, a najstarsze

32 Park narodowy jest państwową osobą prawną w rozumieniu art. 9 pkt 14 ustawy z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych (tekst jedn. Dz.U. z 18 lutego 2021 r. Poz. 305 ze zm.), a nadzór nad jego działalnością sprawuje – zgodnie z art. 9 ust. 1 uop – minister właściwy do spraw środowiska.

33 Najstarszym parkiem narodowym na świecie jest utworzony przez Kongres Stanów Zjednoczonych – w celu ochrony unikalnego przyrodniczo i geologicznie krajobrazu – 10 marca 1872 r. Park Narodowy Yellowstone.

34 Tj.: 1) Babiogórski Park Narodowy utworzony w 1955 r. z siedzibą w Zawoi (będący również rezerwatem biosfery UNESCO); 2) Białowiecki Park Narodowy utworzony w 1932 r. z siedzibą w Białowieży (będący również rezerwatem biosfery UNESCO, wpisany na listę światowego dziedzictwa UNESCO); 3) Biebrzański Park Narodowy utworzony w 1993 r. z siedzibą w Osowcu Twierdzy; 4) Bieszczadzki Park Narodowy utworzony w 1973 r. z siedzibą w Ustrzykach Górnych; 5) Drawieński Park Narodowy utworzony w 1990 r. z siedzibą w Drawnie; 6) Gorczański Park Narodowy utworzony w 1981 r. z siedzibą w Porębie Wielkiej; 7) Kampinoski Park Narodowy utworzony w 1959 r. z siedzibą w Izabelinie; 8) Karkonoski Park Narodowy utworzony w 1959 r. z siedzibą w Jeleniej Górze; 9) Magurski Park Narodowy utworzony w 1995 r. z siedzibą w Krempnej; 10) Narwiański Park Narodowy utworzony w 1996 r. z siedzibą w Kurowie; 11) Ojcowski Park Narodowy utworzony w 1956 r. z siedzibą w Ojcowie; 12) Park Narodowy „Bory Tucholskie” utworzony w 1996 r. z siedzibą w Charykowach; 13) Park Narodowy Gór Stołowych utworzony w 1993 r. z siedzibą w Kudowie Zdroju; 14) Park Narodowy „Ujście Warty” utworzony w 2001 r. z siedzibą w Chyrzynie; 15) Pieniński Park Narodowy utworzony w 1932 r. z siedzibą w Krościenku nad Dunajcem; 16) Poleski Park Narodowy utworzony w 1990 r. z siedzibą w Urszulinie; 17) Roztoczański Park Narodowy utworzony w 1974 r. z siedzibą w Zwierzyńcu; 18) Słowiński Park Narodowy utworzony w 1967 r. z siedzibą w Smołdzinie; 19) Świętokrzyski Park Narodowy utworzony w 1950 r. z siedzibą w Bodzentynie; 20) Tatrzański Park Narodowy utworzony w 1955 r. z siedzibą w Zakopanem; 21) Wielkopolski Park Narodowy utworzony w 1957 r. z siedzibą w Jeziorach; 22) Wigierski Park Narodowy utworzony w 1989 r. z siedzibą w Krzywym; 23) Woliński Park Narodowy utworzony w 1960 r. z siedzibą w Międzyzdrojach.

wśród nich – Białowieski i Pieniński Park Narodowy – zostały utworzone w 1932 r. Wykaz parków narodowych stanowi załącznik do uop, na co wprost wskazał ustawodawca w treści art. 8 ust. 2 uop. Zgodnie z jego wolą park narodowy obejmuje obszar wyróżniający się szczególnymi wartościami przyrodniczymi, społecznymi, kulturowymi i edukacyjnym, o powierzchni nie mniejszej niż 1 000 ha³⁵, na którym ochronie podlega cała przyroda oraz walory krajobrazowe (art. 7 ust. 1 uop). Chodzi o obszary najcenniejsze i wartościowe, na których ochronie podlega cała przyroda oraz walory krajobrazowe. Z tego też względu ustawodawca przewidział, że zarówno likwidacja, jak i zmniejszenie obszaru parku narodowego jest możliwe wyłącznie w szczególnych przypadkach. To z kolei oznacza, że jego utworzenie powoduje z reguły trwałe wyłączenie jakiegoś szczególnie wartościowego obszaru z normalnego użytkowania. Zgodnie bowiem z wolą ustawodawcy likwidacja lub zmniejszenie obszaru parku narodowego następuje wyłącznie w razie bezpowrotnej utraty wartości przyrodniczych i kulturowych obszaru (art. 10 ust. 1a uop). Żaden inny przypadek nie może spowodować, że jakiś obszar przestanie być parkiem narodowym, co bez wątpienia świadczy o tym, iż obszar taki, a więc również wszystkie znajdujące się na nim elementy przyrody, należy zaliczyć do dziedzictwa przyrodniczego. Do podstawowych zadań parku narodowego należy – zgodnie z art. 8b ust. 1 uop – prowadzenie działań ochronnych w ekosystemach parku narodowego zmierzających do realizacji celów określonych w treści art. 8 ust. 2 uop: „(...) w celu zachowania różnorodności biologicznej, zasobów, tworów i składników przyrody nieożywionej i walorów krajobrazowych, przywrócenia właściwego stanu zasobów i składników przyrody oraz odtworzenia zniekształconych siedlisk przyrodniczych, siedlisk roślin, siedlisk zwierząt lub siedlisk grzybów”, dla tych celów tworzy się lub powiększa obszar parku narodowego. Ustawodawca bardzo wyraźnie zaznaczył, że zarówno utworzenie, jak

35 W myśl art. 10 ust. 1 uop „Określenie i zmiana granic parku narodowego następuje w drodze rozporządzenia Rady Ministrów, które określa jego obszar, przebieg granicy, otulinę i nieruchomości Skarbu Państwa nieoddawane w użytkowanie wieczyste parkowi narodowemu”. Zaznaczono przy tym, iż Rada Ministrów wydając rozporządzenie, kieruje się rzeczywistym stanem wartości przyrodniczych obszaru (art. 10 ust. 1 *in fine* uop).

i powiększenie obszaru parku narodowego lub rezerwatu przyrody stanowi cel publiczny³⁶ (art. 7 ust. 1 uop). Nadto wskazano, iż utworzeniu lub powiększeniu obszaru parku narodowego lub rezerwatu przyrody nie stoi na przeszkodzie prawo własności, gdyż objęcie nim obszarów, które stanowią nieruchomości niebędące własnością Skarbu Państwa, następuje wprawdzie za zgodą właściciela, niemniej jednak w razie braku jego zgody – w trybie wywłaszczenia, o którym mowa w przepisach ugn (art. 7 ust. 2 uop). Takie rozwiązanie wskazuje w istocie na to, że znaczenie parku narodowego jest tak duże, iż wyprzedza nawet prawo własności, gdyż brak zgody właściciela na włączenie będącego jego własnością terenu w obszar parku narodowego spowoduje konieczność uruchomienia procedury wywłaszczenia, a zatem nie zablokuje objęcia takiego obszaru szczególną ochroną. Tym samym w każdym przypadku właściciel zostanie pozbawiony własności – oczywiście za odszkodowaniem, na zasadach określonych przepisami ustawy o gospodarce nieruchomościami³⁷. Procesu włączenia jakiegoś terenu w obszar parku narodowego nie będzie mógł zatrzymać brak zgody właściciela terenu, który ma zostać włączony do parku narodowego.

36 Przy czym chodzi o cele publiczne w rozumieniu przepisów ustaw z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (tekst jedn. Dz.U. z 12 listopada 2020 r. Poz. 1990 ze zm.) – powoływana dalej jako ugn, która zawiera szeroki katalog celów publicznych w treści art. 6 ugn, stanowiąc w pkt 9d ugn, iż „Celami publicznymi w rozumieniu ustawy są: (...), 9d) ochrona zagrożonych wyginięciem gatunków roślin i zwierząt lub siedlisk przyrody”. Zgodnie z art. 6 pkt 10) ugn inne cele publiczne określone są w odrębnych ustawach.

37 Problematyka wywłaszczenia nieruchomości została unormowana w dziale III *Wykonywanie, ograniczanie lub pozbawianie praw do nieruchomości*, rozdziale 4 *Wywłaszczanie nieruchomości* tj. art. 112–126 oraz rozdziale 5 *Odszkodowania za wywłaszczone nieruchomości* tj. art. 128–135. Przepisy ugn przewidują możliwość zwrotu wywłaszczonej nieruchomości. Zaś art. 136 ust. 3 ugn stanowi: „Poprzedni właściciel lub jego spadkobierca mogą żądać zwrotu wywłaszczonej nieruchomości lub udziału w tej nieruchomości albo części wywłaszczonej nieruchomości lub udziału w tej części, jeżeli, stosownie do przepisu art. 137, nieruchomość lub jej część stała się zbędna na cel określony w decyzji o wywłaszczeniu. Z wnioskiem o zwrot występuje się do starosty, wykonującego zadania z zakresu administracji rządowej, który zawiadamia o tym właściwy organ gospodarujący zasobem nieruchomości. Warunkiem zwrotu wywłaszczonej nieruchomości lub udziału w tej nieruchomości albo części wywłaszczonej nieruchomości lub udziału w tej części jest zwrot przez poprzedniego właściciela lub jego spadkobiercę odszkodowania lub nieruchomości zamienną stosownie do art. 140”. Przy czym w myśl art. 137 ust. 1 ugn „Nieruchomość uznaje się za zbędną na cel określony w decyzji o wywłaszczeniu, jeżeli: 1) pomimo upływu 7 lat od dnia, w którym decyzja o wywłaszczeniu stała się ostateczna, nie rozpoczęto prac związanych z realizacją tego celu albo 2) pomimo upływu 10 lat od dnia, w którym decyzja o wywłaszczeniu stała się ostateczna, cele ten nie został zrealizowany”.

Należy też odnotować, iż zgodnie z wolą ustawodawcy na obszarach graniczących z parkiem narodowym wyznacza się otulinę parku narodowego, w której może być utworzona strefa ochronna zwierząt łownych ze względu na potrzebę ochrony zwierząt w parku narodowych (art. 11 ust. 1 i 2 uop). Tym samym więc szczególnej ochronie podlega również bezpośrednie otoczenie parku narodowego, co stanowi dodatkowy element systemu ochrony dziedzictwa przyrodniczego. Obszar parku nie jest co do zasady powszechnie i dla wszystkich dostępnych, a nawet jeśli, to nigdy nie w pełnym zakresie. Ustawodawca zastrzegł, że może być on udostępniany, jednak w taki sposób, który nie wpłynie negatywnie na przyrodę (art. 12 ust. 1 uop). Z tego też względu ustala się: po pierwsze, miejsca, które mogą być udostępniane oraz po drugie, maksymalną liczbę osób mogących przebywać jednocześnie w tych miejscach (art. 12 ust. 2 uop). Co więcej za wstęp do parku narodowego lub na niektóre jego obszary oraz za udostępnianie parku narodowego lub niektórych jego obszarów mogą być pobierane opłaty, a zasady ich ustalania i pobierania określił ustawodawca w treści art. 12 uop. Należy również zwrócić uwagę na szeroki katalog zakazów obowiązujących zarówno na terenie parków narodowych, jak i rezerwatów przyrody. W myśl art. 15 ust. 1 uop w parkach narodowych oraz w rezerwach przyrody zabrania się: „1) budowy lub przebudowy obiektów budowlanych i urządzeń technicznych, z wyjątkiem obiektów i urządzeń służących celom parku narodowego albo rezerwatu przyrody; (...); 3) chwytania lub zabijania dziko występujących zwierząt, zbierania lub niszczenia jaj, postaci młodocianych i form rozwojowych zwierząt, umyślnego płoszenia zwierząt kręgowych, zbierania poroży, niszczenia nor, gniazd, legowisk i innych schronień zwierząt oraz ich miejsc rozrodu; 4) polowania, z wyjątkiem obszarów wyznaczonych w planie ochrony lub zadaniach ochronnych ustanowionych dla rezerwatu przyrody; 5) pozyskiwania, niszczenia lub umyślnego uszkodzania roślin oraz grzybów; 6) użytkowania, niszczenia, umyślnego uszkodzania, zanieczyszczania i dokonywania zmian obiektów przyrodniczych, obszarów oraz zasobów, tworów i składników przyrody; 7) zmiany stosunków wodnych, regulacji rzek i potoków, jeżeli zmiany te nie służą ochronie przyrody; 8) pozyskiwania skał, w tym torfu,

oraz skamieniałości, w tym kopalnych szczątków roślin i zwierząt, minerałów i bursztynu; 9) niszczenia gleby lub zmiany przeznaczenia i użytkowania gruntów; 10) palenia ognisk i wyrobów tytoniowych oraz używania źródeł światła o otwartym płomieniu, z wyjątkiem miejsc wyznaczonych przez dyrektora parku narodowego, a w rezerwacie przyrody – przez regionalnego dyrektora ochrony środowiska; 11) prowadzenia działalności wytwórczej, handlowej i rolniczej, z wyjątkiem miejsc wyznaczonych w planie ochrony; 12) stosowania chemicznych i biologicznych środków ochrony roślin i nawozów; 13) zbioru dziko występujących roślin i grzybów oraz ich części, z wyjątkiem miejsc wyznaczonych przez dyrektora parku narodowego, a w rezerwacie przyrody – przez regionalnego dyrektora ochrony środowiska; 14) połowu ryb i innych organizmów wodnych, z wyjątkiem miejsc wyznaczonych w planie ochrony lub zadaniach ochronnych; 15) ruchu pieszego, rowerowego, narciarskiego i jazdy konnej wierzchem, z wyjątkiem szlaków i tras narciarskich wyznaczonych przez dyrektora parku narodowego, a w rezerwacie przyrody – przez regionalnego dyrektora ochrony środowiska; 16) wprowadzania psów na obszary objęte ochroną ścisłą i czynną, z wyjątkiem miejsc wyznaczonych w planie ochrony, psów pasterskich wprowadzanych na obszary objęte ochroną czynną, na których plan ochrony albo zadania ochronne dopuszczają wypas oraz psów asystujących w rozumieniu art. 2 pkt 11 ustawy z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych (...); 17) wspinaczki, eksploracji jaskiń lub zbiorników wodnych, z wyjątkiem miejsc wyznaczonych przez dyrektora parku narodowego, a w rezerwacie przyrody – przez regionalnego dyrektora ochrony środowiska; 18) ruchu pojazdów poza drogami publicznymi oraz poza drogami położonymi na nieruchomościach stanowiących własność parków narodowych lub będących w użytkowaniu wieczystym parków narodowych, wskazanymi przez dyrektora parku narodowego, a w rezerwacie przyrody przez regionalnego dyrektora ochrony środowiska; 19) umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną przyrody, udostępnianiem parku albo rezerwatu przyrody, edukacją ekologiczną, z wyjątkiem znaków drogowych i innych znaków

związanych z ochroną bezpieczeństwa i porządku powszechnego; 20) zakłócania ciszy; 21) używania łodzi motorowych i innego sprzętu motorowego, uprawiania sportów wodnych i motorowych, pływania i żeglowania, z wyjątkiem akwenów lub szlaków wyznaczonych przez dyrektora parku narodowego, a w rezerwacie przyrody – przez regionalnego dyrektora ochrony środowiska; 22) wykonywania prac ziemnych trwale zniekształcających rzeźbę terenu; 23) biwakowania, z wyjątkiem miejsc wyznaczonych przez dyrektora parku narodowego, a w rezerwacie przyrody – przez regionalnego dyrektora ochrony środowiska; 24) prowadzenia badań naukowych – w parku narodowym bez zgody dyrektora parku, a w rezerwacie przyrody – bez zgody regionalnego dyrektora ochrony środowiska; 25) wprowadzania gatunków roślin, zwierząt lub grzybów, bez zgody ministra właściwego do spraw środowiska; 26) wprowadzania organizmów genetycznie zmodyfikowanych; 27) organizacji imprez rekreacyjno-sportowych – w parku narodowym bez zgody dyrektora parku narodowego, a w rezerwacie przyrody bez zgody regionalnego dyrektora ochrony środowiska”. Katalog zakazów jest bardzo rozbudowany i przede wszystkim świadczy o tym, że nawet dozwolona możliwość przebywania, czy podejmowania działań na obszarze parku narodowego jest daleko ograniczona. Takiej oceny nie zmieniają również przewidziane w treści art. 15 ust. 2 uop wyjątki. Wprawdzie zakazy, o których mowa w art. 15 ust. 2 uop nie dotyczą: „wykonywania zadań wynikających z planu ochrony lub zadań ochronnych”; „prowadzenia akcji ratowniczej oraz działań związanych z bezpieczeństwem powszechnym”; „wykonywania zadań z zakresu obronności kraju w przypadku zagrożenia bezpieczeństwa państwa”; a także „obszarów objętych ochroną krajobrazową w trakcie ich gospodarczego wykorzystywania przez jednostki organizacyjne, osoby prawne lub fizyczne oraz wykonywania prawa własności, zgodnie z przepisami Kodeksu cywilnego” (art. 15 ust. 2 uop), co więcej ustawodawca przewidział od

nich odstępstwa³⁸ – jednak katalog zakazów jest bardzo szeroki i bez wątpienia powoduje znaczne ograniczenie w korzystaniu z terenu parku narodowego i świadczy o objęciu go szczególną ochroną. Podkreślić też należy, że zezwolenie na odstępstwo od zakazów obowiązujących na terenie parku narodowego wymaga wydania decyzji administracyjnej, na czas określony, który nie może być dłuższy niż 5 lat (art. 15 ust. 6a uop)³⁹. Ustawodawca nałożył też obowiązek sporządzenia i realizacji dla parku narodowego, a także dla rezerwatu przyrody i parku krajobrazowego planu ochrony, który powinien być ustanawiany w okresie 5 lat od utworzenia tych form ochrony przyrody (art. 18 uop), a z przepisów wynikają szczegółowe zasady sporządzania takiego planu (art. 19 uop)⁴⁰, okres jego obowiązywania oraz treść (art. 20 uop). Wskazane powyżej rozwiązania

38 W myśl art. 15 ust. 3 uop: „Minister właściwy do spraw środowiska, po zasięgnięciu opinii dyrektora parku narodowego, może zezwolić na obszarze parku narodowego na odstępstwa od zakazów, o których mowa w ust. 1, jeżeli jest to uzasadnione: 1) potrzebą ochrony przyrody, wykonywaniem badań naukowych, celami edukacyjnymi, kulturowymi, turystycznymi, rekreacyjnymi lub sportowymi lub celami kultu religijnego i nie spowoduje to negatywnego oddziaływania na przyrodę parku narodowego lub 2) potrzebą realizacji inwestycji liniowych celu publicznego lub potrzebą realizacji inwestycji celu publicznego z zakresu łączności publicznej o nieliniowym charakterze w celu związanym z zapewnieniem telekomunikacji na obszarze parku narodowego, w przypadku braku rozwiązań alternatywnych i po zagwarantowaniu kompensacji przyrodniczej w rozumieniu art. 3 pkt 8 ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska”. Nawet odstępstwo obwarowane jest pewnymi obowiązkami, tj. koniecznością podjęcia zespołu „działań obejmujących w szczególności roboty budowlane, roboty ziemne, rekultywację gleby, zalesianie, zadrzewianie lub tworzenie skupień roślinności, prowadzących do przywrócenia równowagi przyrodniczej lub tworzenie skupień roślinności, prowadzących do przywrócenia równowagi przyrodniczej na danym terenie, wyrównania szkód dokonanych w środowisku przez realizację przedsięwzięcia i zachowanie walorów krajobrazowych”.

39 Ustawodawca szczegółowo określił procedurę wydawania takich decyzji, poczynawszy od wskazania, co powinien zawierać wniosek o wydanie zezwolenia na odstępstwo od zakazów (art. 15 ust. 7 uop), przez wyraźne wskazanie, że w takiej decyzji – poza wymogami określonymi w przepisach ustawy z dnia 14 czerwca 1960 r. kodeks postępowania administracyjnego (tekst jedn. Dz.U. z 21 kwietnia 2021 r. Poz. 735 ze zm.), należy wskazać „warunki realizacji tego odstępstwa wynikające z potrzeb ochrony przyrody” (art. 15 ust. 8 uop).

40 Tryb sporządzenia planu ochrony, zakres prac potrzebnych do jego sporządzenia, tryb dokonywania zmian oraz zakres i sposoby ochrony zasobów, tworów i składników przyrody określa, zgodnie z delegacją ustawową zawartą w treści art. 21 uop – rozporządzenie wykonawcze Ministra Środowiska z dnia 12 maja 2005 r. w sprawie sporządzania projektu planu ochrony dla parku narodowego, rezerwatu przyrody i parku krajobrazowego, dokonywania zmian w tym planie oraz ochrony zasobów, tworów i składników przyrody (Dz.U. z 30 maja 2005 r. Nr 94 poz. 794).

prawne świadczą o tym, że obszar parku narodowego należy bezwzględnie zaliczać do dziedzictwa przyrodniczego.

3.2 | W skład dziedzictwa przyrodniczego wchodzi również obszar rezerwatu przyrody, gdyż przyjęte przez ustawodawcę rozwiązania prawne w tym zakresie wskazują na objęcie takich obszarów szeroką i dość ścisłą ochroną. Zgodnie z wolą ustawodawcy rodzaje, typy i podtypy rezerwatów przyrody określa – w drodze rozporządzenia, kierując się potrzebą zapewnienia cennych przyrodniczo, zróżnicowanych pod względem wartości przyrodniczych, ochrony rezerwatowej oraz wytypowania reprezentatywnej liczby rezerwatów przyrody ze względu na dominujący przedmiot ochrony i główny typ ekosystemu – minister właściwy do spraw środowiska. Przepis art. 14 uop stanowi więc podstawę do wydania aktu wykonawczego, z której skorzystał Minister Środowiska, wydając w dniu 30 marca 2005 r. rozporządzenie w sprawie rodzajów⁴¹, typów i podtypów⁴² rezerwatów przyrody⁴³ – określając je w załączniku. Należy podkreślić, że w rezerwach przyrody obowiązują takie same zakazy jak w parkach narodowych, co wprost wynika z treści art. 15 ust. 1 uop, niemniej jednak Generalny Dyrektor Ochrony Środowiska, po zasięgnięciu opinii regionalnego dyrektora ochrony środowiska, może zezwolić na obszarze rezerwatu przyrody na odstępstwa od tych zakazów, ale tylko wówczas, gdy jest to uzasadnione potrzebą: po pierwsze, „ochrony przyrody” lub po drugie, „realizacji inwestycji liniowych celu publicznego lub realizacji inwestycji celu publicznego z zakresu łączności publicznej o nieliniowym charakterze w celu

41 Wyróżniono następujące ich rodzaje: leśny, wodny, stepowy, słonoroślowy (halofilny), faunistyczny, florystyczny, torfowiskowy, przyrody nieożywionej oraz krajobrazowy.

42 Wyróżniono następujące typy rezerwatu przyrody: florystyczny (z podtypami: roślin zarodnikowych, roślin zielnych i krzewinek, krzewów i drzew, roślin na granicy zasięgu); fitocenotyczny (z podtypami: zbiorowisk leśnych i zbiorowisk nieleśnych); grzybów (z podtypami: grzybów kapeluszowych i porostów); biocenotyczny i fizjocenotyczny (z podtypami: biocenozy naturalnych i półnaturalnych oraz biocenozy antropogenicznych); faunistyczny (z podtypami: ssaków, ptaków i gadów); leśny i borowy (z podtypami: lasów nizinnych, lasów wyżynnych, lasów górskich i podgórskich, lasów mieszanych nizinnych, lasów mieszanych górskich i podgórskich, borów nizinnych, borów wyżynnych, borów górskich i podgórskich, borów mieszanych i nizinnych, borów mieszanych górskich i podgórskich); łąkowy, pastwiskowy (z podtypami: łąk hydrofilnych, łąk mezofilnych, pastwisk).

43 Dz.U. z 14 kwietnia 2005 r. Nr 60 poz. 533.

związanym z zapewnieniem telekomunikacji na obszarze rezerwatu przyrody, w przypadku braku rozwiązań alternatywnych i po zagwarantowaniu kompensacji przyrodniczej w rozumieniu art. 3 pkt 8 ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska” (art. 15 ust. 4 uop). Co więcej w myśl art. 15 ust. 5 uop regionalny dyrektor ochrony środowiska może zezwolić na obszarze rezerwatu przyrody na odstępstwa od wskazanych powyżej zakazów również w przypadku, gdy „jest to uzasadnione wykonywaniem badań naukowych lub celami edukacyjnymi, kulturowymi, turystycznymi, rekreacyjnymi lub sportowymi lub celami kultu religijnego i nie spowoduje to negatywnego oddziaływania na cele ochrony przyrody rezerwatu przyrody”. Zezwolenia na odstępstwa od zakazów, o których mowa w treści art. 15 ust. 1 uop, wydaje się w drodze decyzji administracyjnej, na czas określony, nie dłuższy niż 5 lat. Zatem również rozwiązania prawne przyjęte przez ustawodawcę w celu ochrony rezerwatów, które znacznie ograniczają możliwość swobodnego z nich korzystania przez wprowadzenie wyraźnych zakazów, nie pozostawiają wątpliwości, że obszary te należy zaliczyć do dziedzictwa przyrodniczego.

3.3 | Ograniczenia, jakie przewidział ustawodawca w odniesieniu do obszarów parku krajobrazowego, świadczą o tym, że można się zastanawiać, czy powinien być on zaliczony do dziedzictwa przyrodniczego. W parku krajobrazowym – zgodnie z treścią art. 17 ust. 1 uop – „mogą być wprowadzone następujące zakazy: 1) realizacji przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko w rozumieniu przepisów ustawy z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko; 2) umyślnego zabijania dziko występujących zwierząt, niszczenia ich nor, legowisk, innych schronień i miejsc rozrodu oraz tarlisk i złożonej ikry, z wyjątkiem amatorskiego połowu ryb oraz wykonywania czynności w ramach racjonalnej gospodarki rolnej, leśnej, rybackiej i łowieckiej; 3) likwidowania i niszczenia zadrzewień śródpolnych, przydrożnych i nadwodnych, jeżeli nie wynikają z potrzeby ochrony przeciwpowodziowej lub zapewnienia bezpieczeństwa ruchu drogowego lub wodnego lub budowy, odbudowy, utrzymania, remontów lub

naprawy urządzeń wodnych; 4) pozyskiwania do celów gospodarczych skał, w tym torfu, oraz skamieniałości, w tym kopalnych szczątków roślin i zwierząt, a także minerałów i bursztynu; 5) wykonywania prac ziemnych trwale zmieniających rzeźbę terenu, z wyjątkiem prac związanych z zabezpieczeniem przeciwsztormowym, przeciwpowodziowym lub przeciwsuwiskowym lub budową, odbudową, utrzymaniem, remontem lub naprawą urządzeń wodnych; 6) dokonywania zmian stosunków wodnych, jeżeli zmiany te nie służą ochronie przyrody lub racjonalnej gospodarce rolnej, leśnej, wodnej lub rybackiej; 7) budowania nowych obiektów budowlanych w pasie szerokości 100 m od: a) linii brzegów rzek, jezior i innych naturalnych zbiorników wodnych, b) zasięgu lustra wody w sztucznych zbiornikach wodnych usytuowanych na wodach płynących przy normalnym poziomie piętrzenia określonym w pozwoleniu wodnoprawnym, o którym mowa w art. 389 pkt 1 ustawy z dnia 20 lipca 2017 r. – Prawo wodne – z wyjątkiem obiektów służących turystyce wodnej, gospodarce wodnej lub rybackiej; 8) lokalizowania obiektów budowlanych w pasie szerokości 200 m od krawędzi brzegów klifowych oraz w pasie technicznym brzegu morskiego; 9) likwidowania, zasypywania i przekształcania zbiorników wodnych, starorzeczy oraz obszarów wodno-błotnych; 10) wylewania gnojowicy, z wyjątkiem nawożenia własnych gruntów rolnych; 11) prowadzenia chowu i hodowli zwierząt metodą bezściółkową; 12) utrzymywania otwartych rowów ściekowych i zbiorników ściekowych; 13) organizowania rajdów motorowych i samochodowych; 14) używania łodzi motorowych i innego sprzętu motorowego na otwartych zbiornikach wodnych”. Równocześnie jak wskazano w treści art. 17 ust. 1b uop „W parku krajobrazowym zakazuje się niszczenia i uszkodzania obiektów o istotnym znaczeniu historycznym i kulturowym wskazanych w palnie ochrony dla parku krajobrazowego”. Należy podkreślić, że ustawodawca posłużył się sformułowaniem „mogą być wprowadzone” co wskazuje na ich fakultatywność. Tym samym więc obszar parku krajobrazowego – przynajmniej co do zasady – w zamysłu ustawodawcy wydaje się objęty zdecydowanie słabszą ochroną niż ma to miejsce w odniesieniu do terenów parków narodowych i rezerwatów przyrody. W treści art. 15 ust. 1 uop, posłużono się bowiem sformułowaniem „zabrania

się”. Oczywiście i w tym przypadku ustawodawca przewidział wyłączenia (art. 17 ust. 2, ust. 3, ust. 3a i ust. 4 uop). Wobec powyższego – a w szczególności z uwagi na fakultatywność zakazów, o których mowa w treści art. 17 ust. 1 uop – wydaje się, że szczególnie cenne i wartościowe, a więc zaliczane do dziedzictwa przyrodniczego, będą jedynie takie obszary parku krajobrazowego, na których te zakazy zostały wprowadzone. Zatem tylko te tereny powinny być określane jako element dziedzictwa. Z podobną sytuacją mamy do czynienia na obszarze chronionego krajobrazu – w myśl bowiem art. 24 ust. 1 uop na takich terenach co do zasady mogą, ale nie muszą być wprowadzone określone w treści tego przepisu zakazy.

3.4 | Sieć obszarów Natura 2000⁴⁴ obejmuje „1) obszary specjalnej ochrony ptaków; 2) specjalne obszary ochrony siedlisk; 3) obszary mające znaczenie dla Wspólnoty”. Przy czym zgodnie z art. 25 ust. 2 uop – obszar ten może również obejmować część lub całość terenów i obiektów objętych formami ochrony przyrody, o których mowa w art. 6 ust. 1 pkt 1–4 i 6–9 uop – a więc część lub całość parku narodowego, rezerwatu przyrody, parku krajobrazowego, czy obszaru chronionego krajobrazu, a także pomniki przyrody, stanowiska dokumentacyjne, użytki ekologiczne oraz zespoły przyrodniczo-krajobrazowe. Typy siedlisk przyrodniczych oraz gatunki będące przedmiotem zainteresowania Wspólnoty, w tym siedliska przyrodnicze i gatunki o znaczeniu priorytetowym, oraz wymagające ochrony w formie wyznaczenia obszarów Natura 2000, a także kryteria wyboru obszarów kwalifikujących się do uznania za obszary mające znaczenie dla Wspólnoty i wyznaczenia jako specjalne obszary ochrony siedlisk oraz obszarów kwalifikujących się do wyznaczenia jako obszary specjalnej ochrony ptaków, określił Minister Środowiska – w oparciu o delegację z art. 26 uop – rozporządzeniem z dnia 13 kwietnia 2010 r. w sprawie siedlisk przyrodniczych oraz gatunków będących przedmiotem zainteresowania Wspólnoty, a także kryteriów wyboru obszarów kwalifikujących się do

⁴⁴ Zob. art. 3 ust. 1 Dyrektywy Rady 92/43/EWG z dnia 21 maja 1992 r. w sprawie ochrony siedlisk przyrodniczych oraz dzikiej fauny i flory, Dz.U.UE.L.1992.206.7 z 02.07.1992 r.

uznania lub wyznaczania jako obszar Natura 2000⁴⁵. Miał przy tym – zgodnie z wolą ustawodawcy – na uwadze zachowanie poszczególnych cennych lub zagrożonych składników różnorodności biologicznej, na podstawie których wyznaczana jest sieć obszarów Natura 2000. Należy podkreślić, że ustawodawca szczegółowo określił również zasady wyznaczania obszaru specjalnej ochrony ptaków, a także zmiany jego granic oraz likwidacji, wskazując w treści art. 27a uop, że zarówno wyznaczenie takiego obszaru, jak i zmiana jego granic czy likwidacja następuje w drodze rozporządzenia ministra właściwego do spraw środowiska, które jest wydawane w porozumieniu z ministrem właściwym do spraw: rolnictwa, rozwoju wsi, rybołówstwa oraz gospodarki wodnej. Przy czym zgodnie z wolą ustawodawcy, wydając takie rozporządzenie należy kierować się stanem siedlisk przyrodniczych oraz gatunków roślin i zwierząt, jak również koniecznością zachowania szczególnie cennych lub zagrożonych składników różnorodności biologicznej. Nadto należy również podkreślić, że gdy chodzi o specjalne obszary ochrony siedlisk, to są one wyznaczane przez ministra właściwego do spraw środowiska, po uzgodnieniu z Komisją Europejską, w terminie 6 lat od dnia zatwierdzenia tego obszaru przez Komisję Europejską jako obszaru mającego znaczenie dla Wspólnoty (art. 27a ust. 4 uop). Co więcej zgodnie z treścią art. 27a ust. 3 uop „Zmiana granic lub likwidacja obszaru specjalnej ochrony ptaków lub specjalnego obszaru ochrony siedlisk następuje, jeżeli jest to uzasadnione naturalnymi zmianami stwierdzonymi w wyniku monitoringu i nadzoru, o którym mowa w art. 31, oraz po uzyskaniu zgody Komisji Europejskiej”. Dla obszaru Natura 2000 sporządza się plan zadań ochronnych. Przy czym ustawodawca w treści art. 29 ust. 9 uop wyraźnie wskazał, co może obejmować zakres działań ochronnych koniecznych dla utrzymania lub odtworzenia właściwego stanu ochrony przedmiotów ochrony obszaru Natura 2000. Ustawodawca bardzo wyraźnie określił zakazy obowiązujące na obszarach Natura 2000, wskazując w treści art. 33 ust. 1 uop, że zabrania się – z zastrzeżeniem art. 34 uop (który określa możliwe odstępstwa od zakazów obowiązujących na obszarach

---

45 Dz.U. z 4 grudnia 2014 r. Poz. 1713.

Natura 2000⁴⁶) – „podejmowania działań mogących, osobno lub w połączeniu z innymi działaniami, znacząco negatywnie oddziaływać na cele ochrony obszaru Natura 2000, w tym w szczególności: 1) pogorszyć stan siedlisk przyrodniczych lub siedlisk gatunków roślin i zwierząt, dla których ochrony wyznaczono obszar Natura 2000 lub 2) wpłynąć negatywnie na gatunki, dla których ochrony został wyznaczony obszar Natura 2000, lub 3) pogorszyć integralność obszaru Natura 2000 lub jego powiązania z innymi obszarami”. Z przepisów wynika również możliwość wydania decyzji nakazującej natychmiastowe wstrzymanie działań lub nakazującej podjęcie niezbędnych działań naprawczych, którą wydaje się – zgodnie z treścią art. 37 uop – w przypadku, gdy działania mogące znacząco negatywnie oddziaływać na cele ochrony obszaru Natura 2000 lub obszaru znajdującego się na liści, o której mowa w art. 27 ust. 3 pkt 1 uop⁴⁷, zostały podjęte bez uzyskania zezwolenia, o którym mowa w art. 34 uop, lub bez uzgodnienia lub decyzji, o których mowa w art. 35a uop. Przyjęte przez ustawodawcę rozwiązania prawne mające na celu ochronę obszaru Natura 2000, które przewidują znaczne ograniczenia w zakresie swobodnego korzystania z takich terenów, pozwalają zaliczyć je do dziedzictwa przyrodniczego.

3.5 | Pomnikami przyrody – zgodnie z treścią art. 40 ust. 1 uop – są „pojedyncze twory przyrody żywej i nieożywionej lub ich skupiska o szczególnej wartości

46 Zgodnie z treścią art. 34 ust. 1 uop „Jeżeli przemawiają za tym konieczne wymogi nadrzędnego interesu publicznego, w tym wymogi o charakterze społecznym lub gospodarczym, i wobec braku rozwiązań alternatywnych, właściwy miejscowo regionalny dyrektor ochrony środowiska, a na obszarach morskich – dyrektor właściwego urzędu morskiego, może zezwolić na realizację planu lub działań, mogących znacząco negatywnie oddziaływać na cele ochrony obszaru Natura 2000 lub obszary znajdujące się na liście, o której mowa w art. 27 ust. 3 pkt 1, zapewniając wykonanie kompensacji przyrodniczej niezbędnej do zapewnienia spójności i właściwego funkcjonowania sieci obszarów Natura 2000”. Przy czym „W przypadku gdy znaczące negatywne oddziaływanie dotyczy siedlisk i gatunków priorytetowych, zezwolenie, o którym mowa w ust. 1, może zostać udzielone wyłącznie w celu: 1) ochrony zdrowia i życia ludzi; 2) zapewnienia bezpieczeństwa powszechnego; 3) uzyskania korzystnych następstw o pierwszorzędnym znaczeniu dla środowiska przyrodniczego; 4) wynikającym z koniecznych wymogów nadrzędnego interesu publicznego, po uzyskaniu opinii Komisji Europejskiej” (art. 34 ust. 2 uop).

47 Chodzi o przekazaną Komisji Europejskiej listę proponowanych obszarów mających znaczenie dla Wspólnoty.

przyrodniczej, naukowej, kulturowej, historycznej lub krajobrazowej oraz odznaczające się indywidualnymi cechami wyróżniającymi je wśród innych tworów, okazałych rozmiarów drzewa, krzewy gatunków rodzimych lub obcych, źródła, wodospady, wywierzyśka, skałki, jary, głazy narzutowe oraz jaskinie”. Tym samym ustawodawca podkreślił szczególną wartość takich obiektów, jako podstawowy wyróżnik zaliczenia ich w poczet pomników przyrody. Należy przy tym podkreślić, że o szczególnym znaczeniu tych form ochrony przyrody świadczy to, że na terenach niezabudowanych, jeżeli nie stanowi to zagrożenia dla ludzi lub mienia, drzewa stanowiące pomniki przyrody podlegają ochronie aż do ich samoistnego, całkowitego rozpadu (art. 40 ust. 2 uop). Kryteria uznawania tworów przyrody żywej i nieożywionej za pomniki przyrody określił minister środowiska w rozporządzeniu z dnia 4 grudnia 2017 r. w sprawie kryteriów uznawania tworów przyrody żywej i nieożywionej za pomniki przyrody⁴⁸, kierując się – jak zaznaczył ustawodawca w treści art. 40 ust. 3 uop – potrzebą ochrony drzew i krzewów ze względu na ich wielkość, wiek, pokrój i znaczenie historyczne, a w odniesieniu do tworów przyrody nieożywionej – ze względu na ich znaczenie naukowe, estetyczne i krajobrazowe. Należy zauważyć, że zniesienie formy ochrony przyrody w postaci pomnika przyrody – podobnie jak ma to miejsce w odniesieniu do stanowiska dokumentacyjnego, użytku ekologicznego lub zespołu przyrodniczo-krajobrazowego – następuje w myśl art. 44 ust. 4 uop, w przypadku utraty wartości przyrodniczych i krajobrazowych, ze względu na które ustanowiono ochronę przyrody, lub w razie konieczności realizacji inwestycji celu publicznego w przypadku braku rozwiązań alternatywnych lub zapewnienia bezpieczeństwa powszechnego. Wskazane przez ustawodawcę kryteria, od spełnienia których uzależniono uznanie tworu przyrody za pomnik przyrody wskazują zarówno na ich unikalność i wyjątkowość, jak i na przedstawianie dużej wartości. W stosunku do pomnika przyrody (a także stanowiska dokumentacyjnego, użytku ekologicznego lub zespołu przyrodniczo-krajobrazowego) jedynie mogą być – ale nie muszą – wprowadzone określone przez ustawodawcę zakazy: „1) niszczenia, uszkodzania lub

⁴⁸ Dz.U. z 12 grudnia 2017 r. Poz. 2300.

przekształcania obiektu lub obszaru; 2) wykonywania prac ziemnych trwale zniekształcających rzeźbę terenu, z wyjątkiem prac związanych z zabezpieczeniem przeciwsztormowym lub przeciwpowodziowym albo budową, odbudową, utrzymywaniem, remontem lub naprawą urządzeń wodnych; 3) uszkodzania i zanieczyszczania gleby; 4) dokonywania zmian stosunków wodnych, jeżeli zmiany te nie służą ochronie przyrody albo racjonalnej gospodarce rolnej, leśnej, wodnej lub rybackiej; 5) likwidowania, zasypywania i przekształcania naturalnych zbiorników wodnych, starorzeczy oraz obszarów wodno-błotnych; 6) wylewania gnojowicy, z wyjątkiem nawożenia użytkowanych gruntów rolnych; 7) zmiany sposobu użytkowania ziemi; 8) wydobywania do celów gospodarczych skał, w tym torfu, oraz skamieniałości, w tym kopalnych szczątków roślin i zwierząt, a także minerałów i bursztynu; 9) umyślnego zabijania dziko występujących zwierząt, niszczenia nor, legowisk zwierzęcych oraz tarlisk i złożonej ikry, z wyjątkiem amatorskiego połowu ryb oraz wykonywania czynności związanych z racjonalną gospodarką rolną, leśną, rybacką i łowiecką; 10) zbioru, niszczenia, uszkodzania roślin i grzybów na obszarach użytków ekologicznych, utworzonych w celu ochrony stanowisk, siedlisk lub ostoi roślin i grzybów chronionych; 11) umieszczania tablic reklamowych". Oczywiście ustawodawca przewidział również – w treści art. 45 ust. 2 uop – sytuacje wyjątkowe, a więc takie, gdzie wskazane powyżej zakazy nie obowiązują⁴⁹ Ustawodawca posłużył się sformułowaniem „mogą być wprowadzone”, co wskazuje na ich fakultatywność, nie może być wątpliwości, że z uwagi na fakultatywność zakazów, o których mowa w treści art. 45 ust. 1 uop – wydaje się, że szczególnie cenne i wartościowe będą jedynie takie pomniki przyrody, wobec których te zakazy zostały wprowadzone, a co za tym idzie jedynie one powinny być określane jako element dziedzictwa przyrodniczego. Z podobną

49 Przepis ten – art. 45 ust. 2 uop – stanowi, iż „Zakazy, o których mowa w ust. 1, nie dotyczą: 1) prac wykonywanych na potrzeby ochrony przyrody po uzgodnieniu z organem ustanawiającym daną formę ochrony przyrody; 2) realizacji inwestycji celu publicznego w przypadku braku rozwiązań alternatywnych, po uzgodnieniu z organem ustanawiającym daną formę ochrony przyrody; 3) zadań z zakresu obronności kraju w przypadku zagrożenia bezpieczeństwa państwa; 4) likwidowania nagłych zagrożeń bezpieczeństwa powszechnego i prowadzenia akcji ratowniczych”.

sytuacją mamy do czynienia w odniesieniu do stanowisk dokumentacyjnych, użytków ekologicznych oraz zespołów przyrodniczo-krajobrazowych, ponieważ i w odniesieniu do tych form ochrony przyrody ustawodawca przewidział, że zakazy te nie muszą, a jedynie mogą zostać wprowadzone.

3.6 | Polski ustawodawca objął ochroną gatunkową dość liczną grupę roślin, zwierząt i grzybów, która obejmuje okazy gatunków oraz siedliska i ostoje roślin, zwierząt i grzybów. Ochrona ta ma na celu – jak wskazano w treści art. 46 ust. 2 uop – zapewnienie przetrwania i właściwego stanu ochrony dziko występujących na terenie kraju lub innych państw członkowskich Unii Europejskiej rzadkich, endemicznych, podatnych na zagrożenia i zagrożonych wyginięciem oraz objętych ochroną na podstawie przepisów międzynarodowych (których Polska jest stroną) gatunków (roślin, zwierząt i grzybów oraz ich siedlisk i ostoi), a także zachowanie różnorodności gatunkowej i genetycznej. Zastrzeżono przy tym, iż „w celu ochrony ostoi i stanowisk roślin lub grzybów objętych ochroną gatunkową lub ostoi, miejsc rozrodu i regularnego przebywania zwierząt objętych ochroną gatunkową mogą być ustalane strefy ochrony” (art. 46 ust. 3 uop). Kierując się potrzebą ochrony dziko występujących roślin, ich siedlisk, ostoi lub stanowisk oraz wymaganiami ekologicznymi, naukowymi i kulturowymi, a także biorąc pod uwagę obowiązujące w tym zakresie przepisy prawa Unii Europejskiej, minister właściwy do spraw środowiska, w porozumieniu z ministrem właściwym do spraw rolnictwa określił – zgodnie z delegacją zawartą w treści art. 48 uop – rozporządzeniem z dnia 9 października 2014 r. w sprawie ochrony gatunkowej roślin⁵⁰, po pierwsze, „gatunki roślin: a) objęte ochroną ścisłą, z wyszczególnieniem gatunków wymagających ochrony czynnej, b) objętych ochroną częściową, c) objętych ochroną częściową, które mogą być pozyskiwane, oraz sposoby ich pozyskiwania, d) wymagających ustalenia stref ochrony ich ostoi lub stanowisk”; po drugie, „właściwe dla poszczególnych gatunków lub grup gatunków roślin zakazy wybrane spośród zakazów, o których mowa w art. 51 ust. 1 i 1a, oraz odstępstwa od zakazów wybrane spośród odstępstw, o których mowa w art. 51 ust. 1” oraz po trzecie, „sposoby ochrony

⁵⁰ Dz.U. z 16 października 2014 r. Poz. 1409 – powoływane dalej jako rozp. ochr. roślin.

gatunków, w tym wielkości stref ochronnych”. Podobnie unormowano gatunki zwierząt objęte ochroną – przepis art. 49 uop zawiera delegację, w oparciu o którą minister środowiska wydał w dniu 16 grudnia 2016 r. rozporządzenie w sprawie ochrony gatunkowej zwierząt⁵¹ oraz objęte ochroną gatunki grzybów⁵². Zarówno w odniesieniu do roślin, jak i zwierząt i grzybów objętych ścisłą ochroną wprowadzono bezwzględnie obowiązujące zakazy⁵³, jednak przewidziano od nich wyjątki. Ustawodawca przewidział, w treści art. 51 uop, możliwość wprowadzenia zakazów związanych z objętymi ochroną gatunkami roślin i grzybów oraz odstępstwa od nich, a w treści art. 52 uop przewidział podobną możliwość wprowadzenia zakazów związanych z objętymi ochroną gatunkami zwierząt wraz z odstępstwami. Tym samym więc należało uznać, że w szczególności z uwagi na fakultatywność zakazów określonych w przywoływanych powyżej przepisach prawa szczególnie cenne i wartościowe będą jedynie takie objęte ochroną gatunki roślin, zwierząt i grzybów, wobec których te zakazy zostały wprowadzone, a co za tym idzie jedynie one powinny być określane jako element dziedzictwa przyrodniczego.

4 | Ochrona dziedzictwa przyrodniczego, ze względu na jego znaczenie, nie może ograniczać się wyłącznie do działań wewnętrznych danego państwa. Dostrzegł to również polski ustawodawca, wskazując w treści art. 6 ust. 2 uop, iż „W drodze porozumienia z sąsiednimi państwami mogą być wyznaczane przygraniczne obszary cenne pod względem przyrodniczym w celu ich wspólnej ochrony”. Szczególnie cenne obszary mogą zostać objęte wspólną, międzypaństwową ochroną. Co ważne, konieczność ochrony przyrody, w tym również dziedzictwa naturalnego, dostrzegł również ustawodawca karny. Nie może być bowiem wątpliwości, że przestępstwa przeciwko dziedzictwu naturalnemu są nie mniej istotne i nie mniej szkodliwe społecznie niż inne formy przestępczości

51 Dz.U. z 28 grudnia 2016 r. Poz. 2183 ze zm. – powoływane dalej jako rozp. ochr. zwierząt.

52 Zob. rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 9 października 2014 r. w sprawie ochrony gatunkowej grzybów, Dz.U. z 16 października 2014 r. Poz. 1408 – powoływane dalej jako rozp. ochr. grzybów.

53 Zob. § 6 ust. 1 rozp. ochr. roślin, § 6 ust. 1 rozp. ochr. zwierząt, a także § 6 ust. 1 rozp. ochr. grzybów.

(w szczególności transgranicznej). W literaturze wskazuje się, że jest to ciągle jeden z najbardziej dochodowych procederów przestępczych⁵⁴. Również wśród przepisów uop znalazły się te poświęcone zwalczaniu przestępstw i wykroczeń na obszarach chronionych oraz przepisy karne⁵⁵.

Podsumowanie

1 | Znaczenie i konieczność ochrony przyrody, a szczególnie jej dziedzictwa – a więc dziedzictwa przyrodniczego, określanego też mianem naturalnego – jako zagadnienie bezpośrednio związane z dobrostanem człowieka powinno być przedmiotem stałej debaty publicznej. Co więcej zagadnienia te powinny być traktowane jako jeden z istotniejszych elementów procesu edukacji. Ustawodawca zaakcentował taką konieczność wskazując chociażby w treści art. 3 pkt 5) uop, iż cele ochrony przyrody są realizowane również przez „prowadzenie działalności edukacyjnej, informacyjnej i promocyjnej w dziedzinie ochrony przyrody” oraz przez związane z tym „prowadzenie badań naukowych nad problemami związanymi z ochroną przyrody” (art. 3 pkt 6) uop). Konieczne jest jednak położenie większego nacisku na te zagadnienia w procesie kształcenia, przejrzenie programów szkolnych oraz stworzenie odpowiednich narzędzi dydaktycznych, które od najmłodszych lat kształtowałyby w społeczeństwie postawy rozumiejące potrzebę, a wręcz konieczność szczególnej ochrony dziedzictwa przyrodniczego. Tylko takie działania nauczą dostrzegać silny związek, jaki ma zachowanie dziedzictwa przyrodniczego z dobrostanem człowieka. Nie ulega bowiem wątpliwości, że regulacja prawna – nawet najlepsza – bez wychowywania świadomych i wyedukowanych przyrodniczo pokoleń nie spełni swojej roli. Cel i znaczenie przyjmowanych rozwiązań prawnych muszą być, choć w minimalnym stopniu, rozumiane i akceptowane społecznie. Wtedy możliwe jest ich powszechne przestrzeganie, bez potrzeby uruchamiania

⁵⁴ Zob. chociażby: M. Duda, *Przemyt dziedzictwa kulturalnego i naturalnego – wyzwania dla kryminologii w XXI wieku* [w:] *Przestępczość XXI wieku. Szanse i wyzwania dla kryminologii. Część I Szanse i wyzwania dla polskiej kryminologii*, red. D. Dajnowicz-Piesiecka, E. Jurgielewicz-Dalegacz, E.W. Pływaczewski, Warszawa, 2020.

⁵⁵ Zob. art. 108–110a oraz art. 127–132 uop.

dolegliwych sankcji, których zarówno w prawie ochrony przyrody, jak i prawie ochrony środowiska nie brakuje. Tymczasem instrumenty służące zachowaniu i ochronie dziedzictwa przyrodniczego są często kontestowane, nie dostrzega się ich wartości oraz znaczenia. Są odbierane jako zamach na własność i wolność. Fakt ten bez wątpienia świadczy o dość powszechnym w społeczeństwie niezrozumieniu konieczności objęcia szeroką i ścisłą ochroną dziedzictwa przyrodniczego, a przede wszystkim motywów takich rozwiązań.

Polski ustawodawca dostrzega potrzebę wprowadzania rozwiązań prawnych, które służą zachowaniu dziedzictwa przyrodniczego i takowe wprowadza, jednak instrumenty te wydają się skomplikowane, są „rozrzucone” w wielu aktach prawnych oraz tak różnorodne, że bardzo trudno się w nich odnaleźć, a co za tym idzie ustalić wynikające zeń obowiązki prawne i ich przestrzegać. Tym samym podstawową bolączką przyjętych rozwiązań prawnych jest brak jednej jasnej i przejrzystej koncepcji ochrony dziedzictwa przyrodniczego, niezrozumienie oraz stopień skomplikowania obowiązujących rozwiązań prawnych dotyczących tej problematyki. Wobec tego trudno zgodzić się z twierdzeniem, że przyjęte rozwiązania prawne – choć taki jest ich cel – wprowadziły ład i porządek w zakresie ochrony dziedzictwa przyrodniczego⁵⁶. Wydaje się, że jest wręcz przeciwnie – mamy do czynienia jedynie z pozorami porządku. Trzeba przy tym podkreślić, że aby zaprowadzić przejrzystość w zakresie ochrony dziedzictwa przyrodniczego, aby to faktycznie dobrze funkcjonowało, potrzebna jest refleksja nad stworzeniem określonej polityki prawa – dotyczącej zarówno tworzenia, jak i stosowania oraz korzystania z przyznanych kompetencji – w zakresie zachowania i ochrony dziedzictwa przyrodniczego. Tymczasem analiza instrumentów prawnych służących zachowaniu i ochronie dziedzictwa przyrodniczego wskazuje, że brak spójnej i przemyślanej polityki prawa w tym zakresie. Brakuje wyraźnego wyodrębnienia przez ustawodawcę

---

56 W literaturze już od dawna podkreśla się, iż „prawo w znaczeniu przedmiotowym opiera się na jednej jedynej apriorycznej zasadzie: prawo zaprowadza ład i porządek. Ale nie należy już do prawa określenie, na czym ten ład i porządek polega, wedle jakich zasad ustanawia się przepisy, których zachowanie daje ten ład”. Por.: W.L. Jaworski, *Nauka prawa administracyjnego. Zagadnienia ogólne*, Warszawa, 1924, s. 113.

pojęcia dziedzictwa przyrodniczego. Tymczasem jego ogromne znaczenie dla obecnych i przyszłych pokoleń i konieczność zachowania go powinny sprzyjać podjęciu działań zmierzających do pogłębionej refleksji nad stworzeniem odpowiedniej polityki prawa w tym zakresie. Chodzi o zastanowienie się nad tym, jak stworzyć i uporządkować, a następnie jak stosować przepisy prawa chroniące w takim stopniu dziedzictwo przyrodnicze, aby zapewnić jego należyte – a więc gwarantujące zachowanie dla przyszłych pokoleń – trwanie. Nie ulega przy tym wątpliwości, że należy dokonać przeglądu relacji pomiędzy prawem a rzeczywistością społeczną – tylko wtedy możliwe będzie sformułowanie odpowiednich zaleceń dla organów państwa, a przede wszystkim dla prawodawcy, które mogłyby zagwarantować pełniejszą i skuteczniejszą ochronę dziedzictwa przyrodniczego.

2 | W interesie wszystkich jest zatem nie tylko ochrona dziedzictwa przyrodniczego, lecz także jego konserwacja, rewaloryzacja i ożywienie, a jeśli to konieczne również odtwarzanie jego elementów, gdyż mają one wyjątkową powszechną wartość dla obecnych i przyszłych pokoleń. Konieczne jest również wzmacnianie wśród społeczeństwa poszanowania dziedzictwa przyrodniczego i przywiązania do niego oraz informowanie go o niebezpieczeństwach, jakie temu dziedzictwu zagrażają i działaniach zapobiegawczych⁵⁷. Z uwagi na wyjątkowość, wagę i znaczenie elementów dziedzictwa przyrodniczego należałoby postulować, aby w sytuacjach spornych, a także w razie wątpliwości co do treści regulacji, czy też co do możliwości zastosowania określonych instrumentów prawnych – kierować się najwyższym dobrem i mieć na względzie głównie ochronę dziedzictwa przyrodniczego, które wymaga szczególnej pieczy, dbałości o jego zachowanie, trwałość i ciągłość istnienia. Elementy dziedzictwa przyrodniczego muszą być traktowane jak coś więcej niż tylko składnik przyrody, środowiska, czy przedmiot prawa własności i innych praw rzeczowych, gdyż

---

57 Co wynika chociażby z art. 27 konwencji z 1972 r.

stanowią dobro ogólnonarodowe o nieprzecenionym znaczeniu społecznym⁵⁸. Oczywiście ochrona zasobów przyrodniczych⁵⁹, a w tym elementów dziedzictwa naturalnego nie może być w każdej sytuacji traktowana bezwzględnie jak nadrzędny priorytet, który powoduje całkowite pominięcie potrzeb społecznych, w przypadku kolizji z nimi.

---

58 Zob. przykładowo wyrok TK z dnia 15 maja 2006 r., P 32/05, OTK-A z 2006 r. Nr 5 poz. 56, a także chociażby wyrok WSA w Warszawie z dnia 18 lutego 2020 r., IV SA/Wa 2952/19, LEX nr 3085628.

59 Mimo wynikającej wprost z art. 5 Konstytucji RP zasady zrównoważonego rozwoju – przepis ten stanowi, że Rzeczypospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju.

Uwarunkowania prawne ochrony parków zabytkowych w Polsce

dr hab. Monika A. Król, prof. UŁ

Wydział Prawa i Administracji

Uniwersytet Łódzki

ORCID: 0000-0001-9689-2266

1 | Wprowadzenie

Spuścizna przekazywana z pokolenia na pokolenie obejmuje dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe. Dziedzictwo przyrodnicze to przyroda ożywiona (rośliny, zwierzęta, grzyby i inne organizmy) oraz przyroda nieożywiona (skały, formy terenu, wody powierzchniowe i in.). Najcenniejsze składniki dziedzictwa przyrodniczego danego państwa objęte zostały ochroną prawną. Na dziedzictwo kulturowe składają się mające szczególną wartość kulturową zabytki, czyli obiekty stanowiące świadectwo działalności ludzkiej, dokumentujące przeszłość. Najczęściej spotykanymi zabytkami są różnego rodzaju budowle (lub też ich ruiny), np. zamki, pałace, dwory, kościoły, klasztory i temu podobne, a także całe układy zabudowy staromiejskiej. Do zabytków zaliczają się również wykopaliska archeologiczne, w których znaleziono pozostałości życia i działalności człowieka, np. dawne mury zabudowań, groby, fortyfikacje, narzędzia, naczynia. W zasobach muzealnych zgromadzono liczne zabytkowe dzieła sztuki: obrazy, rzeźby, rękopisy, monety, medale, biżuterię, stroje czy broń. Szczególną kategorią zabytków są pomniki historii, wyróżniające się wyjątkową wartością historyczną, naukową, artystyczną oraz obiekty powszechnie znane.

Parki historyczne, nazywane także parkami zabytkowymi, otaczające zespoły pałacowe, dwory, klasztory, plebanie stanowią zarówno element dziedzictwa przyrodniczego, jak i kulturowego. W parkach, powiązanych krajobrazowo z zabytkami architektury, znajdują się cenne okazy przyrodnicze, twory przyrody nieożywionej, poddane ochronie jako pomniki przyrody.

Celem tego opracowania jest sformułowanie oceny regulacji prawnej ustanawiającej reżim prawny ochrony parków zabytkowych. W szczególności ocena ta ma na uwadze skuteczność przyjętych rozwiązań prawnych służących konserwacji i rewitalizacji parków o charakterze historycznym. Zasadnicze zagadnienia zostaną poprzedzone ustaleniami terminologicznymi oraz poszukiwaniem motywów obowiązującego modelu prawnej ochrony tych obiektów.

2 | Ustalenia terminologiczne

Z uwagi na temat opracowania ustalenia wymagają zagadnienia terminologiczne. W języku polskim⁶⁰ „ogród” oznacza teren, na którym uprawia się warzywa, kwiaty, drzewa owocowe, często ogrodzony. *Słownik* jako przykład podaje ogrody Wersalu. Natomiast „parkiem”⁶¹ określa się duży ogród założony sztucznie lub z wykorzystaniem naturalnych warunków przyrodniczych, z alejkami i ścieżkami spacerowymi oraz innymi elementami urozmaicającymi krajobraz np. fontannami, mostkami, którego przykładem jest tzw. ogród spacerowy.

W architekturze krajobrazu i historii sztuki⁶² mianem ogrodu określa się układ przestrzenny w środowisku przyrodniczo-geograficznym, ukształtowany planistycznie i funkcjonalnie, odpowiednio do przeznaczenia i programu użytkowego. Dla określonego programu wydzielana jest odpowiednia przestrzeń, tak organizowana, aby można było uzyskać najkorzystniejsze cechy funkcjonalne. W odniesieniu do tych form zieleni używa się różnych określeń, m.in. założenia ogrodowe, park, zieleniec. Jak wskazuje L. Majdecki⁶³, chronologicznie najdawniejsze jest pojęcie „ogród”. Pierwotnie określenie to oznaczało przestrzeń wydodrębnioną z otoczenia przez zamknięcie i oddzielenie ogrodzeniem, przeznaczoną pod uprawę roślin użytkowych lub ozdobnych. Najczęściej ta nazwa odpowiada ogrodom średniowiecza i renesansu, ale była

60 *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. A. Sikorska-Michalak, O. Wojniłko, Warszawa, 1998, t. I, s. 672.

61 *Tamże*, t. II, s. 17.

62 L. Majdecki, A. Majdecka-Strzeżek, *Historia ogrodów, Od starożytności po barok*, t. 1, Warszawa, 2007, s. 11.

63 *Tamże*, s. 12.

też używana w literaturze późniejszych okresów, a współcześnie w odniesieniu do wielu obiektów, które nie zawsze odpowiadały pierwotnemu założeniu. Określenie „park”, na oznaczenie ogrodu, którego cechą charakterystyczną jest powiązanie przestrzenno-kompozycyjne z otaczającym krajobrazem, pojawiło się w Europie w pierwszej połowie XVIII w. Rozwój tych ogrodów krajobrazowych spowodował, że nazwa ta przetrwała do naszych czasów, chociaż już w XIX w. parkami nazywano duże ogrody, zarówno miejskie, jak i przy pałacach i dworach, niezależnie od formy przestrzennej. W literaturze przedmiotu często używa się też pojęcia „założenia ogrodowe” dla niektórych rozwiązań ogrodowych (m.in. aleje, bulwary, kalwarie) niemieszczących się w terminie ogród lub park.⁶⁴

Pojęcie park zabytkowy, określające przestrzeń z wkomponowaną zielenią wraz z całą infrastrukturą, zostało wprowadzone we francuskiej sztuce ogrodowej XVII i XVIII w. na oznaczenie naturalnych partii regularnego ogrodu, przyjęte dla ogrodów krajobrazowych w Anglii, a następnie w całej Europie. W ten sposób określano parki tworzone w ramach zamkniętych okresów historycznych (od gotyku po manieryzm modernistyczny) zgodnie z obowiązującymi w tym czasie zasadami filozoficznymi i formalnymi. Od połowy XIX w. termin ten rozszerzono na różne założenia ogrodowe o dużych rozmiarach, niezależnie od ich formy przestrzennej oraz właściwości powiązań z otaczającym krajobrazem.⁶⁵ Parkiem zabytkowym określa się współcześnie w literaturze przedmiotu⁶⁶ założenie ogrodowe o charakterze krajobrazowym, wpisane do rejestru zabytków.

Natomiast w dokumentach międzynarodowych sformułowano definicję ogrodu historycznego. Przykładem takiego aktu o charakterze *soft law* jest

⁶⁴ *Tamże*, s. 13.

⁶⁵ A. Fabiańczyk, *Ogrody zabytkowe*, Centrum Dziedzictwa Przyrody Górnego Śląska, <https://web.archive.org/web/20110315033829/http://www.przyroda.katowice.pl/pl/ochrona-przyrody/parki-zabytkowe> (dostęp: 30.08.2021).

⁶⁶ Hasło: „park zabytkowy” [w:] *Encyklopedia leśna*, Lasy Państwowe <https://www.encyklopedialesna.pl/haslo/park-zabytkowy/> (dostęp: 30.08.2021).

Międzynarodowa Karta Ogrodów, zwana Kartą Florencką,⁶⁷ gdzie w przepisie art. 1 „ogród historyczny stanowi kompozycję architektoniczno-roślinną, która z punktu widzenia historii lub sztuki posiada wartość ogólnospołeczną. Jako taka jest ona uznana za zabytek”. Ta definicja opiera się jednoznacznie na pojęciu zabytku⁶⁸. W Polsce pojęcie park i ogród historyczny, stanowi statystyczną kategorię pojęciową. Zgodnie z definicją używaną dla celów statystyki publicznej⁶⁹, parki i ogrody historyczne stanowią kompozycję architektoniczno-roślinną, która z punktu widzenia historii lub sztuki, posiada wartość ogólnospołeczną.

W ujęciu prawnym określenie „ogród” czy „park” bez kwalifikatora ma charakter normatywny, chociaż nie ma definicji legalnej. Określenie „park” jest elementem składowym kilku form ochrony przyrody (park narodowy, park krajobrazowy) czy ochrony terenów zieleni i zadrzewień (park wiejski, gminny). Z kwalifikatorem „kulturowy” używa się określenia „park” na oznaczenie jednej z form ochrony zabytków – park kulturowy.

W tym miejscu należy zauważyć, że w obecnym stanie prawnym występuje dualizm prawnej ochrony parków i ogrodów o charakterze historycznym, zabytkowym i przyrodniczym, bowiem parki te zawierają starodrzew – są elementem krajobrazu, wywierają wpływ na klimat terenów przyległych⁷⁰. Przeprowadzona analiza stanu normatywnego pozwala stwierdzić, że podlegają one ochronie prawnej jako:

67 Dokument przyjęty przez Międzynarodowy Komitet Ochrony Zabytków ICOMOS-FLA do spraw Ogrodów Historycznych w dniu 15 grudnia 1981 r. Dokument stanowi uzupełnienie Międzynarodowej Karty Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych zwanej „Kartą Wenecką”, odnoszącej się do ochrony zabytków. Karta Florencka jest zaliczana do dokumentów międzynarodowych o charakterze niewiążącym (*soft law*), zob. K. Zeidler, *Zabytki. Prawo i praktyka*, Gdańsk, 2017, s. 190.

68 O pojęciach „zabytek”, „zabytek historyczny”, „dobro kultury” w prawie międzynarodowym szerzej zob. A. Przyborowska-Klimaczak, *Rozwój ochrony dziedzictwa kulturalnego w prawie międzynarodowym na przełomie XX i XXI wieku*, Lublin, 2011, s. 17 i nast.

69 *Ochrona środowiska w 2020 r., Analizy statystyczne*, GUS, Warszawa, 2020, s. 139.

70 A. Pałczyński, *Ochrona zasobów przyrody [w:] Zagrożenia, ochrona i kształtowanie środowiska przyrodniczo-rolniczego*, red. S. Bieszczad, J. Sobota, Wrocław, 1993, s. 224.

1. Parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni określane w literaturze przedmiotu jako tzw. historyczne założenia zieleni⁷¹, poddane ochronie również jako elementy krajobrazu kulturowego, stanowiące zabytek i podlegające ochronie poprzez wpisanie do rejestru zabytków lub rzadziej jako element parku kulturowego na podstawie ustawy z 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami⁷²;
2. Parki gminne, obejmujące teren poza obrębem miast i wsi o zwartej zabudowie, pokryte drzewostanem, stanowiące przedmiot ochrony jako formy ochrony zieleni, terenów zieleni i zadrzewień na podstawie ustawy z 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody⁷³.

Na mocy art. 7 pkt. 1 u.o.z.o.z. parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni, niepodlegające ochronie na podstawie ustawy o ochronie przyrody, mogą stanowić zabytek wpisany do rejestru zabytków, o ile są dziełem człowieka lub są związane z jego działalnością i stanowią świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową. Są to często ogrody zabytkowe, parki historyczne i ogrody dekoracyjne zawierające rzadkie okazy przyrody żywej lub nieożywionej, krajobrazy kulturowe niepodlegające przepisom o ochronie przyrody.⁷⁴ Ustawa wyróżnia też parki kulturowe, należące do zabytków przestrzennych, gdzie przedmiotem ochrony są wartości zawarte w określonym założeniu przestrzennym⁷⁵. Parki kulturowe są jedną z form ochrony zabytków (art. 7 pkt 3 u.o.z.o.z.). Stanowią element krajobrazu

71 Pojęciem „historyczne założenia zieleni” posługuje się dokument Narodowego Instytutu Dziedzictwa – *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa, 2017, s. 114.

72 Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tj. Dz.U. z 2021r. Poz. 710 ze zm., dalej cyt. jako: „u.o.z.o.z.”.

73 Ustawa z 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, tj. Dz.U. z 2021r. Poz. 1098, dalej cyt. jako: „u.o.p.”.

74 R. Paczuski, *Prawo ochrony środowiska*, Bydgoszcz, 2000, s. 473.

75 Zobacz: Komentarz do art. 6 [w:] A. Ginter, A. Michalak, *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Warszawa, 2016, s. 87.

kulturowego, czyli przestrzeni zawierającej elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowane w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka (art. 3 pkt 14 u.o.z.o.z.). Krajobraz kulturowy i tworzące go parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni stanowią na mocy art. 6 ust. 1 pkt 1 lit. a, g u.o.z.o.z. zabytki nieruchome podlegające ochronie i opiece bez względu na stan ich zachowania.

Natomiast na mocy art. 5 pkt 21 u.o.p. parki, zieleńce, promenady, bulwary, ogrody botaniczne, zoologiczne, jordanowskie i zabytkowe stanowią element składowy legalnej definicji terenów zieleni. W celu ochrony terenów zieleni i zadrzewień, a także jako szczególny instrument ochrony krajobrazu można utworzyć park gminny. Park gminny jest rodzajem obszaru specjalnego, stworzonym także z uwagi na ochronę walorów krajobrazowych, jego utworzenie nie jest jednak związane z ustanowieniem na tym terenie zakazów związanych z zachowaniem się użytkowników.⁷⁶

Reasumując, należy podkreślić brak ustawowych pojęć „park historyczny” czy „park zabytkowy”. Pojęcie to jest stworzone w literaturze przedmiotu, najczęściej na określenie parków wpisanych do rejestru zabytków. Spotykamy jednakże opisy takich parków pod innymi nazwami (np. historyczne założenia zieleni czy nawet parki wiejskie).⁷⁷

3 | Motywy ochrony zasobów przyrodniczych i ochrony konserwatorskiej parków

W historycznym ujęciu wzajemne relacje pomiędzy człowiekiem i przyrodą ukształtowały się na skutek różnych oddziaływań, motywowanych religijnie, ideowo czy gospodarczo. J.G. Pawlikowski, jeden z pierwszych przedstawicieli powstającej doktryny prawa ochrony przyrody, już w latach 20. XX w. wskazał podstawowe grupy motywów działalności na rzecz ochrony przyrody:

76 M.A. Król, *Prawna ochrona krajobrazu* [w:] *Wielka encyklopedia prawa*, red. B. Hołyst, R. Hauser, t. V, Warszawa, 2014, s. 156–158.

77 Por. A. Pałczyński, *Ochrona... op.cit.*, s. 114.

1. Względy natury estetycznej, uzasadniające zachowanie piękna krajobrazu, jego swoistych cech, odwołujących się także do poczucia „swojskości”;
2. Względy historyczno-pamiętkowe, związane z przekazami historycznymi;
3. Względy przyrodniczo-naukowe, podkreślające konieczność ochrony „tworów przyrody i ukształtowań skorupy ziemskiej” jako przedmiotu badań;
4. Wzgląd na zachowanie swoistych cech krajobrazu⁷⁸.

We współczesnej literaturze przyrodniczej⁷⁹ i doktrynie prawa⁸⁰ wymienia się szerszy katalog przyczyn poddania ochronie zasobów przyrody: motywy religijne, gospodarcze, strategiczne, estetyczne, patriotyczne, ideowe, egzystencjalne i zdrowotne, naukowe, etyczno-społeczne. Ze względu na temat opracowania na uwagę zasługują zwłaszcza motywy estetyczne i patriotyczne, bo doprowadziły do powstania pierwszych form ochrony parków narodowych i parków zabytkowych.

W ujęciu estetycznym przyroda stanowi wartość ze względu na naturalne piękno i to jest jeden z głównych powodów jej ochrony.⁸¹ Motywy estetyczne zdecydowały o obejmowaniu ochroną zarówno pojedynczych tworów przyrody, jak i całych obszarów⁸². Wzgląd na piękno przyrody, krajobrazu był podstawą zakładania ogrodów w okresie renesansu czy baroku przez rodziny panujące i polskich magnatów. Zakładane wiele wieków temu ze względów estetycznych parki stanowią współcześnie nie tylko ważny element krajobrazu kulturowego, lecz także są zbiorowiskiem rzadkich i cennych okazów roślinności: Aleksandria w Siedlcach, ogród rezydencji Czartoryskich na podwarszawskich Powązkach,

78 J.G. Pawlikowski, *Prawo ochrony przyrody*, Kraków, 1927, s. 4.

79 E. Symonides, *Ochrona przyrody*, Warszawa, 2014, s. 67–75.

80 J. Boć, K. Nowacki, E. Samborska-Boć, *Ochrona środowiska*, Wrocław, 2004, s. 57–63 i wskazana tam literatura; A. Przyborowska-Klimczak, *Ochrona przyrody. Studium prawnomiedzynarodowe*, Lublin, 2004, s. 30–35; M.A. Król, *Ewolucja regulacji prawnej w zakresie ochrony różnorodności biologicznej w Polsce [w:] Prawo ochrony środowiska*, red. M. Górski, Warszawa, 2021, s. 673–676.

81 A. Przyborowska-Klimczak, *Ochrona przyrody...op.cit.*, s. 30.

82 E. Symonides, *Ochrona przyrody...op.cit.*, s. 70.

Arkadia koło Nieborowa, czy Łazienki w Warszawie⁸³. Część z ogrodów czy parków zostało przekształconych w pierwsze parki krajobrazowe⁸⁴.

Natomiast głównie względy estetyczne zadecydowały o poddaniu ochronie cennych krajobrazów naturalnych. W XIX i XX w. estetyczne walory przyrody stały się powszechnym motywem obejmowania ochroną zarówno pojedynczych tworów przyrody żywej i nieożywionej, jak i wielkich obszarów.⁸⁵ W ten sposób utworzono pierwsze parki narodowe w Ameryce Północnej⁸⁶, w Europie⁸⁷ i w Polsce⁸⁸. Polskie parki powołano normatywnymi aktami wykonawczymi odnoszącymi się do prawnej ochrony lasów lub aktem generalnym stosowania prawa, bez formalnej podstawy ustawowej odnoszącej się do ochrony przyrody, wprowadzonej po raz pierwszy do polskiego porządku prawnego kilka lat później.⁸⁹

Estetyczne motywy wiążą się z aspektem rekreacyjnym, w którym przyrodę postrzega się jako źródło radości czy inspiracji i ochrania się z uwagi na jej piękno. To jednak czyni przyrodę obiektem zintensyfikowanych oddziaływań antropogenicznych, które nie zawsze w sposób zamierzony niekorzystnie

83 E. Więcko, *Historia rozwoju ochrony przyrody i krajobrazu w Polsce* [w:] *Kształtowanie krajobrazu a ochrona przyrody*, red. K. Buchwald, W. Engelhardt, Warszawa, 1975, s. 62.

84 L. Jastrzębski, *Prawne zagadnienia ochrony przyrody*, Warszawa, 1980, s. 9.

85 E. Symonides, *Ochrona przyrody... op.cit.*, s. 70.

86 Pierwszy park narodowy na świecie Yellowstone został utworzony w Stanach Zjednoczonych w 1872 r., a park narodowy Banff w prowincji Alberta w Kanadzie w 1885 r.

87 Podobnie w Europie wzgląd na piękno przyrody stało się powodem utworzenia pierwszego europejskiego parku narodowego, którym był park Sarek, ustanowiony w Szwecji w 1909 r.

88 W Polsce objęto ochroną wyjątkowo cenne przyrodniczo tereny poprzez utworzenie pierwszych form ochrony przyrody w 1932 r. w Pieninach (park utworzony rozporządzeniem Ministra Rolnictwa z 23 maja 1932 r. o utworzeniu z rezerwatu w Pieninach jednostki organizacyjnej szczególnej pod nazwą „Park Narodowy w Pieninach”, M.P. poz. 156. Park podlegał administracyjnie Dyrekcji Lasów Państwowych we Lwowie), w Białowieży (park utworzony rozporządzeniem Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z 4 sierpnia 1932 r. o utworzeniu z Nadleśnictwa Rezerwat w okręgu Dyrekcji Lasów Państwowych w Białowieży jednostki organizacyjnej szczególnej pod nazwą „Park Narodowy w Białowieży” M.P. poz. 219,) i Czarnohorze w Karpatach Wschodnich (park utworzony 27 września 1932 r. pismem nr 2580-U/32 Dyrekcji Naczelnej Lasów Państwowych). Szeroko na temat reżimu parku zob. J. Kostyrko, *Czarnohorski Park Narodowy* [w:] *O Czarnohorze*, Kraków, 1933, s. 74 i n., czy M.A. Król, *Ewolucja regulacji prawnej... op.cit.*, s. 675.

89 Była nią ustawa z 10 marca 1934 r. o ochronie przyrody, Dz.U. Nr 31 poz. 274 ze zm., dalej jako: „u.o.p. z 1934 r.”

wpływają na środowisko przyrodnicze. Jak podkreślono w doktrynie⁹⁰ trudno jest harmonijnie łączyć wartości rekreacyjne i ochronę przyrody. Dotyczy to zwłaszcza parków narodowych, które pełniąc funkcje konserwatorskie, kulturowe, naukowe i rekreacyjne, są odwiedzane przez coraz większą liczbę turystów wpływających negatywnie na walory przyrodnicze.

Motywy patriotyczne odwołują się do uczuć patriotycznych i obowiązku ochrony przyrody ojczyzny. Ochrona piękna przyrody powinna być jednym z elementów wychowania młodego pokolenia⁹¹. Także współcześnie można spotkać odwołania do patriotycznego obowiązku ochrony przyrody ojczyzny⁹². Jak wskazuje A. Przyborowska-Klimczak⁹³, motywy patriotyczne i historyczno-pamiętkowe składają się na kulturowy aspekt ochrony przyrody, w którym przyrodzie przypisuje się wartość historyczną i jej znaczenie dla zachowania świadomości narodowej. Wątek przyrody, pojawiający się często w poezji romantycznej, był szczególnym wyrazem miłości do ojczyzny.⁹⁴ Inne rozumienie kulturowego aspektu ochrony wiązano z jej historyczno-pamiętkowym znaczeniem. Niektóre obiekty przyrodnicze występują w przekazach historycznych, dlatego pamięć o nich jest ważna dla utrzymania historycznej ciągłości narodu.⁹⁵ Przykładem takiego świadectwa historii jest Park Mużakowski, na pograniczu polsko-niemieckim, uznany w 2004 r. za pomnik historii.⁹⁶

Jak wskazuje R. Paczuski⁹⁷ inny charakter ochrony konserwatorskiej niż wynika z celów ochrony przyrody, mają w systemie zachowawczej ochrony ogrody zabytkowe, parki i ogrody dekoracyjne, które są dziełami sztuki ogrodowej, polegającej na umiejętności kształtowania przestrzeni za pomocą wątków

90 A. Przyborowska-Klimczak, *Ochrona przyrody... op.cit.*, s. 32.

91 E. Symonides, *Ochrona przyrody... op.cit.*, s. 70–71.

92 Odwołanie do narodowego bogactwa i patriotycznego obowiązku ochrony przyrody polskiej zob. *Polska przyroda – dar i obowiązek*, red. R. Kęder, M. Hyska, K. Komornik, Warszawa, 2011.

93 A. Przyborowska-Klimczak, *Ochrona przyrody... op.cit.*, s. 30–31.

94 J.G. Pawlikowski, *O lice ziemi*, Warszawa, 1938, s. 60.

95 Tamże, s. 60.

96 Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 kwietnia 2004 r. w sprawie uznania za pomnik historii (Dz.U. z 2004 r. Nr 102 poz. 1059).

97 R. Paczuski, *Prawo ochrony środowiska... op.cit.*, s. 476.

przyrodniczych (określonego stylu ogrodowego) i architektonicznych. Stanowią one swoistą kompozycję przestrzenną, o bogatym wyposażeniu w elementy architektoniczne, roślinne, a niekiedy i wodne, której architekt projektujący ogród nadał określony kształt, formę i strukturę. Taka kompozycja jest wyrazem dominującego w danym okresie stylu sztuki ogrodowej. Z tego względu mogą one zostać uznane za zabytki czy dobra kultury. W literaturze przedmiotu wyrażono pogląd⁹⁸, że biorąc pod uwagę postanowienia Karty Florenckiej, ogród historyczny (park zabytkowy) jest kompozycją ogrodową i architektoniczną ocenianą z historycznego lub artystycznego punktu widzenia i jako taki jest rozważany jako zabytek. Jest świadectwem kultury, stylu, epoki i oryginalnej kreacji artysty, wyraża bezpośrednie związki pomiędzy cywilizacją a naturą. Jest kompozycją architektoniczną, której głównymi składnikami są rośliny, podatne na zniszczenia, ale odnawialne.

4 | Geneza powstania zasobów przyrodniczo-kulturowych w parkach

W dorobku kultury światowej, poczynając od starożytności, pojawiały się różnorodne formy ochrony zabytków jako wyraz troski o zachowanie spuścizny kulturalnej ludzkości.⁹⁹ Kolebką sztuki ogrodowej był Egipt, gdzie ogrody i parki przy rezydencjach i świątyniach były bogato wyposażone w elementy roślinne, architektoniczne, w tym architektury wodnej. Z wysokiego poziomu sztuki ogrodowej znana była Asyria, Babilon i Persja (perskie rajske ogrody). Wielkie ogrody królewskie Niniwy w starożytnej Asyrii były obsadzone drzewami i krzewami gatunków zarówno miejscowych, jak i importowanych. Nawodnieniu tych ogrodów służyły instalacje architektoniczne, kanały, sadzawki, nad którymi wznoszono pawilony. Jednym z siedmiu cudów świata starożytnego były wiszące ogrody Semiramidy w Babilonie¹⁰⁰. Zaś ogrody zakładane przy buddyjskich świątyniach wyznaczyły w końcu pierwszego tysiąclecia p.n.e. styl

98 A. Zachariasz, *Zabytkowe ogrody – problemy rewaloryzacji, utrzymania i zarządzania w świetle zaleceń Karty Florenckiej*, „Zarządzanie Krajobrazem Kulturowym. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 10/2008, s. 151, <http://krajobraz.kulturowy.us.edu.pl/publikacje/artykuly/zarzadzanie/zachariasz.pdf> (dostęp: 30.08.2021).

99 R. Paczuski, *Prawo ochrony środowiska... op.cit.*, s. 475.

100 L. Majdecki, A. Majdecka-Strzeżek, *Historia ogrodów... op.cit.*, s. 29–33.

chiński, który wywarł wpływ na inne kraje Dalekiego Wschodu, m.in. Koreę i Japonię, gdzie zakładano ogrody i parki, w stylu określanym jako styl japoński. W Europie ogrody i parki powstawały także w starożytnej Grecji czy Rzymie, gdzie były sponsorowane przez patrycjuszy i cesarzy. Rzymianie zakładali ogrody motywowani względami zarówno estetycznymi, jak i religijnymi. Rzymskie ogrody charakteryzowało umiławanie krajobrazu otaczającego rozległe rezydencje zarówno miejskie, jak i na prowincji. Główną inspiracją był religijny kult przyrody, a w ogrodach stawiano grobowce, sanktuaria, kaplice. Rzymianie zakładali także ogrody publiczne, a niektóre ogrody cesarzy przekazywane były po ich śmierci w domenę publiczną.¹⁰¹ W państwach włoskich już w okresie średniowiecza powstały akty ustanawiające pierwsze prawne formy ochrony zabytków m.in. bulla Papieża Piusa II *Cum almam nostram urbem* z 1462 r. dotycząca ochrony zabytków rzymskim.¹⁰² W czasach nowożytnych pierwsze regulacje pochodzą z lat 30. XIX w. z Francji, Grecji i Prus.

W Polsce pierwsze formy urządzeń parkowych, uznawanych współcześnie za zabytkowe, powstały już w okresie średniowiecza, zakładane przez zakonników i wirydarzy.¹⁰³ Takie zieleńce czy ozdobne ogrody istniały w klasztorze w Tyńcu czy Mogile już w XIII w. Upowszechnienie sztuki ogrodniczej doprowadziło do powstania pierwszych zieleńców przy piastowskich zamkach np. w Bolkowiu, Melsztynie, Solcu, Wiśniczu czy Łowiczu.¹⁰⁴ W okresie renesansu i baroku, pod wpływem trendów włoskich, zakładane parki i ogrody pełniły już funkcje estetyczne. W XV–XVI w. parki powstawały w rezydencjach królewskich w Niepołomicach i Łobzowie, a w następnych wiekach rozpowszechniły się parki i ogrody przy dworach magnackich np. w Książu, Niepołomicach. W późniejszym okresie zakładano je także w rezydencjach wiejskich i podmiejskich.¹⁰⁵

Na przełomie XVII i XVIII w. przenikały barokowe akcenty stylu francuskiego i reprezentacją tego są zespoły ogrodowo-parkowe w Nieborowie,

101 Tamże, s. 42–60.

102 R. Paczuski, *Prawo ochrony środowiska... op.cit.*, s. 476.

103 L. Majdecki, A. Majdecka-Strzeżek, *Historia ogrodów... op.cit.* s. 217.

104 E. Symonides, *Ochrona przyrody... op.cit.*, s. 605, L. Majdecki, A. Majdecka-Strzeżek, *Historia ogrodów... op.cit.*, s. 218.

105 E. Symonides, *Ochrona przyrody... op.cit.*, s. 605.

Radziniu Podlaskim, Białymstoku czy w Warszawie (Ogród Saski). W tym okresie, przede wszystkim w Warszawie, ale i w Gdańsku, powstawały miejskie ogrody pałacowe – miejskie ogrody publiczne m.in. Ogród Rzeczypospolitej przy Pałacu Krasińskich¹⁰⁶. W okresie baroku sztukę ogrodową rozwijano także w ogrodach klasztornych otaczających zabudowania i podporządkowanych im przestrzennie. Zakładano też okazałe rezydencje opackie (Kraków, Bielany pod Krakowem, ogrody benedyktyńskie w Legnickim Polu). Novum parkowym tego okresu były kalwarie powstające jako założenia przestrzenno-ogrodowe, sytuowane w miejscach otwartych, na terenie pagórkowatym z wolno stojącymi kaplicami, na tle okolicznego krajobrazu (Kalwaria Zebrzydowska, kalwaria w Wejherowie, w Pakości, Kalwaria Ujazdowska w Warszawie).¹⁰⁷

Parkowy styl angielski zaczął dominować w XVIII w., a jego charakterystyczną cechą było łączenie cech naturalnego krajobrazu, naturalnych fragmentów i składników przyrody: strumieni, niewielkich lasów, małych jezior (np. w Łazienkach lub w Wilanowie w Warszawie). XIX i XX w. to okres rozwoju zespołów ogrodowo-parkowych w stylu rezydencjonalnym (w Kurniku, Gołuchowie, Pszczynie), a także okres powstawania parków miejskich, uzdrowiskowych i podmiejskich parków leśnych.

Na skutek II wojny światowej wiele parków i ogrodów przy dworach i pałacach uległo głębokim przemianom. Przyczyniły się do tego zarówno działania wojenne, jak i przede wszystkim zmiana stosunków własnościowych w ustroju socjalistycznym PRL. Wiele parków uległo dewastacjom, innym nadano nowe funkcje użytkowe, poddano je modernizacji nieuwzględniającej ich zabytkowego charakteru. Ewidencja zespołów pałacowo-ogrodowych dokonana na zlecenie Ministerstwa Kultury pod koniec lat 70. XX w. zanotowała 8 740 parków i ogrodów będących pod zarządem podmiotów publicznych¹⁰⁸. W latach 90. XX w., z szacowanej na około 9 tys. liczby parków, tylko 7 tys. było wpisanych

106 L. Majdecki, A. Majdecka-Strzeżek, *Historia ogrodów... op.cit.*, s. 429–449.

107 Tamże, s. 451–458.

108 Pod zarządem państwowych gospodarstw rolnych (2 541), gmin i miast (1 396), w administrowaniu organów centralnych (resort: leśnictwa 1 202, oświaty 967, zdrowia 339, przemysłu 189, kultury 172), rolnicze spółdzielnie pracy (380), związki wyznaniowe (113) oraz we władaniu osób prywatnych (813), E. Symonides, *Ochrona przyrody... op.cit.*, s. 607.

do rejestru zabytków¹⁰⁹. Wśród parków objętych wpisem największą liczebnie grupę stanowiły niewielkie założenia rezydencjonalne: dworsko-parkowe oraz pałacowo-parkowe, o powierzchni od kilku do kilkunastu hektarów. Znacznie mniej liczna była grupa większych założeń pałacowo-parkowych o powierzchni ponad 20 ha, a już do rzadkości należały wieloprzestrzenne założenia parkowe przekraczające 50 ha¹¹⁰.

Według danych GUS na 2019 r.¹¹¹ w rejestrze zabytków figurują zabytki nieruchomości, określane jako zabytkowe założenia zieleni obejmujące m.in. parki (pałacowe, dworskie, miejskie), ogrody (dworskie, przydomowe, willowe, miejskie), aleje i elementy naturalnego krajobrazu. Liczba zewidencjonowanych parków i ogrodów historycznych wynosi 9 877 (o 46 obiektów więcej niż w roku 2018). Do rejestru zabytków zostało wpisane 7 726 obiektów o łącznej powierzchni 34,8 tys. ha, co stanowi 10,51% całego rejestru zabytków nieruchomości.¹¹² Wśród obiektów wpisanych do rejestru zabytków znajdowały się 3 392 obiekty dworskie i 2 140 obiekty pałacowe i zamkowe, 193 klasztorne i kościelne, 263 miejskie, uzdrowskowe i szpitalne, 701 ogrodów przydomowych oraz 1 037 innych obiektów (m.in. aleje, ogrody szkolne i arboreta).¹¹³

109 A. Fabiańczyk, *Ogrody zabytkowe... op.cit.*, s. 11. Wpisy do rejestru zabytków parków i ogrodów historycznych rozkładają się nierównomiernie w czasie. W latach 40. XX w. wpisano 136 parków, w latach 50. – 449, w latach 423 – .60, w latach 417 1 – .70, w latach 873 2 – .80, w latach 90. – 1 239, po 2000 r. – 407. Dane za: D. Sikora, *Parki historyczne w rejestrze zabytków – ustalenie przedmiotu i zakresu ochrony, problemy weryfikacji rejestru, granice ochrony konserwatorskiej*, „Kurier Konserwatorski” 7/2010, s. 11.

110 J. Sługocki, *Opieka nad zabytkiem nieruchomym. Problemy administracyjnoprawne*, Warszawa, 2017, s. 244.

111 *Kultura w 2019 r., Informacje statystyczne*, GUS, Kraków, 2020, s. 34.

112 Wykaz obiektów parkowych wpisanych do rejestru zabytków nieruchomości w poszczególnych województwach umieszczony jest na stronie internetowej Narodowego Instytutu Dziedzictwa, a ich lokalizacja znajduje się na serwerze mapowym NID <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/> (dostęp: 30.08.2021).

113 *Ochrona środowiska w ... op.cit.*, s. 139. Najwięcej zewidencjonowanych obiektów znajdowało się – podobnie jak w roku ubiegłym – w województwie dolnośląskim (1 470) i wielkopolskim (1 232), najmniej natomiast w województwie opolskim (228). Do rejestru zabytków najwięcej obiektów wpisano w województwie wielkopolskim (1 058) i mazowieckim (964), a najmniej w podlaskim (114). Spośród wszystkich rodzajów obiektów historycznych najwięcej obiektów dworskich znajdowało się w województwie wielkopolskim (491), a pałaców i zamków – w województwie dolnośląskim (468).

5 | Ocena stanu parków zabytkowych

Zwiększająca się liczba wpisów do rejestru nie przekłada się bezpośrednio na stan parków zabytkowych. Ulegają one zmianom w czasie na skutek sukcesji naturalnej, działalności człowieka oraz konieczności cyklicznych uzupełnień tworzywa. O stanie parków i postępującej w nich dewastacji wypowiadali się przedstawiciele nauk przyrodniczych¹¹⁴ i prawnych¹¹⁵. Przeprowadzona w 2001 r. kontrola NIK¹¹⁶ zwróciła uwagę na ich zatrważający stan. W przypadku ponad 82% zewidencjonowanych parków ujawniono utratę pierwotnych założeń parkowych, a wśród przyczyn wskazano postępującą dewastację, samowolną wycinkę drzew czy nielegalną zabudowę.

Przy ocenie stanu parków zabytkowych waliduje się oczywiście założenia zieleni, ale przede wszystkim zachowanie pierwotnej koncepcji. W raporcie dokonanym przez Narodowy Instytut Dziedzictwa w 2017 r.¹¹⁷ omówiono zarówno ich stan techniczny, jak i historyczny. Technicznie 21,6% zabytkowych założeń zieleni nie posiada objawów zniszczenia, 40,5% posiada słabe objawy zniszczenia, 27,0% umiarkowanie lub silne objawy zniszczenia, a 10,8% silne objawy zniszczenia. Pod względem formy historycznej 12,2% założeń zieleni posiada zachowaną w pełni formę historyczną, 46,6% zachowaną w dużym stopniu, 31,8% zachowaną w średnim stopniu, a 9,5% w małym stopniu lub nie zachowuje jej wcale. Nieco gorzej przedstawia się poziom zachowania substancji historycznej, bowiem tylko 6,1% przebadanych założeń zieleni posiada historyczną substancję zachowaną w pełni, 47,3% zachowaną w dużym stopniu, 38,5% w średnim stopniu, a 8,1% w małym stopniu bądź wcale.

114 A. Pałczyński, *Ochrona zasobów ... op.cit.*, s. 225.

115 J. Sługocki, *Opieka nad zabytkiem ... op.cit.*, s. 246.

116 *Informacja o wynikach kontroli realizacji zadań przez Służbę Ochrony Zabytków oraz Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa w zakresie ochrony zabytków przejętych do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa*, Najwyższa Izba Kontroli, Delegatura w Opolu, 2001, s. 33–34.

117 *Raport o stanie zachowania zabytków ... op.cit.*, s. 115.

W oparciu o wskazane kryteria wyodrębniano cztery grupy tzw. ogólnego stanu zachowania parków i ogrodów¹¹⁸. Do grupy zerowej zaklasyfikowano 11,5%, do grupy pierwszej 50,7%, do grupy drugiej 29,0%, a do grupy trzeciej 8,8% parków. Z danych Narodowego Instytutu Dziedzictwa (NID) wynika, że 33,3% obiektów zaliczonych do grupy zerowej, znajduje się w posiadaniu kościołów i związków wyznaniowych, a 14,3% samorządu i Skarbu Państwa. Znaczna część zabytkowych założeń zieleni, takich jak parki i ogrody miejskie, skwery oraz ogrody znajdujące się w zespołach instytucji użyteczności publicznej, utrzymywana jest ze środków publicznych i pełni ogólnodostępne funkcje. Natomiast do grupy trzeciej, ogrodów będących w najgorszym stanie, zaklasyfikowano aż 18,8% wszystkich parków i ogrodów zabytkowych o mieszanym stanie własności i 14,3% znajdujących się rękach prywatnych, co jest niemal dwukrotnie wyższym wynikiem niż w przypadku tego typu obiektów znajdujących się w posiadaniu samorządów czy Skarbu Państwa.¹¹⁹ Nasuwająca się konkluzja ukazuje związek między utrzymaniem stanu parków a finansowaniem prac konserwatorskich.

6 | Ewolucja regulacji prawnej parków zabytkowych w Polsce

Geneza powstania unormowań prawnych dotyczących historycznych parków i ogrodów wiąże się z zakończeniem działań I wojny światowej i odzyskaniem przez Polskę niepodległości.¹²⁰ Założenia parkowe, z uwagi na ich stan i potrzebę stałej konserwacji, stały się przedmiotem ochrony prawnej zaraz po zakończeniu działań wojennych. Jak wskazuje L. Jastrzębski¹²¹ pierwsze regulacje prawne w tym zakresie zostały zawarte w dekreście Rady Regencyjnej

118 Z uwagi na specyfikę założeń zieleni, zakładającą odtwarzalność roślinności, podstawowym kryterium kwalifikacji do grup weryfikacyjnych była integralność terenu. Pozostawione bez opieki założenia zieleni, w których następuje naturalna sukcesja przyrodnicza, zasadniczo pozostawiano poza grupami weryfikacyjnymi, ewentualnie uznając je za „mniej zagrożone”. Rozbieżność pomiędzy udziałem niezaliczonych do grup weryfikacyjnych parków a udziałem dworów i pałaców, którym te parki towarzyszyły, zwiększa też fakt, że w rejestrze zabytków figurują parki przynależne do dworów bądź pałaców, których nie wpisano do rejestru zabytków lub – jako nieistniejące – już wykreślono, *Raport o stanie ... op.cit.*, s. 123.

119 Tamże, s. 116.

120 R. Paczuski, *Prawo ochrony środowiska... op.cit.*, s. 476.

121 L. Jastrzębski, *Prawo ochrony środowiska w Polsce*, Warszawa, 1990, s. 10 oraz J. Sługocki, *Opieka nad zabytkiem... op.cit.*, s. 244.

z dnia 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury¹²² oraz w wytycznych do tego dekretu z 1920 r. pt. *Opieka nad zabytkami i ich konserwacja*¹²³. W przepisach tych podkreślano potrzebę ochrony starych ogrodów ozdobnych i pamiątkowych zadrzewień, alei, pojedynczych okazałych drzew. Kolejnym krokiem były postanowienia rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami¹²⁴ oraz ustawa z dnia 25 stycznia 1933 r. o zmianie rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami¹²⁵, a także rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 28 grudnia 1934 r. o unormowaniu właściwości władz i trybu postępowania w niektórych działach administracji państwowej¹²⁶. Na tej podstawie w okresie międzywojennym ochroną prawną objęto niektóre z polskich ogrodów historycznych, a ich wykaz opublikowano w Monitorze Polskim z podaniem numerów ksiąg wieczystych¹²⁷. Regulacja prawna okresu międzywojennego obowiązywała do lat sześćdziesiątych XX w., kiedy to uchwalono ustawę z 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury¹²⁸. Jak wskazuje R. Paczuski¹²⁹, istotą ochrony prawnej opartej na przepisach tej ustawy było to, że rzadkie okazy przyrody żywej i nieożywionej, ogrody zabytkowe, w tym parki i ogrody dekoracyjne, krajobrazy kulturowe mogły być zakwalifikowane jako dobra kultury poprzez ich wpisanie do rejestru zabytków na podstawie decyzji wojewódzkiego konserwatora zabytków lub Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Istnienie wskazanej ustawy nie zapobiegło dalszej degradacji parków zabytkowych. Dopiero w latach siedemdziesiątych na szczeblu centralnym rozpoczęto prace ewidencyjne ogrodów zabytkowych w celu ich

122 Dz.U. Nr 16 poz. 36.

123 *Opieka na zabytkami i ich konserwacja*, Ministerstwo Sztuki i Kultury, Warszawa 1920, http://www.rcin.org.pl/Content/5673/WA308_2418_II21549_OPIEKA-NAD-ZABYTAKA-MI_I.pdf (dostęp: 30.08.2021).

124 Dz.U. z 1928 r. Nr 29 poz. 265.

125 Dz.U. z 1933 r. Nr 10 poz. 62.

126 Dz.U. Nr 110 poz. 976 ze zm.

127 D. Sikora, *Parki historyczne ... op.cit.*, s. 11.

128 tj. Dz.U. z 1999 r. Nr 98 poz. 1150, dalej cyt. jako: ustawa z 1962 r.

129 R. Paczuski, *Prawo ochrony środowiska... op.cit.*, s. 471.

dalszej konserwacji i rewitalizacji¹³⁰, zaliczając do nich wyselekcjonowane odpowiednio do walorów kulturowych parki zdrojowe, ogrody klasztorne, przykościelne i plebańskie. Przepisy te obowiązywały do początków XXI w., do czasu uchwalenia ustawy z 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

7 | Ewolucja regulacji prawnej w zakresie ochrony terenów zieleni i zadrzewień oraz parków wiejskich w Polsce

Analiza regulacji prawnej przyjmowanej po drugiej wojnie światowej w zakresie ochrony historycznych parków dowodzi o ukształtowanym prawnie dualizmie ochrony tych terenów w systemie prawa polskiego. Założenia parkowe o charakterze zabytkowym, ogrody dekoracyjne podlegały ochronie przewidzianej w regulacji prawnej odnoszącej się do ochrony dóbr kultury, zabytków. Jednakże jak ukazują dane, proces wpisywania parków i ogrodów historycznych do rejestru zabytków rozkładał się nierównomiernie w czasie, i nie wszystkie obiekty spełniały warunki uznania ich za zabytek. Dotyczyło to m.in. parków podworskich, parków wiejskich. Do ochrony parków historycznych zdecydowanie przyczynił się też rozwój regulacji prawnej w zakresie ochrony terenów zieleni i zadrzewień.¹³¹

7.1 | Ochrony terenów zieleni na obszarach wiejskich

Pierwsze wzmianki o potrzebie ochrony terenów zieleni na obszarach wiejskich pojawiły się w literaturze przedmiotu już na początku XX w.¹³² Niestety uchwalona w 1934 r. polska ustawa o ochronie przyrody, wprowadzająca pierwsze formy ochrony zachowawczej nie zawierała przepisów odnoszących się do powszechnej ochrony drzew czy krzewów, które pozwalałyby na taką ochronę prawną. Już jednak w art. 10 ustawy z 1949 r. o ochronie przyrody¹³³

130 Prace te prowadziło Ministerstwo Kultury i Sztuki od 1975 r., a następnie od lat osiemdziesiątych Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych i Ośrodek Zabytkowego Krajobrazu. Łącznie w latach 1975–80 zewidencjonowano 8 740 ogrodów i parków, a według szacunkowych ocen z 1994 r. było ich 10 670. Na ten temat: R. Paczuski, *Prawo ochrony środowiska...* op.cit., s. 477, czy E. Symonides, *Ochrona przyrody...* op.cit., s. 607.

131 E. Symonides, *Ochrona przyrody...* op.cit., s. 607.

132 A. Wodiczko, *Zieleń miast z punktu widzenia ochrony przyrody*, „Ochrona Przyrody” 1930, nr 10, s. 34–44.

133 Ustawa z 7 kwietnia 1949 r. o ochronie przyrody, Dz.U. Nr 25 poz. 180 ze zm.

ustawodawca zaakcentował znaczenie zadrzewień i zakrzewień dla interesu publicznego oraz wskazywał potrzebę ich powiększania. Niestety brak przepisów wykonawczych uniemożliwił prawidłowe wdrożenie tych przepisów i ochronę zadrzewień czy wsparcie nowych nasadzeń. Dopiero od lat 80. XX w. pojawia się ochrona terenów zieleni, zadrzewień i parków na obszarach wsi pokrytych drzewostanem, a nieobjętych ochroną jako zabytki. Do ich ochrony odnosiły się przepisy ustawy z 31 stycznia 1980 r. o ochronie i kształtowaniu środowiska.¹³⁴ Na podstawie art. 48 u.o.k.ś. na użytkowników nieruchomości, zarówno osoby fizyczne, jak i jednostki organizacyjne, nałożono nakaz utrzymania drzew i krzewów we właściwym stanie, zakaz ich usuwania bez zezwolenia oraz ustanowiono opłaty za wycinkę i kary za usuwanie drzew bez zezwolenia. Dodatkowym wymogiem ochronnym dla nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków był wymóg uzyskania zezwolenia na wycięcie drzew i krzewów wojewódzkiego konserwatora zabytków. Parki, zieleńce i pracownice ogrody działkowe na mocy art. 42 ust. 2 u.o.k.ś. stanowiły element zieleni miejskiej podlegający ochronie. W 2001 r., po wprowadzeniu do systemu prawa drugiej polskiej generalnej ustawy dotyczącej ochrony środowiska jaką było Prawo ochrony środowiska¹³⁵, regulacja prawna w zakresie ochrony terenów zieleni, została unormowana w ustawie z 1991 r. o ochronie przyrody¹³⁶, poprzez wprowadzenie rozdziału 5a *Ochrona walorów krajobrazowych, terenów zieleni, drzew i krzewów*¹³⁷. Podstawowa koncepcja ochrony terenów zieleni, drzew i krzewów nie uległa zmianie – pozostawiono obowiązek utrzymywania we właściwym stanie drzew oraz krzewów rosnących na nieruchomościach

134 Ustawa z 31 stycznia 1980 r. o ochronie i kształtowaniu środowiska, tekst pierwotny Dz.U. Nr 3 poz. 6 ze zm., dalej cyt. jako: „u.o.k.ś.”

135 Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska, tj. Dz.U. z 2001 r. Nr 62 poz. 627. Dalej cyt. jako „p.o.ś.”. Ustawa weszła w życie na mocy ustawy z dnia 27 lipca 2001 r. o wprowadzeniu ustawy – Prawo ochrony środowiska, ustawy o odpadach oraz o zmianie niektórych ustaw, Dz.U. z 2001 r. Nr 100 poz. 1085 z dniem 1 października 2001 r., dalej cyt. jako: „u.w.p.o.ś.”

136 Ustawa z dnia 16 października 1991 r. o ochronie przyrody, tekst pierwotny Dz.U. z 1991 r. Nr 114 poz. 492 ze zm. dalej cyt. jako: „u.o.p. z 1991 r.”

137 Rozdział 5a dodany przez art. 47 pkt 14 ustawy z dnia 27 lipca 2001 r. o wprowadzeniu ustawy – Prawo ochrony środowiska, ustawy o odpadach oraz o zmianie niektórych ustaw z dniem 1 października 2001 r., Dz.U. z 2001 r. Nr 100 poz. 1085.

będącym w ich władaniu oraz uzyskania zezwolenia na wycięcie drzew przez władającego nieruchomością, a z terenu nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków wydawanego przez wojewódzkiego konserwatora zabytków (art. 47c u.o.p. z 1991 r.).

7.2 | Ochrona parków wiejskich

Parki i ogrody ozdobne na obszarach wiejskich, stanowiące ważny element środowiska przyrodniczego i kulturowego, powstawały przy dworach w XIX i XX w., często na miejscu znacznie starszych parków i ogrodów. Parki te są jednocześnie spuścizną narodu, jego kultury oraz odgrywają istotną rolę w utrzymaniu równowagi ekologicznej w krajobrazie.¹³⁸

Geneza powstania regulacji prawnej w zakresie parków wiejskich wiąże się ze sposobem realizacji przepisów o reformie rolnej z 1944 r. Parki podworskie na podstawie § 44 pkt 2 rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 marca 1945 r. w sprawie wykonania dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej¹³⁹, zostały wyłączone z podziału, stały się własnością państwa i zostały oddane w użytkowanie państwowym lub spółdzielczym gospodarstwom rolnym, radom narodowym, instytucjom oświatowym lub kulturalnym. Jak wskazuje W. Radecki¹⁴⁰, opieka tych instytucji nad parkami budziła wiele zastrzeżeń, mimo podejmowanych w latach 50. XX w. prób narzucenia wymogu podejmowania prac konserwatorskich w parkach w porozumieniu z wojewódzkimi konserwatorami zabytków¹⁴¹. W latach 60. XX w. kilka wojewódzkich rad narodowych (w tym w Łodzi) podjęło uchwały dotyczące parków wiejskich. Podejmowane działania nie przyniosły rezultatów. Z tego względu ustawodawca zastosował rozwiązanie generalne w reżimie prawnym pierwszej polskiej

138 A. Połczyński, *Ochrona zasobów ...op.cit.*, s. 224.

139 Dz.U. z 1945 r. Nr 10 poz. 51. Wyłączeniu podlegały określone w § 44 pkt 2–4 parki (określone jako specjalne kultury), zabudowania dworskie, zabytki historyczne, architektoniczne i osobliwości przyrody.

140 W. Radecki, *Komentarz do art. 47 [w:] Ustawa o ochronie i kształtowaniu środowiska. Komentarz*, red. J. Sommer, Wrocław, 1995, s. 168.

141 *Tamże*, s. 168: Autor wskazuje okólnik Ministra Państwowych Gospodarstw Rolnych z 1 grudnia 1952 r., w którym nakazano uporządkowanie parków, uzupełnienie ubytków w zadrzewieniach, naprawę ogrodzeń, usunięcie niepożądanych drzew.

regulacji w zakresie ochrony środowiska. W tekście pierwotnym ustawy zadanie to powierzono radom narodowym stopnia wojewódzkiego, a po reformie samorządowej – gminom.

Parkiem wiejskim, na mocy art. 47 u.o.k.ś. określano instytucję prawną zachowawczej ochrony środowiska dla ochrony terenów na obszarach gmin pokrytych drzewostanem o charakterze parkowym, które stanowią własność gminy lub Skarbu Państwa i nie podlegają przepisom o ochronie dóbr kultury. Minister Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa w porozumieniu z Ministrami Kultury i Sztuki oraz Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej w drodze rozporządzenia określał zasady uznawania terenów zadrzewionych na obszarach wsi za parki wiejskie, ochrony tych parków i zarządzania nimi.¹⁴² Zgodnie z § 1 ust. 1 rozporządzenia ochronie w reżimie parku wiejskiego podlegały tereny położone na obszarach wsi, pokryte drzewostanem o charakterze parkowym, stanowiące własność lub będące w użytkowaniu jednostek gospodarki społecznej, a nieobjęte przepisami o ochronie zabytków. Przez „drzewostan o charakterze parkowym”, w myśl § 1 ust. 2 uznawano zespoły drzew i innej roślinności ukształtowane funkcjonalnie i plastycznie w ogród mający wartość historyczną, przestrzenno-plastyczną lub przyrodniczą. Ukształtowanie ogrodu mogło tworzyć kompozycję roślinności, rzeźby terenu, wody i elementów architektonicznych. Za park wiejski mogą być uznane, i objęte związaną z tym ochroną, tereny położone na obszarach wsi, stanowiące także własność osób fizycznych lub jednostek organizacyjnych niebędących jednostkami gospodarki społecznej, pokryte drzewostanem o charakterze parkowym obejmującym starodrzew. Nie dotyczyło to jednak terenów zadrzewionych drzewami owocowymi i terenów służących celom kultu religijnego oraz cmentarzy.

Park wiejski był na mocy przepisów u.o.k.ś. rodzajem obszaru specjalnego, jak wskazuje W. Radecki,¹⁴³ zbliżonym najbardziej do współczesnej prawnej

142 Rozporządzenie Ministra Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska z dnia 5 września 1980 r. w sprawie zasad uznawania terenów zadrzewionych na obszarach wsi za parki wiejskie, ochrony tych parków i zarządzania nimi, Dz.U. z 1980 r. Nr 21 poz. 80.

143 W. Radecki, *Komentarz do art. 47 ... op.cit.*, s. 168.

formy ochrony przyrody – zespołu przyrodniczo-krajobrazowego. Podstawą objęcia ochroną jako park wiejski był akt normatywny w postaci uchwały rady narodowej stopnia wojewódzkiego, a po reformie uchwały rady gminy. Teren zdewastowany mógł zostać uznany za park wiejski na podstawie § 2, jeżeli stan pozostałości drzewostanu i zagospodarowania parkowego pozwalał na odtworzenie zadrzewień i ich charakteru. W wyniku nowelizacji u.o.k.s. z 1997 r.¹⁴⁴ odstąpiono od nazwy „park wiejski”¹⁴⁵ i przyjęto nazwę „park gminny”, dopuszczając możliwość ich tworzenia także w miastach. Po wejściu w życie ustawy z 2001 r. Prawo ochrony środowiska, wołą ustawodawcy, regulacja w zakresie parków gminnych znalazła się w art. 34a u.o.p. z 1991 r.¹⁴⁶ Należy w tym miejscu zgodzić się z poglądem wyrażonym przez W. Radeckiego, że wobec rozciągnięcia na parki gminne przepisów dotyczących tzw. zindywidualizowanych form ochrony przyrody, parki te stały się w istocie odrębną formą ochrony przyrody.¹⁴⁷

8 | Prawne podstawy ochrony parków zabytkowych i parków gminnych

Problem ochrony zabytkowych kompozycji ogrodowych to jeden z elementów ochrony światowego dziedzictwa kultury. Współcześnie obowiązek zachowania założeń zieleni wynika z podjętych przez Polskę zobowiązań międzynarodowych. Najważniejszym aktem międzynarodowym w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego jest konwencja międzynarodowa przyjęta pod auspicjami UNESCO w 1954 r. w Hadze, dotycząca ochrony dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego¹⁴⁸ oraz konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego

144 Na mocy art. 1 ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 r. o zmianie ustawy o ochronie i kształtowaniu środowiska oraz o zmianie niektórych ustaw, Dz.U. z 1997 r. Nr 133 poz. 885.

145 Nadal pojęciem „park wiejski” posługuje się ustawodawca w art. 2 ust. 1 pkt 5 ustawy z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych, tj. Dz.U. z 2021 r. Poz. 1326, dalej cyt. jako: „u.g.r.”.

146 Art. 34a dodany przez art. 47 pkt 8 „u.w.p.o.ś.”.

147 W. Radecki, D. Danecka, *Ustawa o ochronie przyrody. Komentarz*, Warszawa, 2018, s. 386.

148 Konwencja ratyfikowana przez Polskę w roku 1957, Dz.U. z 1957 r. Nr 46 poz. 212, zwana „Konwencją haską”.

i naturalnego, przyjęta 16 listopada 1972 r. w Paryżu¹⁴⁹. Dokumentem stanowiącym rodzaj zaleceń jest wskazana już Międzynarodowa Karta Ogrodów (Karta Florencka), przyjęta przez Międzynarodowy Komitet Ochrony Zabytków ICOMOS-FLA. Natomiast w systemie prawa polskiego na mocy art. 5 Konstytucji RP¹⁵⁰, Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju. Wskazane akty o charakterze międzynarodowym oraz polska ustawa zasadnicza stanowią podstawę do ochrony parków zabytkowych jako dziedzictwa kultury i elementu środowiska.

W omawianym zakresie od czterdziestu lat obserwujemy utrzymujący się dualizm prawnej ochrony. Nadal część założeń zieleni w formach parków zabytkowych, o charakterze historycznym, poddana jest ochronie na podstawie regulacji odnoszącej się do ochrony zabytków. Parki podworskie i inne założenia zieleni na obszarach wiejskich, określane jako parki gminne, poddane są ochronie na podstawie regulacji odnoszącej się do ochrony przyrody. Dualizm ten wydaje się niezgodny z postanowieniami Karty Florenckiej. Zgodnie z art. 6 ogród historyczny to zarówno skromne założenie ogrodowe, jak i park zaplanowany. Zaleca się traktowanie na równi wszystkich kompozycji historycznych – skromnych i rozbudowanych¹⁵¹, gdyż powinna być chroniona autentyczność ogrodu, dotycząca zarówno jego rysunku (układu przestrzennego), jak i elementów składowych (ukształtowania terenu, zieleni, dróg, układu wodnego, elementów architektonicznych).¹⁵²

Do form ochrony zabytków ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zalicza na podstawie art. 7 wpis do rejestru zabytków, wpis na Listę

149 Konwencja ratyfikowana przez Polskę w roku 1976, Dz.U. z 1976 r. Nr 32 poz. 190, zwana „Konwencją paryską”.

150 Ustawa z dnia 2 kwietnia 1997 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. z 1997 r. Nr 7 poz. 483 ze zm.

151 R. Stachańczyk, *Problematyka standardów w postępowaniu i dokumentacji konserwatorskiej na potrzeby rewaloryzacji zabytkowych parków i ogrodów*, „Kurier Konserwatorski” 2010, nr 7, s. 49.

152 D. Sikora, *Parki historyczne... op.cit., passim*.

Skarbów Dziedzictwa i uznanie za pomnik historii, a także utworzenie parku kulturowego oraz ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego. Jak podkreśla J. Sługocki¹⁵³, w odniesieniu do parków zabytkowych największe znaczenie ma wpis do rejestru zabytków, a pozostałe formy pełnią praktycznie funkcję marginalną.

Parki zabytkowe są wpisywane zgodnie z art. 8 u.o.z.o.z. do księgi zabytków nieruchomych. W myśl art. 9 ust. 1 u.o.z.o.z. do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy, przy czym do rejestru oprócz zabytku nieruchomego może zostać wpisane także jego otoczenie lub nazwa geograficzna, historyczna albo tradycyjna tego zabytku (art. 9 ust. 2 u.o.z.o.z.). W toku prowadzonego postępowania zadaniem wojewódzkiego konserwatora zabytków jest ustalenie, czy dany obiekt spełnia przesłanki zawarte w prawnej definicji zabytku, o której mowa w art. 3 pkt 1 u.o.z.o.z. Gdy ze zgromadzonego materiału dowodowego wynika, że obiekt spełnia definicję zabytku i kwalifikuje się do objęcia tą formą ochrony, wojewódzki konserwator zabytków wydaje decyzję o wpisie zabytku do rejestru, w której określa się przedmiot wpisu oraz uzasadnia dokonane rozstrzygnięcie.

Jak wskazał WSA w Warszawie w wyroku z 2018 r.¹⁵⁴ wpis parku do rejestru zabytków powinien nastąpić z określeniem granic otoczenia zabytkowego parku, czyli obszaru powiązania widokowego pomiędzy poszczególnymi elementami parku. Sąd podkreślił, że wpis do rejestru zabytków jest w sensie prawnym czynnością postrzeganą jako formalna, ale biorąc pod uwagę miejsce przepisów ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w systemie

153 J. Sługocki, *Opieka nad zabytkiem ... op.cit.*, s. 247–248.

154 Wyrok WSA w Warszawie z dnia 11 lipca 2018 r., VII SA/Wa 1290/18, CBOSA.

prawa, trzeba pamiętać, że działania organów konserwatorskich mają na celu ochronę istotnych wartości kulturowych. Dlatego też zdaniem Sądu jak najściślej ustalenie zakresu ochrony w odniesieniu do konkretnego obiektu zabytkowego jest w pełni uzasadnione przez wartości, których ochrona jest obowiązkiem organów administracji. Sąd wskazał, że nie można też kwestionować pewnego zakresu uznania administracyjnego przysługującego organom konserwatorskim. W konkretnych okolicznościach faktycznych konserwator zabytków musi mieć swobodę rozstrzygnięcia o tym, co zostanie objęte ochroną konserwatorską, a co nie. Konserwator powinien też uzasadnić przyczyny pozwalające na ostateczne rozstrzygnięcie co do konieczności wprowadzenia ochrony konserwatorskiej strefy otoczenia zabytkowego parku. Uzasadnienie takie powinno odwoływać się do konkretnych ustaleń faktycznych, zarówno widokowych i krajobrazowych, jak i historycznych.

W świetle § 4 ust. 1 rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem¹⁵⁵, wojewódzki konserwator zabytków dokonuje wpisu w księdze rejestru, gdy decyzja o wpisie zabytku do rejestru stała się ostateczna, po czym w myśl art. 9 ust. 4 u.o.z.o.z. organ ten składa wniosek o ujawnienie wpisu zabytku nieruchomości do rejestru w księdze wieczystej prowadzonej dla danej nieruchomości.

W obowiązującym stanie prawnym skutki prawne związane z wpisem zabytku do rejestru co do zasady rodzą się dopiero z chwilą wpisu zabytku do danej księgi rejestru. Wpis do rejestru zabytków ma przy tym charakter deklaratoryjno-konstytutywny, z jednej strony potwierdzając fakt, że dany obiekt jest zabytkiem w rozumieniu art. 3 pkt 1 u.o.z.o.z., z drugiej zaś tworząc po stronie właściciela lub posiadacza zabytku określone prawa i obowiązki, jednocześnie kształtując po stronie organów administracji konserwatorskiej uprawnienia do stosowania środków władczej ingerencji wobec chronionego zabytku¹⁵⁶.

155 tj. Dz.U. z 2021 r. Poz. 56.

156 *Raport o stanie zachowania zabytków... op.cit.*, s. 12.

Istotne jest także to, że na gruncie u.o.z.o.z., w porównaniu z przepisami ustawy z 1962 r., przeobrażeniu uległo znaczenie wpisu do rejestru jako czynnika nadającego danemu obiektowi status zabytku. Obecnie wpis do rejestru na mocy art. 7 pkt 1 u.o.z.o.z. stanowi wyłącznie jedną z form ochrony zabytku i nie jest warunkiem niezbędnym do uznania danego obiektu za zabytek. Uniezależnienie posiadania statusu zabytku od wpisania danego obiektu do rejestru wynika z przyjętej w art. 3 pkt 1 u.o.z.o.z. definicji zabytku, w efekcie czego zabytkiem w rozumieniu prawa staje się każdy obiekt spełniający przesłanki zawarte w definicji zabytku.¹⁵⁷

Podstawą prawną tworzenia parków gminnych jest art. 81 u.o.p. Jednakże na mocy art. 5 pkt 21 u.o.p. parki są szczególnym przykładem terenów zieleni. Ochrona parków i parków gminnych stanowi więc formę prawną ochrony terenów zieleni oraz formę powszechnej ochrony drzew.¹⁵⁸ Ustanowienie tej formy służy zachowaniu, zrównoważonemu użytkowaniu oraz odnawianiu terenów zieleni i zadrzewień. W tej formie mogą być tworzone parki nie podlegające ochronie na podstawie u.o.z.o.z. Będzie to oznaczało, że w przypadku braku spełnienia warunków uznania parku za zabytkowy i wpisania do rejestru zabytków, będzie można poddać go ochronie na podstawie przepisów o ochronie przyrody. Jak podkreśla K. Gruszecki, jednym z głównych kryteriów uznania konkretnej ziemi za teren zieleni jest pełnienie przez nią funkcji publicznych.¹⁵⁹ Taki charakter posiadają parki, zieleńce, ogrody jordanowskie, które są obiektami publicznymi. Taki charakter mają też tworzone w trybie art. 81 u.o.p. parki wiejskie. Rada gminy może uznać za park gminny teren stanowiący jej własność, położony poza obrębem miast i wsi, o zwartej zabudowie, pokryty drzewostanem. Jeżeli park stanowi własność innego właściciela, wtedy wymagana jest jego zgoda.

Utworzenie parku jest uprawnieniem, a nie obowiązkiem gminy. Ustawodawca nie przewidział prawnej formy utworzenia parku, a skoro jest to

157 *Tamże*, s. 12.

158 M.A. Król, *Ochrona różnorodności ... op.cit.*, s. 696.

159 K. Gruszecki, *Ustawa o ochronie przyrody. Komentarz*, Warszawa, 2021, s. 525.

kompetencja gminy, zasadniczą formą będzie uchwała rady gminy. W doktrynie wskazuje się, że jest to uchwała należąca do przepisów prawa miejscowego.¹⁶⁰ Ustawodawca nie określa konsekwencji prawnych utworzenia parku gminnego, zwłaszcza w zakresie możliwości ustanowienia zakazów, nakazów i ograniczeń. Jak wskazuje A. Jaworowicz-Rudolf¹⁶¹, należy uznać, że zasady korzystania z parków gminnych – zgodnie z ustawą o samorządzie gminnym¹⁶² – określa, w ramach przyznanych kompetencji do stanowienia przepisów porządkowych i przepisów określających zasady korzystania z mienia gminnego, rada gminy, czyli organ tworzący tę instytucję prawną. Analiza przepisów prowadzi do wniosku, że w u.o.p. nie przewidziano żadnych instrumentów ochrony parków, zwłaszcza takich, które znajdują się w otoczeniu dawnych dworów, a nawet pałaców¹⁶³, a ich stan już nie uzasadnia zakwalifikowania jako zabytku, albo z innych powodów poddano je ochronie na podstawie u.o.p. W praktyce uchwała rady gminy przyjmuje, jako załącznik, regulamin korzystania z parku ustanawiający przepisy porządkowe.

Grunty parków gminnych (w przepisie *expressis verbis* wiejskich) stanowią grunt rolny w rozumieniu art. 2 ust. 1 pkt 5 u.g.r. i z tego względu podlegają, co do zasady, ochronie przewidzianej w ustawie, czyli m.in. polegającej na ograniczaniu przeznaczania ich na cele nierolnicze lub nieleśne czy zapobieganiu procesom degradacji i dewastacji. W dalszych przepisach ustawy brakuje jednak instrumentów do ochrony parków.

9 | Rewaloryzacja parków zabytkowych

Jednym z ważnych kierunków konserwatorskich dotyczących ogrodów zabytkowych jest ich rewaloryzacja. Kierunek ten rozwinął się w naszym kraju dopiero w drugiej połowie XX w. jako reakcja na postępujący proces niszczenia dóbr

160 *Tamże*, s. 529.

161 A. Jaworowicz-Rudolf, *Ochrona terenów zieleni* [w:] *Prawo ochrony środowiska*, red. M. Górski, Warszawa, 2021, s. 760.

162 Ustawa z 8 marca 1991 r. o samorządzie gminnym, tj. Dz.U. z 2021 r. Poz. 1372 ze zm.

163 Park Pałacowy objęty ochroną uchwałą Nr XI/130/2007 Rady Miasta Ostrowca Świętokrzyskiego, dnia 5 czerwca 2007 r. w sprawie określenia zasad i trybu korzystania z parków gminnych, Dz.U. Woj. ŚW. z 2007 r. Nr 165 poz. 2381.

kultury. Jak wskazuje R. Paczuski¹⁶⁴, prawidłowe przeprowadzenie rewaloryzacji wymaga żmudnych prac inwentaryzacyjnych, dobrego harmonogramu działań, a następnie skutecznego i terminowego wykonania. W praktyce służb konserwacji zabytków, jak wskazuje Autor, nakładany jest na właściciela lub zarządcę obowiązek założenia, prowadzenia i przechowywania tzw. książki ogrodu, z chwilą wpisania danego ogrodu lub parku zabytkowego w rejestr zabytków. Dokonuje się w niej zapisów dokumentujących stan zachowania ogrodu czy parku oraz wszelkie remonty, zmiany, uzupełnienia, ubytki. Jednak nawet w trakcie obowiązywania ustawy z 1962 r. o ochronie dóbr kultury nie był to dokument oparty na przepisach prawnych.

W latach osiemdziesiątych XX w. postanowienia Karty Florenckiej określiły szczegółowe zasady dotyczące utrzymania, konserwacji, restauracji (odnowy) i restytucji ogrodów historycznych. Zgodnie z jej postanowieniami władzom poszczególnych państw rekomendowano wprowadzenie stosownych przepisów prawnych i mechanizmów administracyjnych zapewniających należyłą identyfikację, inwentaryzację i zabezpieczenie ogrodów historycznych oraz włączenie ich do planowania i zagospodarowania przestrzennego. Jest to istotne ze względu na postanowienie art. 14 Karty, który wprowadził zakaz dokonywania jakichkolwiek zmian, które prowadziłyby do zmiany środowiska fizycznego grożącej naruszeniem równowagi ekologicznej. W przepisie wymieniono infrastrukturę nadziemną i podziemną (kanalizacje, systemy irygacyjne, drogi, parkingi, ogrodzenia, systemy zabezpieczające). Zgodnie z treścią art. 36 ust. 1 u.o.z.o.z. wprowadzono obowiązek uzyskania pozwolenia konserwatorskiego na prowadzenie różnego rodzaju działań przy zabytkach wpisanych do rejestru, w tym m.in. prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych, badań archeologicznych oraz innych działań mogących ingerować w substancję lub wygląd zabytku.

164 R. Paczuski, *Prawo ochrony środowiska...op.cit.*, s. 477.

Jak wskazano w literaturze przedmiotu¹⁶⁵ w projektach rewaloryzacji zabytkowych ogrodów oraz w ich utrzymaniu najczęściej pojawiają się problemy związane z:

1. Zmianą własności, zmianą właścicieli i użytkowników; zmianą funkcji parku, odwracalną i nieodwracalną;
2. Wtórnymi podziałami, użytkowaniem niezgodnym z charakterem zabytkowego ogrodu; wewnętrznymi podziałami i parcelacjami, zatarciem kompozycji wewnętrznej i powiązań zewnętrznych, zmianą kontekstu krajobrazowego i urbanistycznego;
3. Brakiem ochrony prawnej – brak wpisu do rejestru zabytków i odpowiednich postanowień w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego (gdzie powinien być określony dopuszczalny zakres funkcji i ochrona powiązań krajobrazowych), co nie daje gwarancji przetrwania;
4. Wieloletnimi zaniedbaniami, powodującymi wypadanie najwrażliwszych odmian roślin, zniszczenie parterów, rabat i piętra pośredniego oraz niekontrolowaną sukcesją naturalną i zagęszczeniem roślin;
5. Niewłaściwą pielęgnacją parków, która zlecana jest jako usługa¹⁶⁶;
6. Zacieraniem kompozycji;
7. Niedoinwestowaniem powodującym niszczenie i degradację;
8. Złym planowaniem oraz pochopnymi i przypadkowymi decyzjami (długi tryb uzgodnień, czasami powodujący straty przeznaczonego na dany rok finansowania);
9. Przekraczaniem chłonności krajobrazu przez niewłaściwe inwestowanie powodujące sprzeczności pomiędzy tożsamością miejsca a „obcym” zainwestowaniem i przeinwestowaniem, złym projektowaniem;

165 A. Zachariasz, *Zabytkowe ogrody ... op.cit.*, s. 155–156.

166 Ustalone dawniej zasady pielęgnacji parku przez ogrodników, zwykle w przypadku inwestora państwowego, zastąpione zostały przez skomplikowane procedury przetargowe. Utrzymanie i pielęgnacja parku to działania wymagające konsekwentnych wieloletnich starań, a skutki polityki zaniechania dają o sobie znać od wielu lat.

10. Brakiem opieki i ochrony (parki są opuszczone, co przyczynia się do spadku poczucia bezpieczeństwa, na skutek czego nie spełniają swej społecznej roli, nie są lubiane i w pełni wykorzystywane);
11. Małym zainteresowaniem społeczności lokalnych tego rodzaju obiektami (brakuje lokalnych organizacji i grup przyjaciół parków, ważnych w wielu krajach o dłuższych tradycjach demokratycznych).

Przywrócenie dawnej świetności parkom zabytkowym wymaga uwzględnienia specyfiki zabytków, łączących zagadnienia historyczne, estetyczne, i techniczne z przyrodniczymi. W konsekwencji dwa zasadnicze działania w tym zakresie, ich ochrona i konserwacja, wymagają określonej pragmatyki postępowania, gwarantującej podjęcie właściwych decyzji konserwatorskich.¹⁶⁷

10 | Podsumowanie

Ogrody, parki o charakterze historycznym, parki zabytkowe wymagają stałej ochrony i działań konserwatorskich. Ich stan po okresie przekształceń własnościowych PRL oraz reform ustrojowych z lat 90. XX w. stale się pogarszał. Dokonana w literaturze przedmiotu ogólna ocena regulacji dotyczącej parków zabytkowych, podworskich nie jest pozytywna¹⁶⁸. W trzeciej dekadzie XXI w. ich stan jest daleki od zadowalającego.

Podkreślić należy chaos terminologiczny. W obrocie prawnym funkcjonuje kilka pojęć, a zasadniczy termin, jakim się posługuje literatura konserwatorska „park zabytkowy” nie jest terminem prawnym. Ochronie parków nie służy dualizm ochrony prawnej. Od początków odrodzenia państwowości polskiej poddano te najcenniejsze ochronie przewidzianej dla dóbr kultury jako zabytki, a wraz z rozwojem prawa ochrony środowiska, stworzono także możliwość ich ochrony poprzez instrument parków wiejskich (gminnych) ze względów przyrodniczych, krajobrazowych, rekreacyjnych.

167 J. Bogdanowski, *Polskie ogrody ozdobne*, Kraków 2000, s. 222–223; Tenże, *Współczesne problemy terminologii i praktyki w ochronie i konserwacji zabytków*, „Kurier Konserwatorski” 1994, nr 5, *passim*; R. Stachańczyk, *Problematyka standardów ... op.cit.*, s. 43.

168 J. Sługocki, *Opieka nad zabytkiem... op.cit.*, s. 253.

Zagrożenia związane z ich degradacją czy naturalną sukcesją nie znajdują w pełni odzwierciedlenia w instrumentach prawnych ich ochrony, chociażby zapobiegających przed ich podziałami czy ułatwiających ich scalanie. Niedostateczne są również środki prawne o charakterze naprawczym. Jak wskazują przeprowadzone badania w tej drugiej formie ustanowienie parku nie wiąże się z żadnym reżimem ochronnym, brakuje podstaw do nakładania obowiązków czy ograniczeń, poza przepisami porządkowymi ustanawianymi w załącznikach do uchwał rad gmin, będących przepisami prawa miejscowego. Zły stan parków świadczy o potrzebie podjęcia badań naukowych w tym zakresie i działań legislacyjnych w niedalekiej przyszłości.

Projektowanie parków zabytkowych – kompozycja, wartości kulturowe, programy funkcjonalne i wyposażenie

prof. dr hab. inż. arch. Agata Zachariasz

Katedra Architektury Krajobrazu

Wydział Architektury

Politechnika Krakowska

ORCID: 0000-0002-9985-3083

Wstęp

Stworzenie pięknego ogrodu, oprócz wielu poprzedzających czynności – począwszy od podstawowych, takich jak wybór miejsca, decyzja o programie, projekt czy zakładanie – wymaga przede wszystkim czasu i cierpliwości. Na ostateczny efekt trzeba czekać, a później następuje czas wytrwałej, nieustającej pielęgnacji. Gdy ogród już jest, co roku możemy uczestniczyć w swoistym spektaklu i misterium odradzania się przyrody.

Historyczne ogrody i parki są wyrazem przeszłości, stanowią cenny element dziedzictwa kulturowego. Kreowano je z myślą o zaspokajaniu rozmaitych potrzeb – odpoczynku, piękna, reprezentacji, okazałości czy też kolekcjonerskich¹⁶⁹. Miało to wpływ na ich wizerunek i rangę. Ogrody odzwierciedlają status społeczeństwa i reprezentują ludzi, którzy je tworzyli. Przemijanie jest wpisane w ich topos. Wiele ogrodów znanych w przeszłości zniknęło lub zostało przekształconych, często zmieniła się ich funkcja, co nie pozostaje bez wpływu na ich status. Każde zabytkowe założenie ogrodowe, jeśli jest użytkowane, podlega różnym przekształceniom, zależnym od człowieka i natury – dobrym i złym. Historia obiektów często pokazuje dworek przekształcony w duży pałac, a ogród z niewielkiego użytkowego rozwinięty w rozległy park. Wynika to z mody, pozycji właściciela oraz z potrzeb zmieniającej się funkcji,

169 A. Zachariasz, *Ogród za oknem jako dzieło sztuki*, [w:] *Ogród za oknem – dzieło sztuki*, Warszawa, 2010, s. 12–27.

zarówno samego obiektu, jak i jego otoczenia. Nie wiemy, jak dzisiaj wyglądałby dwór w ogrodzie i jakim podlegałby modom i przemianom, gdyby nie radykalna powojenna zmiana własności i świadome niszczenie, ze wszystkimi późniejszymi konsekwencjami – dewastacją, podziałami, sprzedażą fragmentów założenia czy choćby czynami społecznymi z lat 60. i 70. ubiegłego wieku, polegającymi na sadzeniu nowych drzew w zabytkowym parku itp.¹⁷⁰ Do zniszczeń, przekształceń w komponowanych terenach zieleni przyczyniają się też: wieloletni brak pielęgnacji, sukcesja naturalna, starzenie się roślinności, także zmiany klimatu i ich konsekwencje w postaci wichur, nawalnych deszczy czy okresowych podtopień.

W Polsce historyczny ogród dworski to zwykle obiekt zabytkowy lub o zabytkowym charakterze, który powinien być chroniony jako zabytek i rekonstruowany zgodnie z zasadami konserwatorskimi. Przy podejmowaniu decyzji o projekcie rewaloryzacji zawsze powstaje pytanie: jaki zakres funkcji jest dopuszczalny, by nie zaszkodzić założeniu? albo: czy możliwe jest przywrócenie stanu pierwotnego? Zwykle jednak pytanie brzmi: jak zachować historyczny charakter obiektu w obliczu zmian, które miały miejsce, i tych, które powinny zaistnieć, by założenie przetrwało?

O funkcji i kompozycji ogrodów

Ogród może być dziełem sztuki, bo wymaga umiejętności pozwalających wykonać dzieło – dobrze, z wrażliwością i oryginalnie. Dzieło, jakim jest ogród podlega prawom kompozycji, czyli takiemu sposobowi powiązania elementów formalnych dzieła (linii, brył, płaszczyzn, plam barwnych, rozłożenia światła i cienia), aby tworzyły całość zgodną z intencjami twórcy. Stałe układy

170 W pracy wykorzystano publikacje: A. Zachariasz, *Dwór polski – problemy rewaloryzacji ogrodów*, [w:] *Dwór polski: zjawisko historyczne i kulturowe*, red. L.J. Kajzer, Kielce 2008, s. 489–512; A. Zachariasz, *Zabytkowe ogrody – problemy rewaloryzacji utrzymania i zarządzania w świetle zaleceń Karty Florenckiej*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, 2008, t. 10. 150–161; A. Mitkowska, K. Fabijanowska, D. Uruska-Suszek, A. Zachariasz, K. Tor, *Model postępowania konserwatorskiego dla zdewastowanych założeń ogrodowych przejmowanych przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa*, Warszawa 1994; niepublikowane: A. Zachariasz, *Ochrona zabytkowych kompozycji ogrodowych w obszarach zurbanizowanych*, V Program Rządowy *Ochrona i konserwacja zabytkowego krajobrazu kulturowego*, 1995–1996.

poszczególnych elementów charakterystyczne dla danego kierunku czy epoki tworzą pewien schemat kompozycyjny¹⁷¹. Kształtowanie przestrzeni ogrodowej odbywa się za pomocą dwóch tworzyw: naturalnego – roślinności, ukształtowania terenu i wody, oraz sztucznego – architektury, rzeźb, budowli ziemnych, dróg¹⁷². Tymi środkami można stworzyć dwa podstawowe typy kompozycji: geometryczną i swobodną, ich połączenie daje ogrody o kompozycji złożonej. O kształcie ogrodu decydują: funkcja, forma, treść¹⁷³, a co za tym idzie: program, stylistyka, semantyka, a także roślinność, technologia i materiały¹⁷⁴.

Funkcja i charakter obiektu określają program, który budowany jest zwykle w oparciu o wymagania inwestora i z uwzględnieniem przepisów ustawowych i lokalnych dotyczących obiektu i jego otoczenia. Program uzależniony jest m.in. od dostępności, częstotliwości użytkowania, liczby użytkowników, wielkości terenu, co z kolei ma wpływ na niezbędną ilość wyposażenia podstawowego i specjalistycznego, decyduje o potrzebie wprowadzania ścieżek, ich szerokości czy np. liczbie ławek.

Forma związana jest ze stylistyką, ze środkami wyrazu. Układy geometryczne, swobodne i złożone reprezentują podział podstawowy. Jednak już określenia: ogród barokowy, romantyczny, naturalistyczny, historyzujący, italianizujący, modernistyczny odnoszą się do stylistyki. W jednym ogrodzie mogą być zestawione różne stylistyki, tworzące harmonijną całość. Wpływ na formę może mieć też funkcja.

Treść – przypisywanie znaczeń wpisane jest w topos ogrodu. Sztuka ogrodowa od czasów najdawniejszych posługuje się symboliką. Projektanci wykorzystują treści semantyczne, uruchamiając u zwiedzającego wiele skojarzeń, odwołując się do jego przeżyć, wiedzy i doświadczenia. Ogrody odzwierciedlają ducha epoki,

171 *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. S. Kozakiewicz, Warszawa, 1976, s. 229.

172 J. Bogdanowski, *Style, kompozycja i rewaloryzacja w polskiej sztuce ogrodowej: wybrane problemy*, Kraków, 1995, *passim*.

173 J. Bogdanowski, *Polskie ogrody ozdobne. Historia i problemy rewaloryzacji*, Warszawa, 2000, *passim*; J. Bogdanowski, *Style, kompozycja i rewaloryzacja...*, *op.cit.*, s. 7.

174 A. Zachariasz, I. Sykta, J. Szwed, M. Kozak-Klimkiewicz, *Projektowanie ogrodu: zbiór zadań z projektowania zintegrowanego dla studentów architektury krajobrazu*, Kraków, 2015.

poglądy estetyczne i filozoficzne, często stają się „mówiącymi obrazami”. Jeden z wybitnych teoretyków John D. Hunt uważa, że ogród opowiada historie tym, którzy go słuchają. Czytanie ogrodów, to odnajdywanie ukrytych inskrypcji, to szczególny rodzaj umiejętności, znajomości symboliki i rozmaitych kultur¹⁷⁵.

W ogrodach ważne stają się relacje wszystkich elementów kompozycyjnych, opierające się przede wszystkim na: skali i proporcji, jednorodności i różnorodności, rytmie i równowadze, akcencie i kontraście. Istotne są funkcja, wielkość i skala obiektu – one limitują program oraz stopień zainwestowania terenu. Każde założenie ogrodowe kreowane jest przez wnętrza i ich sekwencje – przestrzeń w trzech wymiarach, a nie tylko jej płasko traktowany plan. Wnętrze najłatwiej scharakteryzować poprzez cechy, np. strukturę, formę, akcenty, rodzaj ekspozycji.¹⁷⁶

W sztuce ogrodów, bardziej niż w jakiegokolwiek innej, główną wartością koncepcji jest sposób jej dostosowania do określonych warunków środowiska. O formie i kompozycji ogrodu, podziale na wnętrza często decyduje ukształtowanie terenu (topografia). Może inspirować i narzucać rozwiązania projektowe. Układowi geometrycznym sprzyja ukształtowanie płaskie, choć możliwe są też formalne rozwiązania tarasowe. W ogrodach swobodnych ceniona jest urozmaicona rzeźba terenu, która często umożliwia podziwianie widoków. Założenia dworskie czy pałacowe to zwykle wielkoskalowe komponowane krajobrazy. W otaczającym krajobrazie i w ogrodzie zapisany był *genius loci*. Ogród to ważna część wizerunku dworu – zdobił i tworzył oprawę, był miejscem odpoczynku i wytchnienia. Idealny ozdobny ogród dworski zachwycał kompozycją roślinności – drzew, krzewów, kwiatów i pnączy. Ważna w nim była też woda. Kompozycję uzupełniały różnego rodzaju elementy architektoniczne: budowle w rozmaitych stylach – altany, pergole, pawilony, świątynie, kaplice i mauzolea

175 J. D. Hunt, *Gardens and the picturesque. Studies in the history of landscape architecture*, Cambridge Mass., 1992, *passim*.

176 J. Bogdanowski, *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Wrocław, 1976; A. Zachariasz, I. Sykta, J. Szwed, M. Kozak-Klimkiewicz, *Projektowanie ogrodu: zbiór zadań ... op.cit., passim*.

rodzinne, także sztuczne ruiny i mosty. Bywały w nim również inne ozdoby: rzeźby, wazy czy kolumny¹⁷⁷.

Rośliny są integralną częścią siedliska przyrodniczego, stanowią o istocie ogrodu, współtworzą jego kompozycję i nastrój, a do ich odbioru angażowane są wszystkie zmysły. Teoretycy ogrodów wiele o tym pisali, Fryderyk A. Moszyński¹⁷⁸ uważał, że „Drzewa najwięcej stanowią o parku lub ogrodzie; od ich piękności, różnorodności i ułożenia zależy przyjemność”. Czartoryska zauważa, że „Po obraniu miejsca, największa ozdoba w sadzeniu Ogrodów, największa ich piękność zawiera się na dobieraniu Drzew, Krzewów, Roślin, to jest w przystosowaniu cieniów, zieloności, kształtu, kwitnienia, wysokości i gatunków”. Według niej drzewa to najwspanialsze ze wszystkich ozdób „którymi ziemia jest okryta”¹⁷⁹. Ważnym elementem historii ogrodów jest pozyskiwanie nowych gatunków i odmian roślin oraz ich stosowanie w różnych epokach.

Za pomocą określonych form roślinnych można kształtować kompozycję, tworzyć wnętrza, urozmaicać je, kontrastować, maskować. W tworzeniu wnętrza parkowych szczególnie ważna jest zmienność cech plastycznych roślin w ciągu roku. Elementy decydujące o wartości plastycznej i estetycznej roślin to: forma i pokrój korony; barwa i faktura kory i pędów; rodzaj, wielkość, gęstość i kolor liści; forma, barwa, wielkość, zapach, liczność kwiatów i długość okresu kwitnienia; dekoracyjność, forma i barwa owoców¹⁸⁰. Ważne jest uwzględnianie w projekcie rozwoju i wzrostu roślin.

177 A. Zachariasz, *Ogród dworski – wybrane charakterystyczne elementy i motywy*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, Kielce, 2002, s. 353–375; A. Zachariasz, *Najpiękniejsza i najinteresowniejsza okolica – dwór w krajobrazie w XVIII i XIX wieku*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, Warszawa, 2004, s. 71–85. Szerzej podręczniki: J. Bogdanowski, *Polskie ogrody ozdobne*, *op.cit.*, *passim*; G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Warszawa, 1954; G. Ciołek, *Ogrody polskie*, red. i uzupełn. J. Bogdanowski, Warszawa, 1978; L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Warszawa, 1981.

178 F.A. Moszyński, *Essay sur le Jardinage Anglois (Rozprawa o ogrodnictwie angielskim)* tłum. i wstęp A. Morawińska, Wrocław, 1977, s. 89; por. też: A. Zachariasz, *Z badań nad ogrodami angielskimi w Polsce. Kompozycja i drzewa w XVIII i XIX-wiecznej literaturze ogrodniczej*, [w:] *Drzewa w krajobrazie historycznym*, I seminarium *Dendrologia historyczna*, Warszawa, 1995, s. 93–102.

179 I. Czartoryska, *Mysli różne o sposobie zakładania ogrodów*, Wrocław, 1805, s. 2.

180 K. Piątkowska, J. Zaleska, *Drzewa, krzewy i pnącza dla spółdzielczych osiedli mieszkaniowych*, Warszawa, 1972, s. 38.

Stylistyka ogrodów

Podstawowy stosowany podział ogrodów uzależniony jest od kompozycji – są układy geometryczne i są swobodne, częste jest łączenie obu rodzajów. W pierwszych dominują układy regularne i osiowe, oparte na formach i figurach geometrycznych np. prostopadłościan, stożek, kwadrat, prostokąt, koło czy elipsa. Strzyżone rośliny naśladują architekturę, tworzą ściany, a woda ujęta w ramy jest ujarzmiona. Układy swobodne cechuje całkowite odejście od geometrii, kompozycja swobodna, formy roślinne i elementy wodne wzorowane na naturalnych. W przypadku łączenia kompozycji powstają układy złożone, w których projektanci wykorzystują kontrast pomiędzy formami.

Znane style: ogród włoski, francuski (w których dominowały układy geometryczne), czy angielski (gdzie natura i formy swobodne, krajobrazowe były wiodące) pochodzą od krajów, w których jako pierwszy taki rodzaj ogrodów się wykształcił. Do wieku XVIII w europejskiej sztuce ogrodowej przeważały ogrody geometryczne. Osiemnaste stulecie przyniosło rewolucję ogrodową i naturę jako wzorzec wykorzystywali projektanci nowych ogrodów, swobodnych, krajobrazowych czasem zwanych też angielskimi. Przy zakładaniu ogrodów należy „Radzić się we wszystkim ducha miejsca” (*Consult the Genius of the Place in all*) pisał teoretyk ogrodnictwa krajobrazowego, poeta Aleksander Pope¹⁸¹. Ten cytat pojawił się na frontyspisie drugiego wydania książki *Mysli różne o sposobie zakładania ogrodów* księżnej Czartoryskiej¹⁸². Duch miejsca (*genius loci*) zapisany jest w krajobrazie. Każde miejsce posiada wyjątkowe cechy fizyczne i kompozycyjne, istnieje określony sposób jego odbioru. Prospekt, okolica, widok, dukt, pejzaż, *landszaft*, wreszcie krajobraz to pojęcia, którymi operował XVIII i XIX-wieczny ogrodnik. Pożyczanie widoków okolicy to zabieg powszechny – zamek, kościół malownicze wzgórze bywały wciągane do kompozycji. Projektowanie ogrodu angielskiego wymagało szczególnych umiejętności: malarza landszaftowego dla jego znajomości perspektywy i kolorystyki,

181 Ch. Thacker, *The Genius of Gardening*, 1994, s. 58.

182 I. Czartoryska, *Mysli różne o sposobie zakładania ogrodów*, Wrocław, 1808.

ogrodniczych dla właściwości roślin oraz metafizycznych dla ukrytych i symbolicznych treści zapisanych w scenach ogrodowych¹⁸³.

Z punktu widzenia krajobrazowego można mówić o pewnej prawidłowości lokowania założeń dworskich i pałacowych w punktach eksponowanych widokowo na wzniesieniu, na skarpie nadrzecznej, czasem łagodnie przechodzącej w łągi, zielone łąki czy wspaniałe lasy. Adam Idźkowski pisał „Układ w ogrodzie, a najprzód w planie, jest sztuką plastyczną pejzażu”¹⁸⁴. W końcu XIX wieku Edmund Jankowski przestrzega „Ważną rzeczą jest wyrozumieć i przewidzieć, jakie okoliczności mogą wpłynąć na zmianę krajobrazu i do nich się zastosować” (wspomina fabrykę, obóz, drogę publiczną, wycięty sąsiedni las dający tło i osłonę, osuszone sąsiednie wody, zmienione łożyska rzek) – i zauważa „wszystko to na zmianę widoków wpłynąć musi”¹⁸⁵. Zaleca, by do dworu prowadzić drogę szeroką i dogodnie połączoną z drogą publiczną i w taki sposób, by dwór i ogród wydawały się jak najatrakcyjniejsze. Jeśli to możliwe, droga powinna doprowadzać do dworu od jego strony północnej i tam ma być podjazd, a stronę przeciwną – słoneczną zachować należy na werandę, taras, najrzadsze drzewa, krzewy i kwietniki. Aleja wjazdowa nie powinna być zbyt stroma, więc na dużych pochyłościach należy ją kreślić łukiem lub wężykiem¹⁸⁶ (co polecał już słynny angielski projektant Humphry Repton), by odsłaniać kolejne widoki. Drogi dojazdowe, często prowadzone były osiowo, co miało swoje proveniencje w układach barokowych. W rozwiązaniach romantycznych podjazd odbywał się przez ozdobny park. W zespole dworskim dążono do rozdzielenia różnych typów dróg z uwagi na funkcje: reprezentacyjną i gospodarczą. Drogi najkrótsze (tzw. *sectio*) zarezerwowane były dla komunikacji użytkowej, gospodarczej, gdzie przynosiło to określone profity. Do dziedzińca gospodarczego mógł prowadzić niezależny dojazd. Jankowski zaleca: „droga z folwarku na wieś, wygon dla bydła i.t.p. w żadnym razie nie

183 S. Wodzicki, *O chodowaniu, użytku, mnożeniu i poznawaniu drzew, krzewów, roślin i ziół celniejszych ku ozdobie ogrodów przy zastosowaniu do naszej strefy dzieło miłośnikom ogrodów poświęcone*, t. 2, *Obejmujący kwiaty cebulkowe roczne*, Kraków, 1827, s. 63–64.

184 A. Idźkowski, *Ogrody malownicze*, „Kłasy” nr 89/1867, s. 135.

185 E. Jankowski, *Ogród przy dworze wiejskim*, Warszawa, 1900, wyd. II poprawione, t. I, s. 7–9.

186 *Ibidem*.

powinna przechodzić przez ogród, ani też być w zbyt bliskim dworu sąsiedztwie, wówczas konieczne trzeba dwór od podobnej drogi odsunąć i drzewami ogrodzić”. *Sectio* stosowano też we wnętrzach ogrodowych dla zrównoważenia kompozycji i wprowadzenia większej różnorodności. Drogi służące przechadzkom (tzw. *ambulatio*) miały inny charakter, często okalały salon ogrodowy. Tu spacerujący drogą okrężną, o swobodnym przebiegu, podziwiał widoki.¹⁸⁷ Jak pisał Idźkowski: „obok tworzenia się obrazów wytkniętych tworzy się razem nieograniczoną ilość pomniejszych widoków... ruchomych, bo zmieniających się za każdym krokiem patrzącego...” uważał też, że „w punktach widoku należy urządzać siedzenia”, by przedłużyć możliwość widzenia pejzażu i wydłużyć wrażenia¹⁸⁸.

Druga połowa XIX w. przyniosła zmiany w ogrodach: popularne stały się tzw. systemy rabat i parterów (regularne, kontrastujące geometryczne układy), rabaty dywanowe, później swobodne malownicze subtropikalne i bylinowe¹⁸⁹. Rozwojowi układów dywanowych sprzyjały historyzm i eklektyzm. Pozwalało to aranżować ozdobne formy inspirowane historycznymi parterami, przypominające wzorzyste kobierce. Widok podjazdu pod rezydencję z taką wyszukaną rabatą to prawie reguła. Równocześnie jednak umacniał się naturalizm. Często więc regularnym parterom w sąsiedztwie obiektów architektonicznych towarzyszyła na obrzeżu parku część dzika, leśna, krajobrazowa i malownicza. W 1870 r. William Robinson opublikował *Wild Garden*¹⁹⁰ i zapoczątkował nowy okres w projektowaniu ogrodów naturalnych. Dzikość oznaczała stosowanie roślin dzikich i uprawnych, rodzimych i egzotycznych, także subtropikalnych, które mogą przetrwać na dworze przez cały rok, najlepiej w środowisku zbliżonym do naturalnego, np. ogrody na terenach podmokłych, wodne i alpejskie. Dzikie

187 A. Zachariasz, *Ogród dworski – wybrane charakterystyczne elementy i motywy*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. A. Sieradzka, Kielce, 2002, s. 353–375.

188 A. Idźkowski, *Ogrody malownicze*, *op.cit.*, s. 136.

189 A. Zachariasz, *Oranżerie, szklarnie i XIX-wieczne szaleństwo mody ogrodowej*, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie”, 80/2001, s. 29–37; A. Zachariasz, *Rośliny rodzime i introdukowane w kompozycji ogrodowej*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddział PAN Kraków” 2008, t. XXXVIII, s. 175–193.

190 W. Robinson, *Wild Garden*, London, 1870.

ogród poprzez swą formę zmierzał do pokazania indywidualnego piękna roślin w złożoności układu. Robinson zalecał go do ogrodów i parków prywatnych i publicznych. Do głosu doszło też ogrodnictwo *Arts and Crafts*, w którym projektanci cenili swojski, wernakularny dom, co łączyło się z wiejskim ogrodem, stosowaniem bylin. Szukano indywidualnego, regionalnego charakteru i przejawiało się m.in. w stosowaniu tradycyjnych, związanych z miejscem materiałów budowlanych. Typowe było harmonijne połączenie geometrycznej konstrukcji elementów architektonicznych z barwnymi plamami roślin: parterów, rabat i murków kwiatowych. Rośliny kontrastowe i pastelowe, o zmiennej fakturze i pokroju łagodziły kompozycję formalną i uzupełniały swobodną. Charakterystyczne były ogrody lub partery zagłębione, projektowane na niższym poziomie w celu zapewnienia lepszego widoku. Pergole, altany, schody o różnej strukturze, murki oporowe z kamienia lub cegły, wazy, oraz obfitość i różnorodność roślin dopełniały wizerunek ogrodu, stanowiącego przedłużenie mieszkania¹⁹¹.

Ogród użytkowy z reguły posiadał kompozycję geometryczną. Zalecano dlań teren raczej płaski, gdyż ogrody owocowy i warzywny nie znoszą falistych powierzchni, zwłaszcza na małej przestrzeni¹⁹². Dla warzywników najlepsze były grządki o regularnym kształcie. Sady wytyczano najczęściej w szachownicę lub w cynek, czyli piątkę. Tu także optymalny był układ geometryczny jako bardziej funkcjonalny i logiczny. Odrębna rzecz to lokalizacja folwarku, na co uwagę zwraca Edmund Jankowski: „Jednym z najważniejszych względów, które nasz wolny wybór krępują, jest potrzeba nadzoru nad folwarkiem, od którego dom nie może być bardzo oddalony. Przy dobrych chęciach, udaje się często połączyć te wymagania codziennych potrzeb, z estetycznymi względami”¹⁹³. W skład części gospodarczej wchodziły obiekty o różnych funkcjach, m.in. stodoły, stajnie, chlewnie, inne pomieszczenia inwentarskie, lamusy, serownie, gołębniki, oraz obiekty fabryczne: młyny, wiatraki, gorzelnie, browary, cukrownie, olejarnie czy cegielnie. Ogrody użytkowe i założenia gospodarcze zwykle obsadzano,

191 A. Zachariasz, *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Kraków, 2006.

192 E. Jankowski, *Ogród przy dworze wiejskim*, *op.cit.*, s. 39.

193 *Tamże*, s. 4–5.

a Jankowski dodawał: „Jeśli budynki te nie są piękne, co bywa najczęściej, to i ścieżki do nich wiodące, choć w części w zaroślach ukryte być muszą”¹⁹⁴.

Opisane wyżej cechy stanowią o wartościach kulturowych zespołu dworskiego czy pałacowego. Dzisiaj niewiele polskich założeń dworskich przetrwało burze dziejowe. Większość dworów i pałaców straciło swą tożsamość, nie są już ostoją tradycji i zwyczajów, a ogrody, jeśli przetrwały, najczęściej zamieniły się w przypadkowy układ zieleni. Funkcjonują obecnie w zupełnie innej niż pierwotna strukturze przestrzennej wsi, przedmieścia czy miasta. Większość obiektów straciła podstawę utrzymania, czyli rolnicze zaplecze. Od lat 80. XX w. część była dzierżawiona, kupowana przez firmy lub osoby prywatne, czasami przejmowana przez byłych właścicieli. Przedmiotem niniejszych rozważań są ogrody przy założeniach dworskich i pałacowych – dziś obiektach pełniących różne funkcje, przeżywających różne koleje losu. Pozostały dwory – obiekty użyteczności publicznej (muzea, szkoły, przedszkola, domy dziecka, urzędy gminy, poczty, domy kultury, hotele, pensjonaty, siedziby firm itp.) oraz dwory – rezydencje, nadal siedziby rodzinne. Różne są też dawne ogrody i parki dworskie, różny ich stopień zachowania i poziom destrukcji. Część z obiektów jest niedostępna, ale wiele z nich stało się przestrzenią publiczną – ogólnie dostępnymi parkami publicznymi.

Postępowanie konserwatorskie związane z rewaloryzacją zabytkowych ogrodów

Problematyka związana z konserwacją i rewaloryzacją zabytkowych założeń ogrodowych odbiega znacznie od toku postępowania przyjmowanego w stosunku do obiektów architektury czy urbanistyki. Ogród historyczny funkcjonuje w określonym otoczeniu. Rzadko jednak założenie i otaczający je krajobraz przetrwały w stanie nienaruszonym. Prowadzone studia historyczne i analizy drzewostanu (szczegółowa inwentaryzacja zieleni wraz z rozwarstwieniem wiekowym i gatunkowym) pozwalają poznać fazy rozwojowe założenia,

194 *Tamże*, s. 8.

wyodrębnić okres świetności i pomagają w podjęciu decyzji projektowych¹⁹⁵, np. co do fazy rekonstrukcji. Ważne są też analizy obecnego użytkowania ogrodu i ocena stopnia jego zachowania, które prowadzą do wniosków konserwatorskich i wytycznych projektowych.

Metodykę ochrony zabytkowych ogrodów przedstawia Karta Florencka (1981)¹⁹⁶. Według tego dokumentu ogród historyczny jest kompozycją ogrodową i architektoniczną ocenianą z historycznego lub artystycznego punktu widzenia i jako taki jest rozważany jako zabytek. W skład kompozycji historycznego ogrodu wchodzi: plan i topografia; roślinność (gatunki, proporcje, pokroje drzew, kolorystyka w różnych porach roku, wysokość poszczególnych egzemplarzy); elementy strukturalne i dekoracyjne; woda. Ochrona historycznych ogrodów zależy od ich rozpoznania i zidentyfikowania, a Karta dopuszcza następujące kierunki działań: 1. Pielęgnacja (utrzymania stanu); 2. Konserwacja; 3. Restauracja (odnowienie); 4. Rekonstrukcja. Ciągła pielęgnacja jest ogromnie ważna. Istotne jest równoległe chronienie wszystkich elementów zarówno roślinnych, jak i architektonicznych. Ogród historyczny funkcjonuje w określonym otoczeniu i musi być w nim chroniony. Te zalecenia stosuje się również do wszystkich aspektów infrastruktury, wewnętrznych i zewnętrznych (odwodnienie, system nawadniający, drogi, parkingi, ogrodzenia, urządzenia pielęgnacyjne, udogodnienia dla zwiedzających). Żadna praca restauracyjna, a przede wszystkim żadna rekonstrukcja, w ogrodzie historycznym nie może być przedsięwzięta bez uprzednich wnikliwych badań. Badania i studia powinny obejmować wszystkie elementy niezbędne do odtworzenia ogrodu, począwszy od wykopalisk archeologicznych do pełnej dokumentacji historycznej obiektu, także porównanie z ogrodami podobnymi. Projekt musi być wykonany w oparciu o te badania i powinien być zaprezentowany grupie ekspertów dla

195 W ramach fazy przedprojektowej należy opracować gospodarkę zielenią z ewentualną propozycją etapowania wycinki w uzgodnieniu z Konserwatorem Zabytków i Konserwatorem Przyrody.

196 Międzynarodowa Karta Ogrodów (Karta Florencka) przyjęta przez Międzynarodowy Komitet Ochrony Zabytków ICOMOS-FLA dnia 15 grudnia 1981 r. <https://www.icomos.org/en/newsletters-archives/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/158-the-florence-charter> (dostęp: 10.10.2021)

wspólnego dociekania i zatwierdzenia. Prace restauracyjne muszą uwzględniać następujące po sobie okresy rozwoju ogrodu, w celu wyboru właściwej fazy do rekonstrukcji. Jeżeli ogród całkowicie zniknął lub nie ma materiałów pozwalających na jego rekonstrukcję, nie może być rozważany jako ogród historyczny.

Użytkowanie ogrodu historycznego niesie ograniczenia. Choć został zaprojektowany, by go oglądać i spacerować po nim, dostęp do niego musi być ograniczony do stopnia wymaganego przez wielkość i podatność na zniszczenie, tak by jego fizyczna materia i przesłanie kulturowe mogły być chronione. Ogród to miejsce spokojne sprzyjające kontaktom międzyludzkim i świadomości natury. Są jednak rzadkie okazje, gdy może być przystosowany do uroczystości. Wówczas jednak warunki przyjęcia przez zabytkowy ogród takich okazjonalnych funkcji powinny być jasno zdefiniowane. Uroczystości te nie powinny obniżać jego jakości¹⁹⁷.

Tok postępowania konserwatorskiego obejmuje w ogólnym zarysie¹⁹⁸:

- Stan prawny obiektu, ważne jest rozpoznanie własnościowe w odniesieniu do historycznych granic zabytkowej kompozycji uwzględniające także powiązania widokowe;
- Badania archiwalne, badania ikonografii, kartografii, historycznych planów, źródeł publikowanych i niepublikowanych w celu ustalenia historii obiektu i jego przekształceń;
- Inwentaryzację roślinności (wraz ze stratygrafią gatunkową, wiekową czy analizą najcenniejszych egzemplarzy) oraz inwentaryzację stanu istniejącego wszystkich elementów zlokalizowanych na terenie;
- Badania archeologiczne, jeżeli trzeba;
- Na podstawie studiów historycznych, badań terenowych i analizy inwentaryzacji zieleni określenie faz rozwoju kompozycji ogrodowej, wskazanie

197 Historyczne ogrody są odpowiednie do cichych gier, ale w pobliżu powinny być też planowane wydzielone tereny przeznaczone do uprawiania aktywnych gier i sportów. Pozwala to na zaspokojenie potrzeb publicznych bez naruszania zasad konserwacji ogrodów i krajobrazów.

198 A. Mitkowska, K. Fabijanowska, D. Uruska-Suszek, A. Zachariasz, K. Tor, *Model postępowania konserwatorskiego...*, op. cit.; A. Zachariasz, *O zabytkowych ogrodach. O konserwacji i restauracji żyjących dzieł sztuki*, [w:] *Przeszłość dla przyszłości*, t. 4, red. E. Węclawowicz-Gyurkovich, E. Waszczyszyn, Kraków, 2015, s. 117–136.

fazy najbardziej reprezentatywnej i cech unikatowych dzieła sztuki ogrodowej oraz, jeśli trzeba, pokazanie proveniencji i wskazanie dzieł o podobnych cechach;

- Wytyczne konserwatorskie i projektowe;
- Projekt gospodarki zielenią, wskazanie drzew do pielęgnacji i do wycięcia (może być z etapowaniem), należy podać powody określonych działań;
- Projekt rekonstrukcji, rewitalizacji (koncepcja, następnie projekty wykonawcze).

Ten tryb jest oczywisty. Projekt zarówno koncepcyjny, jak i wykonawczy uzgadnia się u konserwatora zabytków. W niektórych przypadkach przed jego rozpoczęciem wydawane są wytyczne konserwatorskie. Prace prowadzone przy zabytkowym obiekcie na każdym etapie nadzorują służby konserwatorskie.

W projektach rewitalizacji, w zależności od rangi obiektu i jego unikatowości, każdorazowo rozważany jest dopuszczalny zakres zmian¹⁹⁹. Nowa funkcja dworu często daje szansę, by przetrwało założenie. Działania proponowane na terenie zabytkowego parku często budzą kontrowersje. Praktyka konserwatorska dopuszcza, jak już wspomniano, następujące kierunki działań: pielęgnacja, konserwacja, restauracja i rekonstrukcja²⁰⁰. Opinie wśród projektantów są w tej kwestii niejednolite. Jeden z najwybitniejszych XX-wiecznych architektów krajobrazu Geoffrey A. Jellicoe uważał, że projekty rewitalizacji powinny być tzw. twórczą konserwacją (*creative conservation*)²⁰¹. Może jednak

199 W uzgodnieniu z Konserwatorem Zabytków i Konserwatorem Przyrody.

200 Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz.U. z 2003 r. Nr 162 poz. 1568, z późn. zm.). Wobec dużych przekształceń obiektów specjaliści różnie charakteryzują działania w obiektach. Np. J. Bogdanowski, w: *Style, kompozycja i rewitalizacja w polskiej sztuce ogrodowej*, Kraków, 1996, s. 29–31; dopuszcza następujące działania w historycznych ogrodach: *ochrona* – utrzymanie stanu; *konserwacja* – właściwa, zachowawcza; *integracja* – scalanie zatartych, nieczytelnych, niepełnych wnętrzy; *rekonstrukcja* – otoczenia lub całego wnętrza, w przypadku udokumentowania badaniami; *rekompozycja* – dokomponowanie lub stworzenie nowej kompozycji, ale liczącej z tradycją miejsca, sąsiednimi wnętrzami i ekspozycją. Por. też L. Majdecki, *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, Warszawa, 1993; D. Sikora, *Specyfika działań konserwatorskich w ogrodach regularnych*, „Kurier Konserwatorski”, 2010, nr 7, s. 32–42.

201 G.A. Jellicoe, *The Studies of a Landscape Designer over 80 Years*, Garden Art Press 1995, *passim*.

pojawić się pytanie, gdzie jest kres takiej twórczej konserwacji i jaki jest zakres działań dopuszczalnych i kreacji oraz kto powinien decydować o zmianach. Historyczny ogród, udostępniany publiczności, urządzony z wykorzystaniem różnych roślin i form ogrodowych, w którym utrzymano wysoki standard pielęgnacji powinien stać się dobrym wzorcem do naśladowania.

Modelem dla zagospodarowania parków podworskich w Polsce mogą być obiekty angielskiego National Trust'u (1895)²⁰², organizacji użyteczności publicznej, która ma na celu promowanie i opiekę, m.in. nad szczególnie pięknymi miejscami naturalnego krajobrazu, zabytkowymi parkami i ogrodami. Ma ona trzy podstawowe kierunki działania: konserwację, edukację i rekreację. W Anglii, gdzie ogrody odwiedza co roku 16 mln osób, ten rodzaj turystyki objęto badaniami, które miały pokazać motywacje przyjeżdżających. Stwierdzono, że ogrody stały się formą turystyki kulturowej w postmodernistycznym społeczeństwie. Są także miejscem rekreacji i odnowy, i wiele osób utożsamia pobyt w nich z duchową satysfakcją, a chęć ich zobaczenia jest wynikiem rosnącej popularności ogrodnictwa jako zajęcia wypełniającego wolny czas²⁰³. Zabytkowe ogrody i parki w Polsce mają dużą siłę przyciągania i wielki niewykorzystany potencjał, ale ich utrzymanie wiąże się z kompleksowymi rozwiązaniami prawnymi, do których powinny być dołączone odpowiednie ustawy z przewidzianymi odpisami podatkowymi za darowizny na rzecz tej części dziedzictwa narodowego.

Zagrożenia i problemy rewaloryzacji ogrodów dworskich

W Polsce nadal obserwujemy niszczone ogrody dworskie. Czasami unikatowe wartości i potencjalne korzyści bywają niszczone bezpowrotnie. Przekształcenia krajobrazu i zmiany, szczególnie w mieście i jego najbliższym otoczeniu są nieuniknione. Miasta wraz z rozwojem urbanistycznym zmieniały swoją wielkość

202 Status prawny National Trust uchwalili Parlament w roku 1907, a nowelizował w 1972 r. Organizacja otacza opieką tereny liczące ok. 150 000 ha, m.in. ponad 300 historycznych budowli i ogrodów.

203 J. Connell, *The purest of human pleasures: the characteristics and motivations of garden visitors in Great Britain*, "Tourism Management" 2004, vol. 25, s. 229–247.

wchłaniając okoliczne wsie, zwykle z ogrodami dworskimi czy pałacowymi, które obecnie często pełnią funkcje parków publicznych²⁰⁴. Wpis do rejestru zabytków nie daje gwarancji przetrwania. Ogrody dworskie w okresie powojennym oraz na etapie wykonywania projektów rewaloryzacji i w trakcie użytkowania narażone są w szczególności na niekorzystne procesy i działania, takie jak:

- Zmianę własności, właściciela i użytkowników.
- Wewnętrzne podziały i parcelacje, zatarcie kompozycji wewnętrznej i powiązań zewnętrznych, zmianę kontekstu krajobrazowego i urbanistycznego. Sprzyja temu obecnie drapieżność deweloperów, często wymykająca się kontroli konserwatorskiej.
- Zmiany funkcji – odwracalne i nieodwracalne; wtórne podziały, dzierżawa wieczysta fragmentów historycznego parku i użytkowanie niezgodne z jego charakterem.
- Brak ochrony prawnej, przy czym jest to nie tylko brak wpisu do rejestru zabytków, lecz także brak odpowiednich zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, np. dopuszczalny zakres funkcji lub ochrona powiązań krajobrazowych.
- Wieloletnie zaniedbania powodujące wypadanie najwrażliwszych odmian, niszczenie parterów i piętra pośredniego oraz zagęszczenie, zarastanie i niekontrolowaną sukcesję naturalną. Niewłaściwa pielęgnacja parków, która zlecana jest jako usługa. Ustalone niegdyś zasady pielęgnacji parku przez ogrodników, zwykle w przypadku inwestora państwowego, zastąpione zostały przez skomplikowane procedury przetargowe. Utrzymanie i pielęgnacja parku to działania wymagające konsekwentnych wieloletnich starań, więc skutki polityki zaniechania dają o sobie znać od wielu lat.
- Zacieranie kompozycji – sytuacje, gdy wskutek braku pielęgnacji następuje zarastanie widoków na obiekty czy panoramy. Potem często powstaje problem przy wycince i odsłonięciu, co objawia się konfliktem pomiędzy obrońcami przyrody a konserwatorami.

204 *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. Kraków*, oprac. O. Dyba, W. Brzoskwinia, Warszawa, 2007, *passim*.

- Odchodzenie od tradycji historycznych – zaniedbania w zakresie historycznego wyposażenia, przede wszystkim zaś w elementach roślinnych. Mało jest krzewów ozdobnych, roślin okrywowych, parterów i rabat.
- Niedoinwestowanie powodujące niszczenie i degradację. Brak pieniędzy na rewaloryzację i bieżącą pielęgnację, np. ograniczenie dostępności przez gromadne gniazdowanie ptaków (zagrożenia i zanieczyszczenia, hałas). Parki nie są zamykane, brakuje stałej opieki i nadzoru.
- Złe planowanie oraz pochopne i przypadkowe decyzje. Długi tryb uzgodnień, czasami powodujący straty przeznaczonego na dany rok finansowania.
- Zbiurokratyzowane zarządzanie, które choć zgodne z przepisami prawa czasem godzi w parki zarówno na etapie projektowym, jak i pielęgnacji.
- Przekraczanie chłonności krajobrazu przez niewłaściwe inwestowanie powodujące sprzeczności pomiędzy tożsamością miejsca a „obcym” za-inwestowaniem i przeinwestowaniem. Złe projektowanie, niestosowne detale i elementy, zlecanie projektów różnym zespołom i brak koordynacji. Utrata zabytkowego charakteru i zniszczenia. Należy zachować ostrożność przy wprowadzaniu nowych funkcji.
- Niekorzystne modyfikacje wprowadzane przez użytkowników, np. przedepty trawników, samowolne dosadzenia, np. niszczenie nawierzchni przez rowerzystów, szpecenie przez graffiti czy jazda na rowerze na zbyt wąskich trasach pieszych i kolizje w ruchu.
- Wandalizm i brak wrażliwości użytkowników – niszczenie wyposażenia, wykorzystywanie go niezgodnie z przeznaczeniem, niszczenie i kradzież roślin.
- Brak opieki i ochrony, co powoduje niszczenie, parki są brudne i opuszczone. Przyczynia się to także do spadku poczucia bezpieczeństwa. Parki nie spełniają wówczas swej społecznej roli, nie są lubiane i w pełni wykorzystywane, jeśli służą za miejsca pijaństwa i wandalizmu, spotkań grup o awanturniczych zachowaniach.
- Mało jest też lokalnych organizacji i grup przyjaciół parków tak ważnych w wielu krajach o dłuższych tradycjach demokratycznych²⁰⁵.

205 A. Zachariasz, *Zabytkowe ogrody – problemy rewaloryzacji utrzymania i zarządzania w świetle zaleceń Karty Florenckiej*, op.cit., 150–161.

Są to podstawowe problemy współczesnych rewaloryzacji i adaptacji, z którymi borykają się projektanci i konserwatorzy. W świetle przedstawionych tu danych i charakterystyki obiektów kluczem do sukcesu wydaje się znalezienie odpowiedniej funkcji dla obiektu. Okazuje się, że najważniejszy staje się czynnik ekonomiczny i on często decyduje o przetrwaniu oraz bieżącej pielęgnacji i jakości utrzymania. Jednakże, często zapomina się, że tereny parkowe mogą mieć postać ekonomicznie wymierną, gdyż wielokrotnie zachodzi przypadek, że „zieleni”, a zwłaszcza obiekty zabytkowe, decydują o randze miejsca, cenach pobliskich gruntów, podnoszą standard przestrzeni, stanowią czynnik przyciągający turystów.

W ostatnim czasie zauważa się, że coraz bardziej doceniana jest rola terenów zieleni, szczególnie w miastach. Działania dotyczące jej utrzymania i tworzenia są też znacznie bardziej konsekwentne i systemowe, a co ważne zyskują coraz większe finansowanie miejskie, dodatkowo wzmacniane przez budżety obywatelskie. Powstają polityki miejskie, standardy, katalogi²⁰⁶.

206 *Standardy zakładania i pielęgnacji podstawowych rodzajów terenów zieleni w mieście* – zał. do Programu ochrony środowiska dla Krakowa na lata 2012–2015, <https://zielenwkrakowie.files.wordpress.com/2015/05/standardy-zakladania-i-pielęgnacji.pdf> (dostęp: maj 2016); *Standardy kształtowania zieleni Warszawy*, oprac. J. Borowski, B. Fortuna-Antoszkiewicz, J. Łukaszewicz, E. Rosłon-Szeryńska, M. Sitarski, M. Suchocka, Cz. Wysocki, Warszawa, 2016, http://konsultacje.um.warszawa.pl/sites/konsultacje.um.warszawa.pl/files/standardy_ksztaltowania_zieleni_warszawy_kwiecien2016.pdf (dostęp: lipiec 2016); *Zalecenia dotyczące realizacji terenów zieleni*, red. M. Gajda, Kraków, 2007; http://www.sak.org.pl/data/file/zalecenia-tereny-zieleni_358.pdf (dostęp: lipiec 2016); Stowarzyszenie Architektury Krajobrazu na zlecenie Zarządu Zieleni Miejskiej w Łodzi opracowało *Standardy kształtowania zieleni w Łodzi*, <https://sak.org.pl/standardy-ksztaltowania-zieleni-w-lodzi/> (dostęp: październik, 2021). Dokumenty kierunkowe, np. *Kierunki rozwoju i zarządzania terenami zieleni w Krakowie na lata 2017–2030*, zespół projektowy w Wydziale Kształtowania Środowiska: A. Kowalewska (koordynator projektu), M. Sawczak, P. Szynal, zespół ekspercki: A. Zachariasz, P. Muras, T. Bergier, M. Mydlowski, praca przygotowana w formule partycypacyjno-ekspertkiej, wzięli w niej udział pracownicy jednostek organizacyjnych Urzędu Miasta Krakowa a także mieszkańcy w ramach dwuetapowych konsultacji, Wydział Kształtowania Środowiska, 2017, praca niepublikowana. Tam: *Standardy zakładania i pielęgnacji podstawowych rodzajów terenów zieleni w Krakowie na lata 2017–2030*, P. Muras, Aneks III, niepublikowane, w: *Kierunki rozwoju i zarządzania terenami zieleni w Krakowie na lata 2017–2030*, Kraków 2016; Pominięto tu zalecenie dotyczące zieleni dróg czy błękitno-zielonej infrastruktury, a takie są opracowane np. dla Wrocławia.

Oceniając zabytkowe ogrody i parki z punktu widzenia kompozycji urbanistycznej, można je podzielić na trzy grupy: 1. Zespoły zieleni publicznej, komponowanej ukształtowane jako świadomy element układu urbanistycznego, takie jak park publiczny czy skwer; 2. Zespoły, które nie zostały zaprojektowane jako element urbanistyki lub systemu zieleni miejskiej, ale zostały przez miasto wchłonięte w sposób harmonijny bez szkody dla obiektu, np. ogród pałacowy czy dworski przekształcony w park publiczny; 3. Zespoły zdegradowane i zniszczone, co stanowi wynik urbanizacji lub zmiany funkcji, np. wtórnie podzielony ogród rezydencjonalny czy klasztorny. Istotne jest, by historyczne granice ogrodu były również granicą wpisu do rejestru zabytków, choć to na skutek przemian nie zawsze jest możliwe.

Ochrona przez wpis do rejestru zabytków, poparta odpowiednimi regulacjami w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, m.in. przez ochronę krajobrazu otaczającego, stanowi najlepszy sposób zabezpieczenia prawnego obiektu zabytkowego. Nie zabezpiecza jednak przetrwania.

Rewaloryzacja parków, poprawa stanu i aktywizacja terenu przynosi wiele ekonomicznych i społecznych korzyści oraz sprzyja rozwojowi miejsca. Obiekt po rewaloryzacji często zyskuje nowe życie.

Informacje ważne przy podejmowaniu decyzji w przypadku projektu rewitalizacji parku:²⁰⁷

- Stopień zachowania obiektu i jego przesłania kulturowego. Środki finansowe ułatwiające konserwację, restaurację i pielęgnację. Możliwości pozyskania funduszy z różnego rodzaju programów strategicznych.
- Ocena funkcji, jaką obecnie pełni park, oraz oszacowanie liczby użytkowników. Czy stanowią zagrożenie dla obiektu historycznego?
- Wiek drzew: dla gospodarki zielenią wiek komponowanych zespołów zieleni ma znaczenie z uwagi na jej odnowę, odbudowę i pielęgnację; odmiany

207 A. Zachariasz, *On the value and valuation of gardens – on various aspects of gardens – „the purest of human pleasures”* (O wartości i wartościowaniu ogrodów – o różnych aspektach dzieł stanowiących „najczystsza ludzką przyjemność”), „Czasopismo Techniczne”, 2014, z. 5-A, s. 9–34.

roślin powinny być selekcjonowane; należy zachować ciągłość gatunków.

Czy prowadzone jest bieżące monitorowanie drzewostanu?

- Gospodarowanie wodą, odtwarzanie historycznego układu wodnego.
- Planowany dostęp – czy park jest zamykany na noc? Jeśli nie – czy istnieje taka konieczność?
- Społeczne poparcie działań, rezultaty konsultacji i badań wśród odwiedzających.
- Czy istnieje jakieś stowarzyszenie skupione wokół parku? Jeśli nie – to, czy powinno powstać?
- Ochrona i bezpieczeństwo – czy obecne problemy bezpieczeństwa są zidentyfikowane? Czy w parku jest monitoring?
- Czy dopuszczalne jest w rozwiązaniach projektowych wykorzystywanie materiałów stosowanych w ogrodach historycznych, ale uzupełnionych o rozwiązania nowoczesne, niewidoczne dla zwiedzających, a zapewniające dłuższe trwanie i spełniające m.in. wymogi bezpieczeństwa.
- Wdrażanie, tam gdzie to możliwe, zasad projektowania uniwersalnego, w celu udostępnienia obiektu zabytkowego jak największej liczbie różnych użytkowników.
- Czy nowe funkcje nie stanowią zagrożenia dla wartości historycznych? Czy istnieje konieczność opracowania nowego planu ochrony?

Zakończenie

Ogrody zabytkowe to szczególny rodzaj dziedzictwa historycznego. Piękne, nieprzewidywalne, narażone na zmiany i przekształcenia stanowią rodzaj dziedzictwa łączącego naturę z kulturą. W tekście pokazano złożone problemy prac konserwatorskich i restauratorskich, odbiegające od działań realizowanych w stosunku do obiektów architektonicznych. W podejmowanych projektach rekonstrukcji ważne jest każdorazowo rozważenie powodów przekształceń i niekorzystnych zmian zachodzących w obiekcie, aby im zapobiegać lub minimalizować ich skutki. W szczególności zaś istotne jest analizowanie przyczyn negatywnych zjawisk w ogrodzie, np. obniżonej żywotności roślin, zarastania

ścieżek, degradacji piętra pośredniego czy parterów, przyczyn niszczenia elementów wyposażenia, powstawania przedeptów, aby zapobiec powtarzaniu się takich problemów. W projektach należy usuwać wtórne zmiany i przekształcenia, jeżeli nie stanowią rzeczywistej wartości. Korzystne i wskazane jest przywracanie elementów historycznych za pomocą sprawdzonych metod wykonawczych.

Jest coraz więcej ogrodów historycznych poddawanych różnym rodzajom zabiegów konserwatorskich czy rekonstrukcji. Przyciągają zwiedzających, podnoszą jakość krajobrazu kulturowego, współtworzą niepowtarzalny *genius loci*. Dzisiaj uznaje się parki i tereny zieleni za jeden z ważniejszych mierników jakości przestrzeni miejskiej. Ogrody, parki i urządzone tereny zieleni w miastach zaspokajają jedną z podstawowych potrzeb – kontaktu człowieka z naturą i pięknem przyrody.

Praktyczne problemy rewaloryzacji parków zabytkowych – perspektywa Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków²⁰⁸

dr Anna Michalak

Zastępca Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Katedra Prawa Konstytucyjnego

Wydział Prawa i Administracji

Uniwersytet Łódzki

ORCID: 0000-0001-7430-5817

Wstęp

Analiza publikacji²⁰⁹, działań i stanu faktycznego udowadnia niezbicie zależność pomiędzy rozwojem gospodarczym, poziomem życia a jakością terenów zieleni, także tych zabytkowych. Nie bez znaczenia są nawyki społeczeństwa, które w przypadku Polski, nie w pełni odkryło parki jako ważne przestrzenie życia publicznego, miejsce odpoczynku w historycznym krajobrazie oraz jako czynnik przyczyniający się do aktywizacji turystyki.

Każde zabytkowe założenie zieleni, jeśli jest użytkowane, podlega różnym przekształceniom – dobrym i złym, a nieużytkowane niszczy i podlega sukcesji naturalnej. W trakcie projektu rewaloryzacji zawsze powstaje pytanie o dopuszczalny zakres ingerencji, tj. taki, który nie zniszczy zabytkowego charakteru założenia. Na jaki kompromis można się zdecydować, by obiekt w ogóle przetrwał, a nie przekształcił się w trwałą ruinę z destruktem parku? Historyczny park, udostępniany publiczności, urządzony z wykorzystaniem różnych roślin i form, w którym utrzymano wysoki standard pielęgnacji powinien stać się wzorcem do naśladowania oraz źródłem dumy i radości dla właściciela i użytkowników.

208 Artykuł powstał we współpracy z pracownikami Wydziału Planowania Przestrzennego i Wydziału Założeń Zieleni Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi, których cenne uwagi ukształtowały finalną treść publikacji.

209 Zob. A. Zachariasz, *Zabytkowe ogrody – problemy rewaloryzacji, utrzymania i zarządzania w świetle zaleceń Karty Florenckiej*, <http://krajobraz.kulturowy.us.edu.pl/publikacje/artykuly/zarzadzanie/zachariasz.pdf>, (dostęp: 20.10.2021).

Celem niniejszej publikacji jest wskazanie poszczególnych etapów idealnego postępowania mającego na celu opracowanie koncepcji rewaloryzacji zabytkowego parku oraz określenie najczęstszych błędów, z jakimi w swojej praktyce spotkał się Łódzki Wojewódzki Konserwator Zabytków.

Konstytucyjne dyrektywy ochrony polskiego dziedzictwa Artykuł 5 Konstytucji RP, który jest jednym z pierwszych przepisów rozdziału I ustawy zasadniczej, określa podstawowe cele państwa polskiego. Ma on charakter programowy, jednak – w przeciwieństwie do wielu innych przepisów zawierających normy programowe – nie wskazuje środków niezbędnych do osiągnięcia wyznaczonych celów. Te ostatnie w przypadku art. 5 są bowiem celami finalnymi, które państwo powinno uwzględniać w każdym aspekcie swojej działalności. Zgodnie z tym przepisem podstawowe cele i funkcje państwa to:

- a) Strzeżenie niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium,
- b) Zapewnienie wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwa obywateli,
- c) Strzeżenie dziedzictwa narodowego, oraz
- d) Zapewnienie ochrony środowiska.

Zobowiązanie RP do strzeżenia dziedzictwa narodowego jest wyrazem i konsekwencją przekonania ustrojodawcy o tym, że owo dziedzictwo narodowe to wartość konstytucyjna zasługująca na ochronę. SN w wyroku z dnia 12 grudnia 1997 r.²¹⁰ stwierdził „na gruncie prawa polskiego wyróżniona została odrębna kategoria dóbr prawnie chronionych zwana »dziedzictwem narodowym«, a ich ochrona podniesiona została do rangi jednej z czterech podstawowych wartości w systemie prawa polskiego. Tym samym wszystkie organy Rzeczypospolitej są obowiązane interpretować i stosować przepisy prawne w sposób umożliwiający skuteczną ochronę tej kategorii dóbr i wartości”.

210 Sygn. akt III RN 74/97, <https://sip.lex.pl/orzeczenia-i-pisma-urzedowe/orzeczenia-sadow/iii-rn-74-97-wyrok-sadu-najwyzszego-520126684>, (dostęp: 17.10.2021 r.).

Z kolei art. 6 Konstytucji RP wyraża jedną z zasad polityki państwa, a mianowicie zasadę ochrony dziedzictwa kulturalnego narodu. Zamieszczenie tego przepisu wśród pierwszych przepisów *Rozdziału I – Zasady ogólne*, świadczy o tym, że dziedzictwo kulturalne traktowane jest przez ustrojodawcę jak podstawowa wartość konstytucyjna podlegająca szczególnie intensywnej ochronie. Kultura, jak wynika z art. 6 ust. 1 Konstytucji RP, jest bowiem „źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”. Analizowany przepis należy rozpatrywać w kontekście poprzedzającego go art. 5, zgodnie z którym Rzeczpospolita Polska „strzeże dziedzictwa narodowego”. Dziedzictwo kulturalne narodu jest niewątpliwie jednym z istotniejszych elementów owego dziedzictwa narodowego.

O ile jednak art. 5 zobowiązuje władze publiczne do „strzeżenia dziedzictwa narodowego”, a zatem zachowania go w dotychczasowym stanie, ochronie jego *status quo*, o tyle art. 6 zobowiązuje władze publiczne do stworzenia warunków do upowszechniania owego dziedzictwa, jego udostępniania, zapewnienia Polakom pozostającym poza granicami kraju możliwości zachowania związków z nim. Art. 6 uświadamia zatem, że dziedzictwo kulturalne podlega ochronie w szczególny sposób, a mianowicie przez stworzenie możliwości jego przekazywania z pokolenia na pokolenie. Dziedzictwo kulturalne narodu nie jest zatem wartością daną raz na zawsze, lecz wymaga pielęgnowania i rozwijania. Kultura z jednej strony definiuje tożsamość narodu, ale z drugiej strony ewoluuje wraz z narodem, jest „źródłem (...) jego trwania i rozwoju”.²¹¹

Artykuł 6 Konstytucji posługuje się kilkoma pojęciami, które mają podstawowe znaczenie w procesie rekonstrukcji jego treści normatywnej. W ust. 1 tego przepisu jest mowa o dobrach kultury oraz o kulturze będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, a w ust. 2 o narodowym dziedzictwie kulturalnym. Nie przesądzając w tym miejscu o znaczeniu tych pojęć oraz nie definiując

211 Szerzej na temat terminologii konstytucyjnej i ustawowej odnośnie różnic w pojęciach dziedzictwo kulturowe i narodowe zob. M. Safjan, L. Bosek, *Komentarz do art. 5 i art. 6 Konstytucji RP* [w:] *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa, 2016.

relacji, w jakich względem siebie pozostają, w niniejszym opracowaniu będę stosować je zamiennie.

Dziedzictwo kulturowe jest czynnikiem rozwoju, dlatego wspieranie odpowiedniego zarządzania na poziomie samorządowym może pozytywnie wpływać zarówno na ich rozwój społeczny, jak i gospodarczy. Dziedzictwo może bezpośrednio oddziaływać na pobudzanie działalności branż turystycznych, przemysłu kreatywnego, oraz uruchamiać efekty mnożnikowe poprzez wykorzystanie popytu na konsumpcję kultury, w tym także dziedzictwa kulturowego w wielu innych branżach. Oprócz potencjału ekonomicznego dziedzictwo posiada potencjał społeczny: może wspierać budowę więzi społecznych, poczucie wspólnoty, lokalnej tożsamości i dumy z miejsca zamieszkania, być nośnikiem pozytywnych wzorców społecznych. Co więcej, rozpoznanie zasobu dziedzictwa kulturowego i jego wykorzystywanie w procesach rozwojowych wzmacnia budowę kapitału społecznego, jednego z nowoczesnych czynników rozwoju i konkurencyjności miast. Jednocześnie należy zauważyć, że dziedzictwo jako zasób nieodnawialny wymaga nieustanej troski i zrównoważonego podejścia w planowaniu jego wykorzystania w rozwoju. Zachowanie autentyzmu i integralności dziedzictwa kulturowego stanowiących najważniejszy nośnik jego wartości jest warunkiem czerpania długofalowych korzyści z jego potencjału rozwojowego. Szczególnie jest to istotne w odniesieniu do zabytków w miastach, gdzie presja inwestycyjna jest bardzo silna. W tym ujęciu ochrona zabytków staje się strategią osiągania równowagi między rozwojem danej miejscowości a jakością życia jej mieszkańców opartej na zasadach trwałego i zrównoważonego rozwoju²¹².

Specyfika ochrony zabytkowych założeń zieleni

Liczba parków historycznych ogółem w Polsce w roku 1993 szacowana była na 91 821. Wpisem do rejestru zabytków obecnie objętych jest 6 805 parków historycznych (nie licząc alej zabytkowych). Zatem wpis do rejestru zabytków

212 Pismo Prof. M. Gawin do wojewódzkich konserwatorów zabytków z dnia 23 lipca 2021 r., znak: DOZ-KiNK.6521.15.2021.KP.

nie obejmuje około 24% parków historycznych, przy założeniu, że w ciągu 15 lat tylko niewielka ich część mogła całkowicie utracić swoje wartości. Wpisy do rejestru zabytków parków i ogrodów historycznych rozkładają się nierównomiernie w czasie. W latach 40. wpisano 136 parków, w latach 50. – 449, w latach 60. – 423, w latach 70. – 1 417, w latach 80. – 2 873, w latach 90. – 1 239, po 2000 r. – 407. Zasób związany z założeniami pałacowo-ogrodowymi, dworsko-ogrodowymi, alejami zabytkowymi i innymi formami zabytkowej zieleni wpisanej do rejestru zabytków przedstawia się następująco: parki pałacowe – 1 945, parki zamkowe – 119, parki dworskie – 3 182, parki miejskie – 166, ogrody willowe – 436, ogrody klasztorne – 95, aleje – 132 obiekty niesklasyfikowane i należące do innych, mało licznych kategorii, ujęte w grupie „parki” – 862²¹³.

Z przeprowadzonych analiz wynika, że większość wpisów do rejestru zabytków dla opisywanych kategorii zabytków, zwłaszcza sporządzonych w latach 50., 60., 70., 80. XX wieku nie określa jednoznacznie przedmiotu i zakresu ochrony, a uzasadnieniem jest lakoniczne stwierdzenie „wartości zabytkowe, artystyczne i historyczne”. Brakuje załączników graficznych z numerami ewidencyjnymi działek, nie chronione jest otoczenie, wpisy nie zawsze obejmują całość założenia. Braki te uniemożliwiają skuteczną ochronę prawną i konserwację zabytkowych założeń²¹⁴. W praktyce prowadzą do problemów z określeniem terytorialnych granic założenia podlegającego ochronie konserwatorskiej. Co więcej, istotne znaczenie dla ustalenia zakresu ochrony konserwatorskiej, ma zdefiniowanie powiązań przyrodniczo-kulturowych między parkiem i jego otoczeniem. Inaczej przedstawiają się standardy ochrony konserwatorskiej dla zabytkowego parku miejskiego, inaczej dla parku połączonego historycznie z dworem i folwarkiem (nierzadko również objętymi ochroną konserwatorską

213 Dane pochodzą z zestawień opracowanych w Ośrodku Ochrony Zabytkowego Krajobrazu na podstawie informacji nadsyłanych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków. Opublikowane zostały w: *Parki i ogrody zabytkowe w Polsce. Suplement I*, „Studia i Materiały”, Warszawa, 1994.

214 Szerzej na ten temat zob. D. Sikora, *Parki historyczne w rejestrze zabytków – ustalenie przedmiotu i zakresu ochrony, problemy weryfikacji rejestru, granice ochrony konserwatorskiej*, „Kurier Konserwatorski” nr 7/2010, s. 11 i nast.

przez wpis do rejestru zabytków), gdzie ochronie podlegać będą również formy historycznego zagospodarowania terenu i osie widokowe.

Otoczenie może być wpisane do rejestru zabytków jedną decyzją, łącznie z parkiem zabytkowym lub objęte samodzielnym wpisem. Celem ochrony otoczenia jest zazwyczaj konieczność ochrony wartości danego parku, wynikających z jego relacji z krajobrazem otaczającym: osi i otwarć widokowych, właściwej ekspozycji danego parku w krajobrazie, zachowania ciągłości tradycyjnego sposobu użytkowania terenów otaczających, o ile ma to wpływ na recepcję danego parku zabytkowego. Granice otoczenia parku powinny być wyznaczone analogicznie do parku: poprzez wymienienie w decyzji numerów działek ewidencyjnych oraz zaznaczenie przebiegu granic otoczenia na załączniku graficznym – mapy ewidencyjnej gruntów. O ile ukształtowane historycznie związki z krajobrazem otaczającym dotyczą znacznych arealów i obejmują tereny nasyczone substancją zabytkową, mającą własną wartość, o tyle ich ochrona wykracza poza kategorię wpisu do rejestru zabytków otoczenia parku zabytkowego. Mogą być natomiast, łącznie z parkiem, objęte ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków jako układy urbanistyczne, ruralistyczne, krajobrazy kulturowe, parki kulturowe. Chronione oddzielnymi wpisami mogą być również pojedyncze elementy krajobrazu otaczającego park zabytkowy np. aleje zabytkowe²¹⁵.

Wartość zabytkowych założeń zieleni jest ogromna, dlatego też zasługują na szczególną troskę. Prawdłowo wykonana rewaloryzacja ma na celu przywrócenie pierwotnego charakteru założenia zabytkowego, poprzez odtworzenie klimatu epoki, w której dany park został zaprojektowany.

Proces opracowywania koncepcji rewaloryzacji zabytkowego parku
W idealnym postępowaniu zmierzającym do opracowania koncepcji rewaloryzacji wszystkie wymienione wyżej powiązania formalno-prawne powinny być brane pod uwagę przede wszystkim na etapie prac wstępnych, przedprojektowych, mających na celu pozyskanie danych administracyjnych, dotyczących sytuacji formalno-prawnej własności i ochrony; rozpoznanie terenu, zebranie

215 D. Sikora, *op. cit.*, s. 14.

materiałów wyjściowych i wstępne określenie granic kompozycji oraz inwentaryzację zasobu, czego rezultatem powinno być określenie problemu rewitalizacji i przyjęcie właściwego toku postępowania. Szczególnie ważne jest sporządzenie na tym etapie dokładnej dokumentacji fotograficznej wszystkich relikwów kompozycji.

Kolejnym, najistotniejszym etapem prac jest postępowanie studialne. Obejmuje ono studia i analizy układu: studia historyczne, kompozycyjne, układu roślinnego. W większości przypadków nie jest oczywiście możliwe wykonanie szerokiego zakresu badań, zarówno ze względu na ich wysokie koszty, czasochłonność, jak i logistykę z tym związaną. Jednak ze względu na niewystarczającą zwykle materiały źródłowe, badania w minimalnym zakresie, rozumiane jako pogłębiona analiza sytuacji terenowej, nabierają podstawowego znaczenia dla zrozumienia historycznej kompozycji i jej przemian. Podstawowym rezultatem powinno być zawsze właściwe rozpoznanie historycznego układu przestrzenno-kompozycyjnego. Celem działań konserwatorskich w zabytkowym parku powinno być poszanowanie autentyczności jego kompozycji, zarówno w zakresie układu przestrzennego, jak i rozwiązań materiałowych. Podstawę dla decyzji projektowych powinny stanowić przede wszystkim badania (terenowe i przekazów archiwalnych) oraz wynikające z nich informacje o stopniu zachowania substancji zabytkowej.

Postępowanie studialne umożliwia dokonanie wartościowania, które przeprowadza się zarówno na poziomie ogólnym dla określenia podstawowych wartości historycznych i przestrzennych obiektu, jak i dla poszczególnych wnętrz parkowych i w odniesieniu do jednostkowej substancji zabytkowej. Wartościowanie to dotyczy trzech aspektów kompozycji: treści, formy oraz funkcji obiektu i jest dokonywane z rozwarstwieniem na poszczególne fazy historyczno-kompozycyjne, które wynikają z przeprowadzonej wcześniej w ramach postępowania studialnego analizy historycznej.

Kolejnym etapem powinno być uzyskanie wytycznych konserwatorskich i ustalenie ogólnego kierunku postępowania i zakresu dopuszczalności przekształceń. Ilustracją tego są określone na tym etapie w pierwszej kolejności

strefy ochrony konserwatorskiej, z których wynikają wytyczone dalej kierunki działań, polegających na: konserwacji, integracji, rekonstrukcji i ewentualnie rekompozycji. Przy czym preferowane są zawsze działania gwarantujące zachowanie autentyczności formy przestrzennej i rozwiązań materiałowych. Często się zdarza, że ze względu na zróżnicowany stan zachowania substancji zabytkowej kierunki te przenikają się.

Projekt rewaloryzacji jest uwięzieniem opisanego wyżej długiego i często żmudnego procesu. Musi w sposób konsekwentny i logiczny uwzględniać wyniki ustaleń uzyskanych we wcześniejszych etapach działania. Opracowywanie projektu rewaloryzacji wymaga w praktyce czasu, w którym idea konserwatorska ewoluuje od szkicowego projektu rewaloryzacji na etapie wstępnym, poprzez etap weryfikacji pod względem wymagań konserwatorskich, wymagań użytkownika i inwestora, zgodności z warunkami środowiska, sprawdzenia założeń realizacyjnych i owocuje rozwiązaniem ostatecznym²¹⁶.

Tak zaplanowany i przeprowadzony proces opracowywania koncepcji rewaloryzacji parku – choć skala koniecznych do przeprowadzonych badań i analiz nie jest nigdy ściśle z góry określona i zawsze wynika ze specyfiki obiektu – powinien skutkować powstaniem projektu zgodnego ze standardami i wytycznymi postępowania konserwatorskiego. W praktyce jednak służby konserwatorskie mierzą się z następującymi problemami:

- a) brakiem przeprowadzenia jakiegokolwiek kwerendy archiwalnej mającej na celu ustalenie i dokonanie analizy historycznych założeń i przekształceń obiektu,
- b) brakiem całościowego, kompleksowego podejścia w koncepcji rewaloryzacji uwzględniającej wszystkie formy historycznego zagospodarowania terenu i osie widokowe (osobno tworzona jest koncepcja rewitalizacji dworu i rewaloryzacji parku; w projekcie rewaloryzacji parku nie są uwzględniane jego części użytkowe, np. warzywniki, sady; obiekty budowlane usytuowane na terenie parku – często wtórne, ale również objęte ochroną

216 Opracowano na podstawie R. Stachańczyk, *Problematyka standardów w postępowaniu i dokumentacji konserwatorskiej na potrzeby rewaloryzacji zabytkowych parków i ogrodów*, „Kurier Konserwatorski” nr 7/10, s. 43 i nast.

- konserwatorską – traktowane są jak osobny element bez powiązania z założeniami zieleni, np. ogrodzenia, kapliczki, mostki),
- c) brakiem kompatybilności wymogów formalnych związanych z uzyskaniem dofinansowania na rewaloryzację parku ze standardami konserwatorskimi (np. wymóg sytuowania zbiorników gazu na powierzchni, wymóg pozostawienia nasadzeń ahistorycznych, zaburzających kompozycję i układy),
  - d) wyborem złych materiałów i technologii, wprowadzaniem obcych form i gatunków roślinności niezgodnych stylistycznie z historyczną kompozycją parku (należy przy tym podkreślić wagę problemu zwiększenia różnorodności biologicznej parku zwłaszcza o gatunki zagrożone wyginięciem z jego otoczenia, co jest bardzo istotne z punktu widzenia ochrony przyrody, aczkolwiek w parku historycznym funkcja ta choć ważna, nie jest funkcją podstawową),
  - e) konsekwencjami związanymi z oczekiwaniami współczesnego użytkownika (toalety, kosze na śmieci, oświetlenie, ławki, stojaki na rowery) i wymogami bezpieczeństwa (drogi p.poż, hydranty),
  - f) brakiem wystąpienia o wytyczne konserwatorskie na odpowiednio wczesnym etapie prac projektowych.

Podsumowanie

Zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami należy do zadań własnych gminy²¹⁷. W konsekwencji ochrona zabytków, które znajdują się na terenie gminy należy do obowiązków samorządu lokalnego. Gminy przede wszystkim mają dbać o: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie” oraz zapobiegać „zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków” (art. 4 ustawy o zabytkach²¹⁸) oraz uwzględniać wymagania ochrony dziedzic-

217 Art. 7 ust. 1 pkt 9 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz.U. z 2018 r. Poz. 994 ze zm.).

218 Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2021 r. Poz. 710), dalej: ustawa o zabytkach.

twu kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (art. 1 ust. 2 pkt 4 u.p.z.p.²¹⁹).

Zieleń rzadko traktowana jest przez władze i społeczeństwo lokalne jako kwestia priorytetowa dla ich rozwoju. Według badań opublikowanych w 2012 r. przez Fundację Sendzimira inne elementy miejskiej przestrzeni (np. parkingi lub budynki) są postrzegane przez społeczeństwo jako ważniejsze²²⁰. Także z punktu widzenia inwestorów, ze względu na wysokie ceny gruntów, preferowane jest maksymalne wykorzystanie powierzchni działek pod zabudowę, często kosztem zieleni. Tymczasem system przyrodniczy pełni bardzo ważne funkcje, również gdy ma charakter zabytkowy.

Coraz większe zainteresowanie i liczniejsze możliwości pozyskiwania funduszy na prace rewaloryzacyjne, konserwacyjne czy restauracyjne w parkach zabytkowych cieszą nie tylko służby konserwatorskie, lecz także wszystkich mieszkańców – użytkowników tych obiektów. Parki stanowią – zwłaszcza w miastach – bardzo istotny element przyrodniczego systemu, są też podstawowym miejscem codziennego wypoczynku. Parki zabytkowe żyją, coraz częściej są miejscami wydarzeń kulturalnych (przedstawienia, koncerty, festyny, pokazy filmowe „pod chmurką”, liczne imprezy plenerowe, m.in. propagujące zdrowy styl życia). Niemniej obecnie parki to przede wszystkim dobrze wyposażone place zabaw dla dzieci i młodzieży, siłownie na świeżym powietrzu, wygodne skwery i aleje służące spacerom, przejażdżkom rowerowym, joggingowi, jeździe na rolkach, miejsca do uprawiania gier zespołowych (m.in. boiska do gry w piłkę nożną, koszykówkę, stoły pingpongowe), tory rowerowe, przestrzenie do biernego wypoczynku i tradycyjnych gier (stoliki szachowe). Mimo iż funkcje te są obce historycznym założeniom zieleni, dobrze zaprojektowana rewaloryzacja może doprowadzić do udanego, tj. nierzającego oka konserwatora połączenia nowoczesnych wymagań stawianych obiektom użyteczności publicznej z zachowaniem zabytkowego charakteru parku.

219 Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. z 2017 r. Poz. 1073 ze zm.), dalej: u.p.z.p.

220 J. Kronenberg, *Barьеры для utrzymania drzew w miastach i sposoby pokonywania tych barьер*, „Zrównoważony Rozwój – Zastosowania” 3/2012.

Rewaloryzacje zabytkowych parków województwa łódzkiego w praktyce

dr Iwona Wieczorek

Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny,

Uniwersytet Łódzki

Narodowy Instytut Samorząd Terytorialnego

Gmina Inowłódz

Gmina Inowłódz jest gminą wiejską w województwie łódzkim, w powiecie tomaszowskim. Położona po obu stronach rzeki Pilicy i należy do najciekawszych obszarów województwa łódzkiego. Liczba ludności na dzień 30.06.2021 r. wynosiła 3 940 mieszkańców.²²¹ Powierzchnia gminy – 98 km².

| Zabytkowy Park w Spale. (widok na wieżę ciśnień)

Zabytkowy Park w Spale²²² Początku reprezentacyjnej funkcji Spały należy szukać w XIX wieku, kiedy to car Aleksander III przebywając na polowaniu w spalskich lasach w 1880 r., zwrócił uwagę na urzekający fragment puszczy nad Pilicą w pobliżu

młyna w Spale. Wydał hrabiemu Wielopolskiemu (pełniącemu wówczas funkcję łowczego dworu) polecenie wybudowania w tym miejscu rezydencji myśliwskiej. W 1885 r. wybudowano drewniany pałacyk według projektu Leona Mikuckiego – krakowskiego

²²¹ opracowano na podstawie materiałów przekazanych do NIST przez samorządy prezentowane w niniejszym rozdziale

²²² Tamże.

| Zabytkowy Park w Spale.

architekta. Obok powstały koszary dla sotni kozackiej i kompanii jegrów, kasyno oficerskie, domy dla gości. Wieżę ciśnień postawiono w 1890 r. Około 1900 r. zbudowano jeszcze dwa

hotele dla carskich gości (mieszczą się tam obecnie Dom Wczasowy Savoy i apartamenty „Dzik”). Pod koniec XIX wieku wokół pałacu urządzono park w stylu krajobrazowym według

| Posąg Żubra.

projektu znanego planisty Waleriana Kronenberga. W rezultacie w Spale powstał okazały i oryginalny w tej części Polski zespół rezydencjalny. Park wpisany został do rejestru zabytków pod nr. K.S.V/1/22/50.

Rewitalizacja parku w Spale
Gmina Inowłódz pozyskała środki na rewitalizację zabytkowego Parku im. Prezydentów II RP w Spale. To obecnie najbardziej reprezentacyjne miejsce w Spale, które od połowy ubiegłego wieku jest wpisane do rejestru zabytków. Łącznie rewitalizacja parku kosztowała ok. 2,5 mln zł, z czego 1,8

mln zł to dotacja, a reszta to pożyczka z Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska. Prace objęły teren wokół fontanny, a także przeniosły się na drugą stronę Al. Piłsudskiego, za Hotel Mościcki. W parku pojawiły się nasadzenia, oświetlenie, monitoring, stanęły nowe ławeczki, śmietniki oraz wiele ciekawych elementów małej architektury: drewniane zabawki, huśtawki czy domki dla owadów. Przywrócono klimat, jaki tu panował za czasów prezydenta Ignacego Mościckiego. W przyszłości zaplanowano rewitalizację terenu wokół posągu żubra.

| Park w Spale. (miejsce do odpoczynku)

Gmina Łanięta

Gmina Łanięta jest gminą wiejską położoną w północnej części województwa łódzkiego, w powiecie kutnowskim. Gmina, która zajmuje powierzchnię ok. 55 km, usytuowana jest na styku trzech województw: łódzkiego, kujawsko-pomorskiego (od północnego zachodu) i mazowieckiego (od północnego wschodu). Według danych z dnia 30 czerwca 2021 r. gminę zamieszkiwały 2 292 osoby.²²³

Kapliczka w drzewie na terenie parku zabytkowego w Łaniętach.

Park w Łaniętach²²⁴

Park w Łaniętach został wpisany do rejestru zabytków na podstawie decyzji z dnia 12 stycznia 1980 r. Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków –

nr rejestru 519, ze względu na czas powstania (I poł. XIX w.), wartości krajobrazowe, ekologiczne, kompozycję przestrzenną oraz usytuowane w nim obiekty o charakterze zabytkowym.

Właścicielem i zarządcą parku jest Gmina Łanięta. Powierzchnia parku wynosi 9,5 ha, w tym 1,2 ha zajmuje staw. Park w Łaniętach to część dawnego dużego zespołu dworsko-folwarcznego, w skład którego wchodziły m.in. dwór, zameczek, zabudowa folwarczna, cukrownia, gorzelnia, browar oraz cegielnia. Omawiany park nabrał blasku i rangi w okresie, kiedy właścicielem dóbr była rodzina Skarżyńskich. Pierwotny park oparty był na zasadzie kompozycji *beautiful*, co polegało na tworzeniu wewnątrz

²²³ Na podstawie materiału przekazanego przez Urząd Gminy Łanięta w dniu 20.09.2021 r.

²²⁴ Tamże.

| Pałac wpisany do rejestru zabytków na terenie zabytkowego parku w Łaniętach.

parkowych w połączeniu z otaczającym krajobrazem.

Rewaloryzacja parku w Łaniętach została przeprowadzona w dwóch etapach: pierwszy w 2013 i 2016 r. Wykonano prace pielęgnacyjne przy istniejącym drzewostanie, przebudowę ścieżek parkowych, renowację alei dojazdowej, wyprofilowanie i umocnienie skarp stawu wraz z wykonaniem przepustów, zrobiono nowe nasadzenia i trawniki, montaż małej architektury: ławki, kosze na śmieci oraz tablice edukacyjno-informacyjne.

Na terenie parku w Łaniętach znajduje się zabytkowy dwór, przebudowany na klasycystyczny pałac

w połowie XIX wieku. Założony na rzucie prostokąta, murowany, jednopiętrowy pałac był siedzibą właścicieli majątku. Budynek z ozdobną elewacją posiada charakterystyczny podjazd od strony wejścia głównego.

W pobliżu pałacu znajduje się dworski lamus. Nadano mu charakter neogotyckiego zameczku. Budowla posiada prostą attykę, za którą ukryty jest dach pulpitowy. Od wschodu znajduje się czworoboczna wieża z ostrołukowymi oknami w najwyższej kondygnacji. Obecnie budynek jest siedzibą Gminnego Ośrodka Kultury i Sportu oraz Biblioteki.

| Staw na terenie parku zabytkowego w Łaniętach.

W obrębie parku rośnie około 500 drzew, głównie pochodzenia rodzimego, m.in. dęby, jesiony, lipy i graby. Spośród nich najcenniejszymi są drzewa, które zostały uznane za pomniki przyrody ze względu na szczególne walory przyrodnicze, w tym dąb szypułkowy o obwodzie pnia 376 cm, znajdujący się przy Gminnym Ośrodku Kultury i Sportu.

| Zameczek (siedziba Gminnego Ośrodka Kultury i Sportu w Łaniętach). Po lewej stronie dąb – jeden z pomników przyrody.

Miasto Łęczyca

Królewskie Miasto, które w roku 1999 powróciło do statusu stolicy powiatu i najważniejszego ośrodka w regionie łęczyckim. Położone jest 38 km na północ od Łodzi nad rzeką Bzurą, na skrzyżowaniu drogi krajowej 91 z krajową 60 i drogą wojewódzką 703. Zwarty zespół zabudowy miejskiej dostosowany do miejscowych warunków fizjograficznych zajmuje powierzchnię 8,9 km². Miasto liczy obecnie 13 613 mieszkańców.²²⁵

| Ciek wodny fosy wyposażony w dwa gejszery utrzymujące dostateczne warunki tlenowe. (fot. Urząd Miejski w Łęczycy)

Parku Miejski w Łęczycy²²⁶
Jednym z walorów turystycznych miasta Łęczyca jest zabytkowy Park Miejski (nr wpisu do rejestru zabytków: A/30 z dn. 22.06.2006 r.). Pierwsze założenie

parkowe powstało prawdopodobnie na koniec XVIII wieku i zaliczało się do miejskich ogrodów publicznych, swoją formą przestrzenną nawiązując do ogrodów dworskich. Były to ogrody

²²⁵ Na podstawie materiału przekazanego przez Urząd Miasta Łęczyca w dniu 29.07.2021 r.

²²⁶ Tamże.

Po rewitalizacji wszystkie aleje otrzymały zwirową nawierzchnię. (fot. Urząd Miejski w Łęczycy)

o charakterze spacerowo-wypoczynkowym, zakładane na peryferiach miasta, przy głównych drogach wyjazdowych, w powiązaniu z doliną rzeczną, bez ściślejszego powiązania kompozycyjnego z układem urbanistycznym. Park zlokalizowano na wschód od miasta, na wschodnim brzegu rzeki Bzury. Do dziś składa się z dwóch części: z przełomu XVIII–XIX wieku i założonej po II wojnie światowej. W Parku były dwie piękne aleje: jedna nad rzeką wysadzana kasztanowcami (obecnie jest to aleja lipowa), druga grabowa zamykała park od południa (obecnie jest to aleja brzoza). Park tak bardzo tętnił życiem, że w pewnym okresie regularnie odbywały tam się

koncerty. Niestety powodzie w 1978 r. i 1980 r. spowodowały zalanie 4/5 powierzchni paku. Na podmokłym gruncie drzewa zaczęły masowo wymierać, a kolejne powodzie z roku 2010 i 2013 nie poprawiły stanu rzeczy.

W latach 2014–2015 miasto przeprowadziło rewaloryzację Parku Miejskiego, dzięki dofinansowaniu z Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Łodzi w ramach programu *Przyrodnicze perły województwa łódzkiego – program rewaloryzacji zabytkowych parków*. Cała inwestycja wyniosła 854 746 zł, przy dofinansowaniu w wysokości 770 822 zł.

Pozwoliło to dokonać kompleksowych prac rewaloryzacyjnych. Konieczny był demontaż starej i zniszczonej infrastruktury – istniejącego murku betonowego przy wejściu do parku, wiaty, pokrycia dachowego i podłogi altany, podłóg i barierki na mostkach oraz całej konstrukcji stalowej na jednym mostku. Ponadto, ze względu na zły stan, konieczne było usunięcie 20 sztuk drzew, a 150 m² krzewów trzeba było przesadzić. W zamian uzupełniono drzewostan w alejach: grabowej i brzoźowej egzemplarzami z takiej samej grupy rodzajowej.

Głównym zadaniem – elementem spajającym projekt, była modernizacja cieklu wodnego fosy. W celu utrzymania

dostatecznych warunków tlenowych w cieklu zastosowano dwa gejzery, które pozwalają na wymuszenie cyrkulacji i napowietrzenie wody. Prace dotyczyły zmodernizowania infrastruktury komunikacyjnej, w tym wykonaniu nowej alei wzdłuż cieklu wodnego po jego północnej stronie, z ławkami i śmietnikami. Modernizacji poddano także altanę umiejscowioną w centralnej części wyspy. Wymieniono pokrycie dachowe, wykonano podłogę z drewna iglastego, a całość konstrukcji altany została wyczyszczona i pomalowana. Wokół altany wykonano cokół z kostki granitowej oraz schody przy wejściu i wyjściu z altany. Wyremontowano również trzy drewniane mostki. Przy pierwszym

| W centralnym punkcie Parku: kamień upamiętniający 50-lecie Złotu Harcerzy Ziemi Łódzkiej oraz obchody 100-lecia Harcerstwa Polskiego. (fot. Urząd Miejski w Łęczycy)

Wysepka z drewnianą altaną na środku. (fot. Urząd Miejski w Łęczycy)

wymieniono całą stalową konstrukcję, przy drugim wymieniono drewnianą podłogę i barierki, a przy trzecim – same barierki. Dzięki tym zabiegom mostki nabrały jednolitego kształtu i skomponowały się z estetyką altany. Ważnym elementem rewaloryzacji Parku Miejskiego było utworzenie ścieżki edukacyjnej – pieszego szlaku wzdłuż alei parkowych. Ścieżka wyposażona jest w 12 tablic opisujących najcenniejsze okazy roślin występujących w parku, a jej przebieg wyznaczają opisywane gatunki roślin. Elementem wpływającym na propagowanie kultury fizycznej

było utworzenie fitness parku, wyposażonego w pięć urządzeń do ćwiczeń na świeżym powietrzu. Wykonano także boisko do gry w *boule* o wymiarach 4x15 m z tablicą informującą o zasadach gry. Obecnie w Parku, dzięki pracom rewaloryzacyjnym, znajdują się rośliny z Polskiej Czerwonej Księgi stanowiącej rejestr gatunków roślin zagrożonych i są to: wilczomlecz pstry, goździk siny i pragnia syberyjska. Bogactwo roślinności i drzewostanu uzupełniają: pomnik przyrody dąb szypułkowy, wierzba biała, jesion pensylwański, jesion wyniosły oraz topola czarna.

Miasto Łódź

Łódź jest trzecim co do wielkości miastem w Polsce, położonym na Wysoczyźnie Łódzkiej i stolicą województwa łódzkiego. Jest jednym z największych miast w kraju zarówno pod względem liczby ludności, która wynosi ok. 670 000 mieszkańców, jak i zajmowanej powierzchni ok. 293,25 km²). Jest miastem na prawach powiatu, a także siedzibą władz województwa łódzkiego, powiatu łódzkiego wschodniego. Miasto niegdyś kojarzone wyłącznie z fabrykami, dziś – ośrodek akademicki i kulturalny.

Park im. ks. J. Poniatowskiego (położony między ulicami: Żeromskiego, Mickiewicza, Jana Pawła II i Parkową)

Wpisany do rejestru zabytków nieruchomych pod nr. A/333 decyzją z dnia 29 grudnia 1992 r.²²⁷

Utworzony w latach 1904–1910 z inicjatywy Prezydenta miasta Władysława Pieńkowskiego. Autorem projektu parku był Teodor Chrząński z Warszawy, ogrodnik i planista o dużym doświadczeniu w planowaniu ogrodów dworskich. Za współtwórcę parku uważa się Waleriana Kronenberga, wybitnego planistę warszawskiego, twórcę ok. 300 ogrodów w Polsce i na Ukrainie, który nadzorował prace nad ukształtowaniem powierzchni i przygotowaniem gruntu do sadzenia

nowych drzew. Glebę użyźniono nawozem z pobliskiej rzeźni. Jego wartość szacowano na zawrotną sumę 29 300 rubli. Według raportu leśniczego przed urzędzeniem tego kompleksu zieleni wycięto 1 490 drzew (jodeł, świerków, sosen). W ich miejsce wykonano nasadzenia blisko 100 tys. drzew i krzewów. Budowa parku zajęła 6 lat, a ostateczne koszty wyniosły 126 000 rubli. Oficjalną nazwę „Park im. księcia Józefa Poniatowskiego” otrzymał w 1917 r. W kolejnych latach wybudowano boiska, miejsca zabaw dla dzieci m.in. ślizgawkę i sarneczkownię, wykopano staw, a z wydobytej ziemi usypano górkę. Pod koniec lat 20. ubiegłego wieku wybudowano willę mieszkalną dla prezydenta miasta. W północno-wschodniej, najwyższej

²²⁷ Na podstawie materiału przekazanego przez Zarząd Zieleni Miejskiej w Łodzi w dniu 10.08.2021 r.

części parku zachowano głębokie wyrobisko dawnej żwirowni lub piaskowni. W 1995 r. powstał w tym miejscu tor rowerowy dla rowerów górskich. W okresie międzywojennym Stefan Rogowicz dokonał modernizacji parku. W latach 1929–1931 z jego inicjatywy wybudowano most oraz deszczochron na wysuniętym w stawie cyplu. W 1927 r. w głównych alejach parkowych postawiono 80 lamp żarowych elektrycznych. Dopiero w 1938–1939 r. cały park został oświetlony elektrycznymi lampami mlecznymi, dodatkowe reflektory były skierowane na atrakcyjne miejsca, m.in. ogrody bylinowy i daliowy. W parku wystawiano wtedy 1 200 ławek, w tym 800 ławek z oparciem. W 1938 roku w osi głównej parku stanął pomnik Stanisława Moniuszki, niestety zniszczony przez Niemców rok później. Podczas wojny park był dostępny tylko dla Niemców. W miejscu ogródka bylinowego zostały wybudowane korty tenisowe. W czasie okupacji Niemcy wybudowali w północno-wschodniej części parku schron przeciwlotniczy o powierzchni 1 500 m². Po wojnie w parku urządzono dwa cmentarze żołnierzy radzieckich poległych w walce o wyzwolenie Łodzi w styczniu 1945 r. W 1955 r. dobudowano muszlę

koncertową. Wartością kompozycyjną parku jest harmonijne połączenie dwóch różnych stylów: ogrodu regularnego (geometrycznego, francuskiego) i parku krajobrazowego (swobodnego, angielskiego). W parku znajduje się 14 drzew pomników przyrody.

W latach 2017–2018 przeprowadzona została rewitalizacja wschodniej części (ok. 17,4 ha) – dokonano nowych nasadzeń drzew (116 szt.) i krzewów (ponad 13 110 szt.), urozmaicając tym samym florę parku, która obecnie posiada ponad 240 taksonów drzew i krzewów. Przebudowano zniszczone, nierówne alejki oraz wykonano niewielką korektę ich przebiegu, co wpłynęło na uporządkowanie układu komunikacyjnego. Przywrócono pierwotny rozmiar niektórych alejek, zaprojektowanych w roku 1903 przez Teodora Chrząńskiego. Wzbogacono część regularną osi wschód – zachód nawiązującą do stylu francuskiego, poprzez wykonanie nowych parterów kwiatowych (róża, bukszpan, jałowiec). Dzięki pracom rewaloryzacyjnym polegającym na uzupełnieniu nasadzeń, usunięciu samosiewów, pielęgnacji krzewów i uporządkowaniu terenu,

podkreślony został swobodny charakter stylu angielskiego występujący we fragmentach parku. Wizerunek parku wzbogacony został o 119 sztuk stylizowanych słupów oświetleniowych wraz z 157 sztukami opraw typu LED, zachowujących historyczny charakter tego obiektu. Istotny akcent głównej osi kompozycyjnej parku stanowi nowoczesna fontanna typu chodnikowego, posiadająca dwa rodzaje dysz (wieloobrazowe i strumieniowe) z możliwością podświetlenia strumieni wody reflektorami ledowymi. Rewaloryzowany fragment parku wyposażony został w nowe ławki parkowe i kosze na śmieci. Wybudowana została również nowoczesna, automatyczna toaleta z ułatwieniami dla osób z niepełnosprawnościami i miejscami do pielęgnacji niemowląt.

Park Źródłiska I

(pomiędzy ulicami Fabryczną, Przędzalnianą i Al. Piłsudskiego)

Wpisany do rejestru zabytków pod nr. A/303 z dnia 06.12.1984 r., powierzchnia: 9,25 ha, obejmująca działki nr 54/11, 54/12, 56/4, 100/1, 100/2 (W-25).

Park Źródłiska I znajduje się w Łodzi w dzielnicy Widzew na granicy ze Śródmieściem przy Alei Piłsudskiego – arterii biegnącej przez środek miasta na osi wschód–zachód. Jego granice opierają się: od północy o Aleję Piłsudskiego, od wschodu o ul. Przędzalnianą, od południa o ul. Fabryczną, od zachodu z Muzeum Kinematografii i Pl. Zwycięstwa. Jest to park w stylu angielskim o charakterze pejzażowym. Otaczają go stare osiedla mieszkaniowe z XIX w. tzw. domy rodzinne (famuły), za którymi w latach 1970–80 wzniesiono wysokie bloki mieszkalne. Po stronie zachodniej park graniczy z terenem fabrycznym i sąsiaduje z pałacem Scheiblerów – obecnym Muzeum Kinematografii i zieleńcem założonym w narożniku ul. Targowej i Piłsudskiego, założonym na części dawnego Wodnego Rynku. Głównym założeniem projektu szaty roślinnej na terenie Parku Źródłiska I w Łodzi było dostosowanie się formą roślinną do zachowanego układu roślinności charakterystycznego dla rozwiązań projektów E. Ciszewicza i S. Rogowicza. Do dzisiaj przetrwał charakterystyczny dla ogrodów obwodnicowych układ roślinności, tworzącej skupiny, zwłaszcza na obrzeżach. Charakterystyczne

dla modernistycznego nurtu, reprezentowanego przez S. Rogowicza: parter kwiatowy oraz jego otoczenie, również zostały przewidziane do zachowania i odtworzenia w miejscach, gdzie charakter tych form się zaciera. Ponieważ na terenie parku znajduje się wiele skupin krzewów o złożonej strukturze gatunkowej i wysokościowej, w czasie prowadzonej rewitalizacji przewidziano podobny układ z wykorzystaniem już istniejącej roślinności. Roślinność, która była w dobrej kondycji zdrowotnej, została zaadaptowana do rozwiązań rewitalizacyjnych.

W ramach zadania wykonano:

1. Zabiegi pielęgnacyjne w drzewostanie i krzewach.
2. Nasadzenia roślin wieloletnich (drzew, krzewów, bylin), ze szczególnym uwzględnieniem rewitalizowanego parteru kwiatowego oraz klombu za „Domkiem Ogrodnika”.
3. Usunięcie 166 szt. drzew suchych lub zamierających
4. Karczowanie starych, zamierających krzewów oraz egzemplarzy kolidujących z ogrodzeniem i utrudniających poruszanie się po alejkach parkowych.
5. Remont trzech zbiorników wodnych: oczyszczono z namulów naturalny zbiornik oraz poddano naprawie wzmocnienia nabrzeży i wodościeków, zawór wodny pomiędzy zbiornikami oraz wodościeki wokół zewnętrznych ścian zbiorników.
6. Modernizację alejek o łącznej pow. 12 394,44 m², która polegała na wymianie zniszczonych nawierzchni alejek parkowych na nawierzchnie z kostki granitowej, kostki betonowej oraz żwirowo-glinkowej, pozostawiając je w dotychczasowym śladzie.
7. Modernizację dwóch mostków pomiędzy zbiornikami wodnymi: wymieniono mostek wąski i balustrady mostku szerokiego. Mostek wąski wykonany został z konstrukcji drewnianej z balustradą stalową oraz poręczami drewnianymi. Mostek szeroki – pozostawiono istniejące płyty konstrukcyjne, wymieniono balustrady na stalowe i zastosowano drewniane poręcze.
8. Zmodernizowano i rozbudowano oświetlenie: montaż 12 szt. opraw najazdowych do podświetlenia mostka nad kanałem wodnym,

montaż 7 szt. latarni oświetlenia terenu rekreacji ze stołami tenisowymi, wymianę 117 szt. kulistych opraw oświetleniowych na oprawy stylizowane wraz z wymianą sodowych źródeł światła na energooszczędne źródła LED, wymianę 13 szt. prostych słupów oświetleniowych na stylizowane, wymiana części kabli i rur ochronnych.

9. Wyremontowano i przebudowano ogrodzenie parku.
10. Wykonano prace związane z montażem elementów małej architektury: dostawiono nowe ławki parkowe oraz stół do gry w ping-ponga wraz z nawierzchniami z kostki betonowej pod nimi oraz wypoziomowano pozostałe elementy małej architektury.

Park im. Władysława Stanisława

Reymonta

(w obrębie ulic Piotrkowskiej, Przybyszewskiego, Stockiej i Milionowej)

Wpisany do rejestru zabytków nieruchomych pod nr. A/327 decyzją z dnia 29 grudnia 1992 r.

Ludwik Geyera urodzony w 1805 r. w Berlinie pochodził z rodziny przemysłowców, sam też zdobył wykształcenie

włókiennicze. Osiadł w Łodzi i tu zaczął tworzyć swoje przemysłowe imperium przy ul. Piotrkowskiej. Obecny park był prywatnym ogrodem rodziny Geyerów, założonym ok. połowy XIX w. przez nieznanego projektanta. Teren był otoczony drewnianym, wysokim ażurowym ogrodzeniem, bielonym raz w roku. Ogród posiadał wielki staw (na rzece Jasień) z wyspą, która była punktem widokowym na zabudowania fabryczne, w części spacerowej zlokalizowano romantyczne aleje w stylu angielskim oraz kwietniki. Po II wojnie światowej fabrykę oraz należący do niej park upaństwowiono i utworzono Państwowe Zakłady Przemysłu Bawełnianego nr 3.

Centralne Muzeum Włókiennictwa: widok na fontannę i Białą Fabrykę. (fot. Marek Jakubowski)

Park im. Władysława Stanisława Reymonta: rzeźba *Dwa ślimaki*. (fot. Marek Jakubowski)

W 1948 r. park został przejęty przez Zarząd Miasta Łodzi i otrzymał imię, podobnie jak sąsiadujący z nim plac, Wł. St. Reymonta. W latach 1951–1952 dostosowano teren do użytku publicznego, tj. zlikwidowano ogrodzenie, utworzono aleje, zbudowano żelbetową barierę wzdłuż stawu (od ul. Piotrkowskiej), wybudowano plac zabaw, założono różankę oraz ustawiono dwie rzeźby (*Para koni* – dziś już

Park im. Władysława Stanisława Reymonta: alejka prowadząca do placu zabaw. (fot. Marek Jakubowski)

| Park im. Władysława Stanisława Reymonta: zestawy stolików szachowych. (fot. Marek Jakubowski)

nieistniejąca, i *Dwa ślimaki*). W latach 90. XX w. umocniono brzegi stawu, zbudowano studnię głębinową zapewniającą dopływ wody do stawu, a w 2004 r. (w ramach programu *Fontanny dla Łodzi*) na stawie zainstalowano fontannę w kształcie kwiatu lilii, zaprojektowaną przez łódzką rzeźbiarkę Zofię Władysławę Łuczak.

W 2015 r. przeprowadzono inwestycję *Rewaloryzacja Parku im. Wł. Reymonta*. W ramach zadania: odmulono staw, poprawiono umocnienie jego

brzegów (betonowymi, ażurowymi płytami), odrestaurowano balustradę od ul. Piotrkowskiej i zlikwidowano donice–koryta stanowiące część balustrady, przeprowadzono renowację schodów prowadzących do stawu, wymieniono nawierzchnie alejek na kostkę betonową z posypką mineralną, wytyczono nowe alejki żwirkowo-glinkowe, doposażono obiekt w ławki i kosze na śmieci, wymieniono stoliki szachowe, odrestaurowano i pomalowano rzeźbę *Dwa ślimaki*.

Gmina Moszczenica

Gmina Moszczenica jest gminą wiejską położoną w centralnej części województwa łódzkiego, w północnej części powiatu piotrkowskiego. Graniczy: od północy z Czarnocinem (powiat piotrkowski) i Będkowie (powiat tomaszowski); od wschodu z Wolborzem (powiat piotrkowski); od południa z Piotrkowem Trybunalskim (powiat m. Piotrków Trybunalski); od zachodu z Grabicą (powiat piotrkowski) i Tuszyń (powiat łódzki wschodni). Obszar gminy obejmuje 111,49 km² i zamieszkiwany jest przez 12 696 osób (stan na 30.06.2021 r.).²²⁸

| Park w Moszczenicy: alejki i kładka dla pieszych. (fot. Magdalena Adamczyk)

Zabytkowy Park w Moszczenicy²²⁹ Wpisany do rejestru zabytków pod numerem 691 decyzją nr KL.IV-680/500/67 i nr PSOZ-6530/7/96 jest jednym z najwartościowszych założeń ogrodowych w powiecie piotrkowskim.

Znaczna część parku ma teren płaski, łagodnie opadający w kierunku

północnym, gdzie usytuowane są zbiorniki wodne. Wschodnia część, przylegająca do stawów, ma bardziej zróżnicowaną rzeźbę terenu. Teren przecina szeroki wąwóz o głębokości ok. 3 metrów przebiegający w osi północ–południe. Park jest przedstawiany jako jeden z przykładów założenia stylu naturalistycznego. Autorem

²²⁸ Na podstawie materiału przekazanego przez Urząd Gminy Moszczenica w dniu 17.08.2021 r.

²²⁹ Tamże.

| Park w Moszczenicy: fontanna. (fot. Magdalena Adamczyk)

projektu był prawdopodobnie pracujący dla fabrykantów łódzkich Karol Sparman, który z czasem objął stanowisko kierownika Ogrodu Botanicznego w Warszawie. Wiek drzewostanu i styl założenia wskazują, że park założony był w drugiej połowie XIX wieku, kiedy majątek Moszczenica należał do Karola Endera. Pierwotnie park był ogrodzony, a z jego uroków korzystali właściciele i zapraszani goście. W okresie powojennym

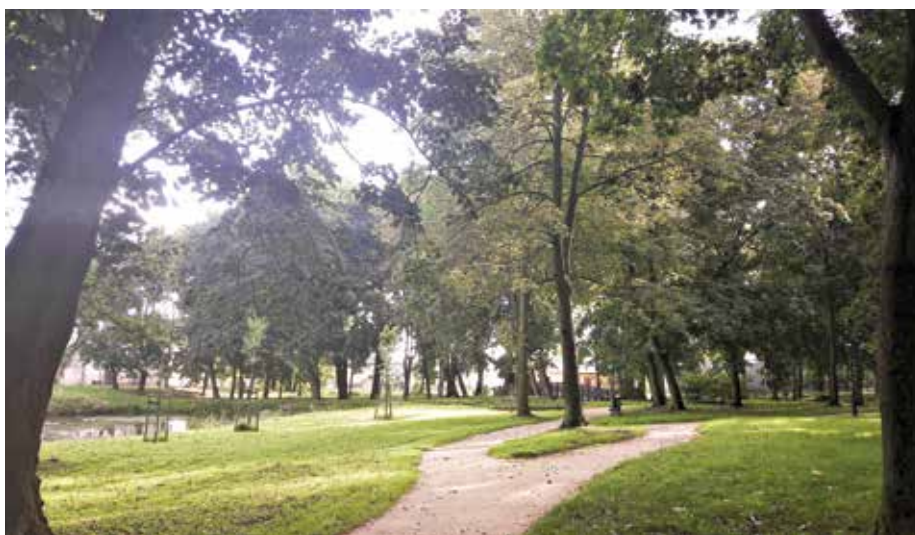
| Park w Moszczenicy: kładka dla pieszych. (fot. Magdalena Adamczyk)

ogrodzenie zostało rozebrane, a park udostępniono okolicznym mieszkańcom. Drzewostan jest bardzo zróżnicowany pod względem gatunków, wieku i zdrowotności. Najstarsze drzewa – kasztanowce, klony, dęby, brzozy, jesiony, buki, sosny, graby – mają szacunkowo nawet 140 lat.

W 2019 r. park został zrewitalizowany. Rewitalizacja pozwoliła na przywrócenie walorów historycznych, przyrodniczych, krajobrazowych i użytkowych terenu. Głównym założeniem było nawiązanie do stylów parku z początku XX w. oraz ujednolicenie sposobu zagospodarowania

parku jako ogólnodostępnego terenu zieleni służącego mieszkańcom do wypoczynku, edukacji i rekreacji.

W ramach rewitalizacji przebudowano istniejący układ komunikacyjny, aby nawiązywał do historycznej kompozycji parku, wyremontowano nawierzchnię z bruku kamiennego oraz wybudowano kładkę dla pieszych. Ponadto park został wyposażony w fontannę pływającą na stawie, nowe ławki, kosze na śmieci, oświetlenie, monitoring oraz tablice informacyjne. Część trawników została poddana renowacji oraz posadzono nowe drzewa, krzewy i runo parkowe.

| Park w Moszczenicy. (fot. Magdalena Adamczyk)

Miasto Rawa Mazowiecka

Miasto Rawa Mazowiecka położone jest we wschodniej części województwa łódzkiego, w powiecie rawskim i jest siedzibą władz powiatu. Rawa Mazowiecka usytuowana jest na Wysoczyźnie Rawskiej, przy drodze ekspresowej S8, w odległości 60 km od Łodzi. Na dzień 30.06.2021 r. miasto²³⁰ liczyło 16 657 mieszkańców i zajmowało powierzchnię ok. 15 km

Zabytkowy park miejski –
200 lat historii²³¹

Park w Rawie Mazowieckiej jest częścią długiej historii miasta i efektem odważnych, rozległych transformacji,

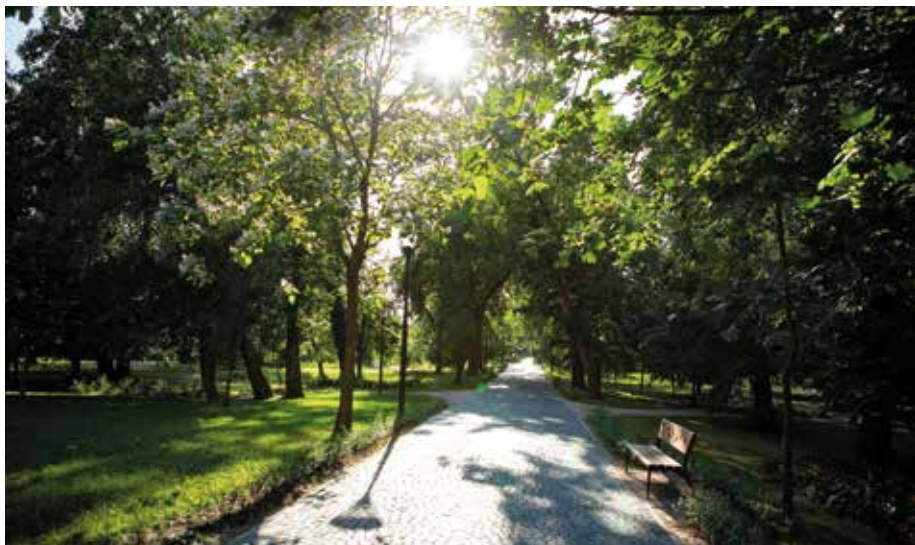
jakie miasto przeszło na początku XIX w. Od 1978 r. figuruje w rejestrze zabytków województwa łódzkiego (nr A/478). Pod względem przestrzennym, należy do najstarszej, historycznej

| Altana w parku miejskim w Rawie Mazowieckiej. (fot. Foto Milejka)

230 Na podstawie materiału przekazanego przez Urząd Miasta Rawa Mazowiecka w dniu 27.07.2021 r.

231 Tamże.

| Alejka parkowa w Rawie Mazowieckiej. (fot. Foto Milejka)

części miasta. Jego unikatowość polega na połączeniu zieleni w formie urządzonych (zabytkowa kompozycja) z zielenią dziką i chronioną (rezerwat rzeki Rawki). W pierwszej połowie XIX w. Rawa została objęta akcją regulacji miast, prowadzoną powszechnie w Królestwie Kongresowym. Wykonano szereg prac, m.in. wyprostowano w mieście koryto rzeki Rawki na odcinku o długości ok. 700 m. Po obu stronach założono park – piękny ogród dla mieszkańców rozwijający się Rawy. Była to inicjatywa komisarza obwodowego Józefa Heymansa oraz prezesa Komisji Województwa Mazowieckiego Rajmunda Rembieleńskiego.

Pierwotna kompozycja i zasięg parku są dzisiaj trudne do ustalenia, ale

wiadomo na pewno, że został zaprojektowany i wykonany z rozmachem. W *Protokole rewizji miasta* z 1836 r. czytamy: „W miejscu, gdzie dziś dzień jest piękny ogród spacerowy, wiele przyjemności publiczności rawskiej przynoszący, w roku 1823 było tylko nieprzystępne błoto; (...) Piękny pomysł udał się, a przez niezmodernizowane prace do skutku doprowadzony został. Ogród ten pod względem natury, perspektywy wodnej, obszerności i pięknych allei może się liczyć do jednego z lepszych ogrodów w kraju naszym. Ogród ten dziś jest już ozdobiony licznymi alejami i rozłożystymi drzewami, które dostateczny cień nadają dla spacerujących. Główna aleja (dzisiejsza ul. Parkowa) od szrodku rynku aż do ogrodu

Wołowicza prowadząca, jest trójrzędna, a drzewa czterema rzędami wysadzone w sobie mieści.”

Utworzenie w pierwszej połowie XIX w. zorganizowanych terenów zieleni w mieście było odzwierciedleniem europejskich tendencji w rozwoju miast i okazało się trwałym rozwiązaniem w przestrzeni Rawy. Rawski park przez kolejne dziesięciolecia ulegał przemianom. Zmniejszała się też jego powierzchnia. W okresie międzywojennym włożono wiele pracy, żeby przywrócić mu świetność i funkcję reprezentacyjno-wypoczynkową. W tym czasie przyjął swój ostateczny charakter pod względem kompozycji, to znaczy

swoim stylem nawiązywał do konwencji parku angielskiego w formie modernistycznej. Ówczesne władze miasta bardzo poważnie i odpowiedzialnie podchodziły do zagospodarowania terenów zielonych. Zatrudniły nie tylko dozorcę – Jana Rybaka, lecz także ogrodnika dbającego na co dzień o park. Był nim przez wiele lat Polikarp Kodym. Właściwą pielęgnację zieleni ułatwiały szklarnie zorganizowane w parku, z których ogrodnik pobierał sprawdzony i dobrej jakości materiał szkółkarski. Okres międzywojnia był bez wątpienia dla rawskiego parku „złotą epoką”.

Projekt przeprowadzonej w latach 2017–2018 rewitalizacji parku,

| Rzeka Rawka – rezerwat. (fot. Foto Milejka)

w największym stopniu nawiązuje właśnie do układu kompozycyjnego i struktury przestrzennej parku z czasu dwudziestolecia międzywojennego. Odtwarza też jego najcenniejsze, historyczne założenia z XIX w., otwierając osie widokowe oparte na układzie głównej ulicy Parkowej i alejach wzdłuż rzeki Rawki.

Kompleksowa rewaloryzacja ziszcza marzenia wcześniejszych pokoleń o zachowaniu stylowego charakteru parku i stworzeniu ulubionego miejsca odpoczynku rawian oraz zielonej wizytówki miasta.

Zakres przeprowadzonych prac rewaloryzacyjnych obejmował:

- prace pielęgnacyjne na istniejącym drzewostanie i wykonanie kompozycji roślinnej;
- wprowadzenie do układu kompozycyjnego parku nowego elementu małej architektury – *berso*;
- wykonanie układu komunikacyjnego i renowację drewnianego mostu nad rzeką Rawką;
- modernizację placu zabaw;
- realizację nowego systemu oświetlenia i instalację monitoringu.

Dzięki rewaloryzacji możemy dziś cieszyć się pięknym miejscem, usytuowanym w sercu historycznej części miasta.

Nieco ponad 5 ha zielonej przestrzeni zaskakuje bogactwem fauny i flory oraz bioróżnorodnością. Park, oprócz swoich podstawowych i oczywistych funkcji rekreacyjnych, zabytkowych, krajoobrazowych, odgrywa też istotną rolę w edukacji przyrodniczej. Jest przecież otuliną dla rezerwatu, a dzięki statusowi parku publicznego, staje się dogodnym miejscem obserwacji dzikiego ekosystemu rzeki Rawki. To unikatowa cecha rawskiego parku.

Rewaloryzacja zabytkowego parku stanowi element kompleksowej rewitalizacji najcenniejszej historycznie części Rawy. Park, wspólnie z zabytkową przestrzenią: zabudowaniami, obiektami sakralnymi i jatkami miejskimi oraz średniowiecznym zamkiem, tworzy szlak historycznej podróży przez pełne dramaturgii dzieje jednego z najstarszych miast Mazowsza – Rawy Mazowieckiej.

Zadanie *Rewaloryzacja zabytkowego parku miejskiego w Rawie Mazowieckiej* zostało zrealizowane w latach 2017–2018 i dofinansowane ze środków: Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Łodzi oraz Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach RPO WŁ na lata 2014–2020.

| *Berso* w parku miejskim w Rawie Mazowieckiej. (fot. Foto Milejka)

Gmina Wartkowice

Gmina Wartkowice jest gminą wiejską w powiecie poddębickim. Graniczy z 6 innymi gminami: Uniejów, Poddębice i Dalików (powiat poddębicki); Świnice Warckie i Łęczyca (powiat łęczycki) oraz Parzęczew (powiat zgierski). Liczba ludności²³² na dzień 30.06.2021 r. wynosiła 6 255 osób. Powierzchnia gminy – 141,80 km².

| Pałac w Starym Gostkowie od strony zachodniej.

Zabytkowy Park w Starym Gostkowie²³³

Zespół pałacowo-parkowy w Starym Gostkowie wpisany jest do rejestru zabytków pod pozycją 706/202/A decyzją z dnia 03.10.1967 r. nr IV-680/531/67 i zajmuje łączną powierzchnię 2,8651 ha.

Pierwsze pisane wzmianki na temat dóbr w Gostkowie sięgają XIV wieku. Rozwój miejscowości i czasy jej świetności związane są z rodziną Załuskich herbu Junosza. Budowę klasycystycznego pałacu datuje się na 1802 r., za czym przemawia napis umieszczony

²³² Ewidencja Ludności UG Wartkowice.

²³³ Na podstawie materiału przekazanego przez Urząd Gminy Wartkowice w dniu 20.09.2021 r.

| Pałac w Starym Gostkowie.

we wnęce nad wejściem głównym. Autorstwo projektu przypisywane jest Hilaremu Szpilowskiemu.

Pałac w Starym Gostkowie jest jednopiętrową budowlą na planie prostokąta z monumentalnym czterokolumnowym portykiem w fasadzie

frontowej oraz półkolistym ryzalitem od strony ogrodu. W skład zespołu pałacowo-parkowego wchodzi dwie klasycystyczne parterowe oficyny – pomiędzy nimi a pałacem znajduje się dziedziniec wjazdowy. Granice założenia parkowego wyznaczają

| Tulipany na wyspie w Parku w Starym Gostkowie.

od północy i wschodu drogi wojewódzkiej. Założenie posiada wyraźnie czytelną oś kompozycyjną zorientowaną lekko ukośnie do kierunku wschód–zachód i prostopadłą do dłuższej elewacji pałacu. Od wejścia

do pałacu w kierunku wschodnim oś przebiega przez okrągły gazon, następnie wzdłuż podjazdu obsadzonego obustronnie żywopłotami z buka i bukszpanu do głównej bramy wjazdowej. Przedłużenie osi stanowi

| Widok na park w Starym Gostkowie.

droga do lasu w kierunku Starzyn. Po drugiej stronie pałacu wzdłuż osi, położony centralnie do niej, znajduje się prostokątny staw. Za stawem rozciąga się otwarcie widokowe w kierunku Wartkowic, a w stronę północno-zachodnią widoczna jest panorama Wartkowic. Natomiast na lewo od osi kompozycyjnej dostrzec można elewację kaplicy rodzinnej Skrzyńskich znajdującą się na cmentarzu parafialnym. Na północ od regularnego stawu, oddzielony podłużną groblą, znajduje się drugi staw o kształcie owalnym. Posiada wyspę, na którą prowadzi niewielki drewniany most. Do głównych atrakcji parku zaliczyć można pomnikowy okaz bluszczu pospolitego, rozścielający się w formie runa parkowego i oplatający drzewostan parkowym oraz pomnikowe drzewa. Wśród nich zwracają uwagę miłorząb dwukłapkowy w sąsiedztwie stawu, modrzew koło pałacu oraz potężny wiąz na sklepieniu budowli zwanej „lodownią” (mający około 220 lat).

Gmina Wartkowice w lipcu 2020 r. przystąpiła do realizacji zadania *Rewaloryzacja Zabytkowego Parku w Starym Gostkowie* dofinansowanego ze środków Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Łodzi. Całkowita wartość zadania to 1 010 492,23 zł. Zakres realizowanych prac obejmował renowację dwóch zbiorników wodnych zlokalizowanych w zachodniej części zabytkowego parku, budowę alejki z niesortu granitowego wraz z naprawą istniejących alejek, zagospodarowanie terenu, prace w zieleni polegające na: wycince drzew, krzewów, pracach pielęgnacyjno-leczniczych w drzewostanie parkowym, sadzeniu nowych drzew i krzewów, wykonaniu klombu z tyłu pałacu, obsadzeniu runa gajów geofitami i bylinami, regeneracji trawników oraz budowie systemu nawodnień dla terenów zieleni. Celem realizacji zadania było uzyskanie czytelnych wnętrz parkowych i wykreowanie scenarii parkowych kształtujących spójność historycznego charakteru obiektu.

Gmina Wola Krzysztoperska

Gmina Wola Krzysztoperska położona jest w zachodniej części powiatu piotrkowskiego. Jest jedną z największych obszarowo gmin województwa łódzkiego – zajmuje powierzchnię 17 041 ha i liczy blisko 11 600 mieszkańców. Na jej terenie krzyżują się trzy ważne szlaki komunikacyjne: droga krajowa A-1 (Warszawa – Katowice), droga krajowa nr 8 (Piotrków Trybunalski – Wrocław) oraz linia kolejowa łącząca Piotrków Trybunalski z Bełchatowem (Rogowiec).²³⁴

| Park w Woli Krzysztoperskiej nocą.

Zabytkowy park
w Woli Krzysztoperskiej²³⁵
Park stanowi część większego zało-
żenia obejmującego teren dawnego
folwarku oraz zabudowań fabrycznych

i przyfabrycznych wraz z otaczają-
cym je układem zieleni. W obecnym
kształcie założony został na początku
XX wieku. Znajduje się w obrębie
kilku własności. W parku można

²³⁴ <https://www.wola-krzysztoperska.pl> (dostęp: 03.09.2021 r.).

²³⁵ Na podstawie materiału przekazanego przez Urząd Gminy Wola Krzysztoperska w dniu 02.09.2021 r.

wyodrębnić dwie zasadnicze części: część północną – będącą własnością gminy Wola Krzysztoporska, obejmującą działki 480/1, 480/3, 480/33 i działkę prywatną nr 480/11, na której znajduje budynek mieszkalny oraz część południową, ogrodzoną, będącą własnością prywatną, z zabudowaniami – dworem i dwoma willami (działki 480/12, 479/7, 480/60).

Pod względem geograficznym teren parku należy do Wzniesień Południowo-Mazowieckich tzw. Równiny Piotrkowskiej. Najwyższy punkt parku stanowi grobla o nawierzchni ziemnej zlokalizowana w centralnej części. Jest to prawdopodobnie najstarszy element parku powstały z potrzeb komunikacyjnych jeszcze z czasu powstania

majątku. Jej kierunek i wyniesienie ponad pozostałą część parku podkreślają nasadzenia alejowe ze starodrzewu.

Park jest jednym z nielicznych w Woli Krzysztoporskiej i jej sąsiedztwie obiektem, na którego terenie zachowały się zbiorniki wodne oraz starodrzew. Jest świadkiem historii miejscowości i pełni ogromną rolę w układzie przestrzennym gminy.

Park w Woli Krzysztoporskiej w obecnym kształcie i granicach związany jest z dobrami rodu Krzysztoporskich oraz majątkiem rodziny Szpilfoglów, których działania miały duży wpływ na wygląd obiektu, bo jego układ przestrzenny i funkcje zmieniały się w zależności od potrzeb użytkowników. Kompozycja parku wynikała

| Park w Woli Krzysztoporskiej.

z ukształtowania terenu, rozwoju urbanistycznego miejscowości oraz zmian wprowadzanych przez kolejnych właścicieli. Jednak największe przekształcenia nastąpiły po II wojnie światowej. Przez lata park odgrywał rolę swoistego ogrodu przydomowego, któremu funkcję parku publicznego nadano dopiero w latach 60. XX wieku.

W historii majątku oraz związanego z nim parku wyraźnie zarysowują się cztery okresy:

1. Okres XVI w.–1880 r. to obecność rodu Krzysztoporskich, który był m.in. czynnikiem osiedleńczym na terenie Woli Krzysztoporskiej, będącej w tym czasie posiadłością rodową. Przestrzennie i funkcjonalnie składała się z wsi, folwarku,

osady młynarskiej, karczmy oraz XVI-wiecznego dworu magnackiego. Świadectwem istnienia tej ostatniej budowli są zachowane do dziś pozostałości dwóch przyściennych rzeźb – *panoplii* pochodzących z początku XVIII wieku oraz niezachowane, lecz wzmiankowane jeszcze w 1950 r. *putta* na dawnej bramie. Z tego okresu pochodzą też ruina XIX-wiecznego dworku i nieliczne egzemplarze starodrzewu oraz ukształtowanie terenu.

2. Okres 1880–1945 r. łączy się z przejęciem majątku przez rodzinę Szpilfoglów. Z tego okresu pochodzą rzędowe nasadzenia wschód–zachód z gatunkami, takimi jak:

| Park w Woli Krzysztoporskiej.

lipa drobnolistna czy kasztanowiec biały (rosnący na południe od dworu); kolisty układ lip wokół polany; grupa jesionów towarzysząca zbiornikom wodnym; część świetlistej dąbrowy na północnym zachodzie. W tym czasie od zachodu z parkiem graniczył ogród użytkowy (sad). Ukształtowano aleje na istniejącej grobli (lipa drobnolistna uzupełniana grabem pospolitym), staw w formie małej sadzawki w kształcie podkowy. Utworzono kort tenisowy i klomb kwiatowy. Elementy te połączono komunikacyjnie wąską ścieżką ogrodową. W związku z dynamicznym rozwojem majątku powstawały nowe zabudowania. W 1910 r. wzniesiono secesyjną willę fabrykancką położoną na zachód od dworu (po 1945 r. siedziba dyrekcji Wolskich Zakładów Przemysłu Barwników „ORGANIKA”). W 1915 r. wybudowano neoklasycystyczną willę (od 1945 r. zakładowe przedszkole, później budynek biurowy) usytuowaną na południowy zachód od dworu, od wschodu sąsiadującą z trawiastą polaną i wygradzającymi zadrzewieniami w kształcie

półkola. W tym czasie powstał też bezstylowy wielorodzinny dom pracowniczy zlokalizowany na zachód od secesyjnej willi.

3. Okres powojenny 1945–1994 r. związany jest z nacjonalizacją majątku. Nastąpiła znaczna ingerencja w funkcję oraz kompozycję obiektu. Został wówczas trwale oddzielony od historycznych zabudowań, wzniesiono muszlę koncertową, fontannę, urządzenia placu zabaw, wykonano część nasadzeń (m.in. liniowe z młodych klonów, jaśminowców, gługów i ligustrów) oraz usunięto część zabytkowego drzewostanu. Jednocześnie rozbudowa i funkcjonowanie zakładów (WZPB) wpłynęły na szybki rozwój Woli Krzysztoporskiej po II wojnie światowej.
4. Okres 1994–2017 r. wiąże się z powolnym upadkiem i likwidacją (2000 r.) Zakładów Chemicznych „ORGANIKA”, co doprowadziło do rozdrobnienia majątku. Brak jednego zarządcy i wiążący się z tym brak nadzoru nad obiektem przyczyniły się do zaniedbania parku oraz utraty części jego walorów historycznych.

Obecnie budynki willi zabytkowych i pozostałości dworu stanowią prywatną własność, natomiast towarzyszący im park został wykupiony przez gminę Wola Krzysztoporska, która podjęła się jego rewaloryzacji.

Ciekawa historia obiektu tak ściśle związania z rozwojem miejscowości to niejedyny walor założenia. Park, cenny pod względem przyrodniczym dzięki zbiornikom wodnym, pięknym okazom starodrzewu, faunie i florze, stanowi wart zachowania i ochrony ekosystem. Przeprowadzona w latach 2019–2020 rewaloryzacja miała na celu przywrócenie mu dawnego charakteru i wzbogacenie jego programu

tak, aby znów był chętnie odwiedzany przez mieszkańców Woli Krzysztoporskiej.

Zespół dworsko-parkowy posiada wysokie walory historyczne, artystyczne i przyrodnicze. Na terenie zespołu znajdują się obiekty objęte gminną ewidencją zabytków. Są to: willa z 1910 r. położona na działce nr 480/12, willa z 1915 r. położona na działce nr 480/60, dwór z połowy XIX w. położony na działce nr 480/12, budynek mieszkalny położony na działce nr 480/11 (wszystkie te obiekty są w posiadaniu osób prywatnych), park z pocz. XX w. oraz dwie rzeźby parkowe z początku XVIII w.

| Widok z lotu ptaka na park w Woli Krzysztoporskiej.

Wille przez lata popadały w ruinę, jednak nowi właściciele starają się przywrócić im blask. Po przeprowadzonej renowacji nie tylko przypominają nam o historii, lecz także pełnią funkcje użyteczne.

Rewaloryzację zabytkowego parku kwotą prawie 2 mln zł wsparł Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Łodzi. Prace zakończyły się w kwietniu 2020 r. Działania realizowane były w latach 2019–2020. Koszt wszystkich prac budowlanych to 2 153 017,45 zł. Na realizację zadania pod nazwą *Rewaloryzacja parku w Woli Krzysztoporskiej* Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Łodzi udzielił gminie Wola Krzysztoporska wsparcia w ramach programu priorytetowego *Przyrodnicze perły województwa łódzkiego – program rewaloryzacji parków – III edycja*.

Rewaloryzacja tej przestrzeni i przywrócenie jej do życia pozwoliły stworzyć miejsce spotkań, animacji, edukacji historycznej i przyrodniczej dla młodych pokoleń. Park stał się miejscem łączącym historię z teraźniejszością. Elementy małej architektury (ławki, stoliki, krzesła), a także plac

zabaw dla dzieci i siłownia plenerowa zdecydowanie uatrakcyjniły teren. Gruntownej konserwacji poddano zbiornik wodny stanowiący centralny punkt parku. Dzięki stworzeniu na tym ponad 2-hektarowym obszarze wnętrz parkowych opartych na najcenniejszych okazach starodrzewu (jesion nad dawnym stawem, buk we wschodniej części, lipa pomnikowa, jesiony i dęby w centralnej części) odkryto ponownie to, co było najcenniejsze dla tego obiektu z czasów jego powstania na początku XX w. Pojawiły się też nowe nasadzenia uzupełniające istniejące układy i odtwarzające historyczne kompozycje.

Bardzo ważnym elementem rewaloryzacji było przeprowadzenie specjalistycznych zabiegów pielęgnacyjnych z zakresu: zdjęcia posuszu, wiązań, prześwietleń w koronie. Konieczna okazała się wycinka drzew w złej kondycji zdrowotnej lub martwych, które stanowiły zagrożenie dla użytkowników. Niezbędne były również prześwietlenia struktury, a także wprowadzenie nasadzeń krzewów niskich i wysokich, tworzących wygradzenia i strefy wypoczynku, których wcześniej brakowało. Historyczny układ ciągów

spacerowych podkreślają latarnie nawiązujące stylistyką do gazowych z początku XX wieku. Dzięki temu park jest też znacznie bardziej przyjazny dla odwiedzających go wieczorami.

Park w Woli Krzysztoporskiej został wpisany do gminnej ewidencji zabytków. Obecnie toczy się postępowanie w sprawie wpisu do rejestru zabytków. W sąsiedztwie parku znajduje się dwór, który znajduje się w rejestrze nr 275 z 30.11.1978 r.

| Park w Parzniewicach Małych.

Zabytkowy Park w Parzniewicach²³⁶

Pierwsze wzmianki dotyczące Parzniewic pochodzą z 1393 r. Według ksiąg poborowych powiatu piotrkowskiego z 1533 r. wieś Parzniewice należała częściowo do Wincentego Parzniowskiego. W 1553 r. do: Feliksa Parzniowskiego, Mikołaja Parzniowskiego i Gomolińskiego. W 1827 r. w Parzniewicach było 29 domów i 241 mieszkańców.

Dwór w Parzniewicach pochodzi z 2. połowy XIX w. To budynek murowany, piętrowy, kryty dachem łamanym. Najprawdopodobniej pod koniec XIX w. założono wokół dworu

park. Ostatnim właścicielem majątku był Wereszczyński. W czasie okupacji majątek był pod zarządem niemieckim. Po drugiej wojnie światowej majątek został rozparcelowany na podstawie dekretu PKWN. W budynku dworu umieszczono szkołę, a park był użytkowany jako park przyszkolny. Z mapy niemieckiej z okresu drugiej wojny światowej wynika, że park rozciągał się na wschód od swej obecnej granicy i łączył nowy dwór z XVIII-wiecznym starym (dziś już nieistniejącym) dworem i zespołem folwarcznym. Z mapy tej wynika, że obydwa dwory łączyła

²³⁶ Na podstawie materiału przekazanego przez Urząd Gminy Wola Krzysztoporska w dniu 02.09.2021 r.

| Park w Parzniewicach Małych.

aleja. Według *Odrysu pomiaru dóbr prywatnych Parzniewice* z 1902 r. ogród łączący dwory to sad lub ogród użytkowy. Na tej mapie widać również, że w otoczeniu nowego dworu istniały budynki (w części wschodniej i zachodniej) – nie zachowane do czasu obecnego.

Materiały archiwalne dowodzą, że z istniejącego w Parzniewicach jeszcze po wojnie rozległego założenia dworskiego zachował się jedynie dwór z XIX w. oraz budynek mieszkalny w pobliżu parku (obecnie budynku już nie ma). Park zachował swój charakter jedynie w części frontowej (duży klomb z nasadzeniami świerków). W części południowej charakter nieregularny parku pozwala domyślać się, że był to park krajobrazowy z osią

widokową będącą jednocześnie osią symetrii dworu i osią kompozycji. Zachowały się stare lipy – obecnie pozrastane ze sobą. Częściowo zachowała się aleja lipowa od zachodu i aleja robiniowa od południowego wschodu biegnąca w kierunku dworu. Na szczególną uwagę zasługują dobrze zachowane egzemplarze gatunków iglastych: świerki, sosny i modrzewie. Obiekt został ogrodzony betonowym parkanem, przez co stracił powiązanie widokowe z otaczającym terenem, za to zyskał bezpieczeństwo i możliwość urządzenia parku.

Wpisany został do rejestru zabytków decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Piotrkowie Trybunalskim Nr KL.IV-5340/31/83 z dnia 31.08.1983 r.

| Park w Parzniewicach Małych.

| Park w Parzniewicach Małych.

Na terenie parku występują pomniki przyrody – piętnaście lip drobnolistnych. W latach 2015–2018 gmina Wola Krzysztoporska przeprowadziła kompleksową rewaloryzację parku. Inwestycja kosztowała blisko 1 milion złotych, realizowana była przy współudziale środków pozyskanych z Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Łodzi (w ramach Programu *Przyrodnicze perły województwa łódzkiego – program rewaloryzacji zabytkowych parków – II edycja*) w kwocie 500 000 zł.

Przeprowadzono specjalistyczne zabiegi pielęgnacyjne polegające m.in. na zdjęciu posuszu, założeniu wiązań, podpór, prześwietlono drzewa. Usunięto drzewa martwe, zagrażające bezpieczeństwu i drzewa w złej kondycji

zdrowotnej. Wykonano nowe nasadzenia drzew i krzewów uzupełniające istniejące układy i odtwarzające historyczne kompozycje.

Na terenie parku znajduje się Szkoła Podstawowa. Dzięki przeprowadzonym zabiegom rewaloryzacyjnym można organizować na terenie parku wypoczynek dla dzieci, młodzieży i dorosłych. Park został wzbogacony o elementy małej architektury, a także oświetlenie, dzięki któremu jest bardziej przyjazny wieczorami i w krótkie zimowe dni. Przeprowadzenie rewaloryzacji pozwoliło na wykorzystanie parku jako przestrzeni publicznej, a także zachowanie harmonijnej, niepodlegającej gwałtownym zmianom przestrzeni, stanowiącej cenną pamiątkę przeszłości.

Gmina Zadzim

Gmina Zadzim jest gminą wiejską położoną w południowo-wschodniej części powiatu poddębickiego, w zachodniej części województwa łódzkiego. Obszar gminy wynosi 144,4 km². Liczba ludności w gminie na dzień 30.06.2021 wynosiła 4 895 mieszkańców. Podstawą gospodarki jest rolnictwo. Na powierzchni 11 628 ha uprawia się przede wszystkim wczesne ziemniaki i zboża. Zadzim i okoliczne miejscowości to także zagłębie sadownicze zaopatrujące okoliczne gminy i aglomerację łódzką w wysokiej klasy owoce, a szczególnie w cenione odmiany jabłek.²³⁷

| Park podworski w Zadzimiu: fontanna pływająca, nocą. (fot. Ryszard Sierociński)

Park „Dereniowy skarb w Zadzimiu”
Wpis do rejestru zabytków: Nr rejestru
100/224/A, nr decyzji KL.IV.680/549/67,
data wpisu: 21.10.1967 r.

Rys historyczny o Zadzimiu i Ze-
spole Parkowo-Pałacowym

O Zadzimiu²³⁸ wspominają już pi-
sane źródła XIV-wieczne, a więc pocho-
dzące z okresu panowania Kazimierza
Wielkiego. W pierwszych latach XVIII
w. działy włości zadzimskich wykupuje
rodzina Dąbskich z Wielkopolski.

²³⁷ Na podstawie materiału przekazanego przez Urząd Gminy Zadzim w dniu 17.09.2021 r.

²³⁸ Tamże.

| Park podworski w Zadzimiu: fontanna z widokiem na pałac. (fot. archiwum Urzędu Gminy w Zadzimiu)

Właścicielem Zadzimia zostaje Józef Dąmbiski, Potem Zadzim odziedziczył jego syn – Karol, wojewoda sieradzki, pułkownik wojsk koronnych. Nowy właściciel w drugiej połowie XVIII w. urządził tu na nowo zespół pałacowo-parkowy. Około 1770 r. został wytyczony ponad 7,5-hektarowy park ze szpalerami podkreślającymi oś nowego pałacu, którego budowa zatrzymała się jednak po położeniu fundamentów. W latach 1825–1830 układ założenia parkowego został wzbogacony o trójkątną wyspę „herbową”, otoczoną kanałami wypełnionymi wodą. Nazwa wyspy wywodzi się od grupy trzech sosen, stanowiących egzemplifikację herbu rodu Dąmbskich-Godziemba, które rosną do dzisiaj. W latach 1900–1910 przeprowadzono

renowację zespołu pałacowo-parkowego, polegającą m.in. na posadzeniu nowych drzew i krzewów. Z tego czasu pochodzi słynna aleja dereniowa. Po 1945 r. pałac wraz z parkiem został znacjonalizowany i przeznaczony na cele publiczne. Zmniejszono wówczas zasięg parku od strony południowej, wprowadzono szereg zmian w zadrzewieniu i zagospodarowaniu.

Park należy do najpiękniejszych w województwie łódzkim. Co ciekawe, nie jest dziełem jednorodnym, lecz raczej reprezentuje ewolucję sztuki ogrodowej od schyłku XVIII do początku XX stulecia. Całość ukształtowano w oparciu o późnobarokową koncepcję, wywodzącą się z francuskiej sztuki ogrodniczej.

Cały zespół pałacowo-parkowy objęty jest prawną ochroną konserwatorską.

Park podworski w Zadzimiu: parkowy amfiteatr. (fot. Ryszard Sicrociński)

Uchwałą Rady Gminy Zadzim z 10 listopada 2005 r. został uznany za zespół przyrodniczo-krajobrazowy. Jest to forma ochrony, którą obejmuje się fragmenty krajobrazu naturalnego i kulturowego, zasługujące na ochronę ze względu na ich walory widokowe i estetyczne. Na terenie parku znajduje się również kilka cennych drzew oraz aleja jednogatunkowa drzew uznanych za pomniki przyrody. Poza ochroną konserwatorską, wynikającą z przepisów prawa i docenianą wartość kulturową obiektu, dostrzeżono potrzebę ochrony jego wartości przyrodniczych.

Zabytkowy park podworski w Zadzimiu składa się z trzech części, w różnym stopniu powiązanych wyraźnym, historycznym układem komunikacyjnym. Są to:

1. Część północna, frontowa – nieregularnie zadrzewiona, położona po północnej stronie dworu. Jej granice od południa wyznacza oś pałacu.
2. Część południowa, za pałacem – z częściowo zachowaną strukturą ogrodu geometrycznego.
3. Część wschodnia – nieregularnie zadrzewiona, z elementami kompozycji geometrycznej: aleja dereśniowa, wyznaczająca odcinkowo południową granicę założenia (aleja stanowi wschodnią część głównej osi kompozycyjnej założenia i jednocześnie jego oś widokową, z otwarciem na bryłę kościoła i częściowo zachowany historyczny układ wodny parku).

Kompozycja zieleni i dróg oparta jest na dwóch osiach: północ–południe i wschód–zachód. Pierwsza organizuje geometryczną część założenia, druga biegnie przez teren parku, z zachodu na wschód.

W Parku Zadzim znajduje się osiem pomników przyrody: siedem pojedynczych drzew (sześć dębów szypułkowych i jeden jesion wyniosły) oraz aleja dereniowa, powstała w pierwszych latach XX w. Pięć z sześciu dębów szypułkowych to duże okazy, których obwód pnia na wysokości 130 cm wynosi od 330 do 653 cm. W tych granicach mieści się również obwód jesionu wyniosłego: 415 cm.

Oprócz pomników przyrody, w zadzimskim parku występuje wiele drzew i roślin, tworzących zróżnicowany drzewostan, zarówno pod względem gatunkowym, jak i wiekowym. W nasadzeniach strukturalnych przeważają układy liniowe: alejowe z grabu pospolitego (*Carpinus betulus*) i derenia jałowego (*Cornus mas*). Na szczególną uwagę zasługują solitery – pojedyncze dobrze eksponowane, stare drzewa parkowe, przede wszystkim dęby szypułkowe (*Qercus robur*), klony pospolite (*Acer platanoides*), jesiony wyniosłe (*Fraxinus excelsior*) i lipy drobnolistne

(*Tilia cordata*), a także historyczne nasadzenia grupowe, jednogatunkowe: trzy malownicze sosny zwyczajne (*Pinus sylvestris*) na „wyspie herbowej”, brzozy brodawkowate (*Betula verrucosa* Ehrh.) i grupy wielogatunkowe, tworzone najczęściej z udziałem lipy drobnolistnej (*Tilia cordata*), klonu pospolitego (*Acer platanoides*) i jesionu wyniosłego (*Fraxinus excelsior*). Dominuje drzewostan liściasty z przewagą grabu pospolitego, klonu pospolitego, jesionu wyniosłego, lipy drobnolistnej, robinii akacjowej i dębu szypułkowego. Ponadto licznie występują samosiewy – jednogatunkowe i wielogatunkowe.

Szczegółowy wykaz gatunków drzew i krzewów rosnących na terenie zabytkowego Parku Zadzim obejmuje 63 pozycje. Trzydzieści z nich kwalifikuje się do uznania za pomnik przyrody: to sześć jesionów wyniosłych, pięć dębów szypułkowych oraz modrzew europejski i klon pospolity. Drzewa te osiągnęły już odpowiednią grubość pnia, wymaganą do uznania ich za pomniki przyrody.

Pierwsze decyzje w sprawie przystąpienia do rewitalizacji parku Rada Gminy podjęła w 2017 roku. Inwestycja zrealizowana została przy pomocy Instytutu Architektury i Urbanistyki Wydziału

Budownictwa Politechniki Łódzkiej, Wojewody Łódzkiego oraz Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. W 2018 r. Gmina Zadzim pozyskała środki z Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Łodzi (w ramach konkursu *Przyrodnicze perły województwa łódzkiego*) w kwocie 6 490 160 zł. Udział środków własnych na wszystkie zadania związane z przygotowaniem i realizacją inwestycji wyniósł 2 053 000 zł.

W ramach zadania wykonano między innymi zabiegi pielęgnacyjne i lecznicze na drzewostanie i krzewach, przywrócono stare, wytyczono i wykonano nowe alejki spacerowe, amfiteatr, fontannę, oświetlenie i sieć nawadniającą. Park wyposażony został w małą

architekturę – mostki, ławki, plac zabaw. Oczyszczono i pogłębiono zbiornik wodny, odnowiono pomnik powstańca 1863 r. Nasadzono także nową roślinność ozdobną i posiano trawę. Wybudowane zostało nowe ogrodzenie parku z bramą i furtami.

Rada Gminy w nawiązaniu do znajdującej się w parku ponad 100-letniej, wyjątkowej w skali kraju alei dereniowej, nadała mu imię „Dereniowy Skarb”. Symbolem parku została gałązka z owocem derenia. Przeprowadzona rewaloryzacja spowodowała, że to szczególne miejsce nie tylko odzyskało swój dawny blask, lecz także stworzyło możliwość szerszego wykorzystania parku dla potrzeb kulturalnych i społecznych mieszkańców gminy oraz turystów.

Park podworski w Zadzimiu: zabytkowa aleja dereniowa. (fot. archiwum Urzędu Gminy w Zadzimiu)

Miasto Zduńska Wola

Zduńska Wola jest gminą miejską położoną w województwie łódzkim na skrzyżowaniu szlaków komunikacyjnych, zarówno drogowych, jak i kolejowych. Miasto znajduje się 176 km na zachód od Warszawy, 50 km od Łodzi, 165 km na północny wschód od Wrocławia i około 200 km od Poznania. Obok miasta biegnie droga ekspresowa S8 oraz krzyżują się magistrale. Zaludnienie na dzień 30.06.2021 r. to 39 829 mieszkańców (stałych i czasowych). Miasto²³⁹ zajmuje powierzchnię blisko 25 km².

| Budynki urzędu miasta w cieniu parkowych drzew w Zduńskiej Woli.

Park Miejski w Zduńskiej Woli²⁴⁰ terenu. Zajmuje powierzchnię 9,6 ha i jest jedynym tak dużym kompleksem urzędzonej zieleni wysokiej położonym w centrum miasta. Ważnym akcentem

Park Miejski położony jest w centralnej części miasta. Ma nieregularny kształt i charakteryzuje się urozmaiconą rzeźbą

239 Na podstawie materiału przekazanego przez Urząd Miasta Zduńska Wola w dniu 4.08.2021 r.

240 Tamże.

| Dwór Stefana Żłotnickiego założyciela miasta Zdunsk Wola.

w skali urbanistycznej jest ulokowany w północnej części parku dwór Żłotnickich (dawna siedziba właścicieli dóbr i założyciela miasta), oraz od strony północno-zachodniej bryła Bazyliki – oczywiście dla tej części miasta dominanty krajobrazowej.

Park wpisany jest do gminnej ewidencji zabytków dla Miasta Zdunsk Wola na pozycji 249.

Park jest nierozdzielnie związany z historią miasta, wpisuje się w rozwój Zdunskiej Woli z osady w przemysłowe miasto. Łączy się także z okresem międzywojennym – będąc miejscem stworzonym dla realizacji potrzeb

rozrywkowych, kulturalnych i sportowych społeczności miejskiej. Można przypuszczać, że obecny park został założony w okresie, kiedy teren dawnej Jurydyki, włączonej już do miasta, znajdował się w posiadaniu Zenona Anstadta – właściciela miejscowego browaru oraz dawnych zabudowań należących do Żłotnickich. Zenon Anstadt, twórca parku – jego założenie architektonicznych i formy użytkowej – zmienił sposób myślenia o tej części miasta, nawiązując w ten sposób do dużych ośrodków miejskich, w szczególności do Łodzi i jej parków, pełniących funkcję przestrzeni estetycznej, kulturotwórczej

i rekreacyjnej. Pochodzący z Łodzi browarnik wzorował się na fabrykantach swego rodzinnego miasta, którzy przy pałacach zakładali ogrody, z czasem udostępniane ogółowi mieszkańców. Wzorem dla założenia zduńskowolskiego stał się park helenowski w Łodzi, który powstał w roku 1885 na terenach wokół rodzinnego browaru Anstadtów. Zenon Anstad został właścicielem browaru najprawdopodobniej w 1902 r. W latach 1903–1904 nabył dodatkowo tereny przylegające do rzeki Pichny i stawów w obecnym Parku Miejskim, by mieć dostęp do wody, tak niezbędnej w procesach produkcyjnych. Nie poprzestał

tylko na działalności biznesowej związanej z browarem. Postanowił wokół niego, jak w Helenowie, urządzić ogród spacerowy dla mieszkańców miasta, którym za opłatą oferował wiele atrakcji.

Park dysponował również stajnią dla koni i zaprzęgów. Odwiedzający go zduńskowolanie mogli obserwować szlachetne łabędzie pływające po stawie na tle fontanny lub zwiedzić niewielkie zoo z egzotycznymi zwierzętami. Mogli również zażyć kąpieli lub wypożyczyć łódkę zacumowaną w przystani. Zimą staw zamieniał się w ślizgawkę dla łyżwiarzy. Na wyspie ustawiono altanę oraz wybudowano muszlę koncertową. W 1929 r.

| Zabytkowy wąż w parku w Zduńskiej Woli.

właściciele browaru wydierżawili park magistratowi zduńskowolskiemu. Miasto w dalszym ciągu dbało, by park zachował swój dotychczasowy charakter miejsca wypoczynku i rozrywki, początkowo czerpało też z parku dochody, np. oddając w dzierżawę rosnące tam drzewa owocowe oraz ślizgawkę. Po II wojnie światowej park zaczął podupadać, stopniowo ubywało atrakcji, a urządzenia parkowe (ławki czy altanka na wyspie) ulegały systematycznemu niszczeniu.

Dzisiaj Zduńska Wola powróciła do swych najlepszych tradycji. Miasto zrealizowało projekt *Rewaloryzacja Parku Miejskiego w Zduńskiej Woli* z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Łódzkiego na lata 2014–2020. Park poddany był rewaloryzacji, która przywróciła jego dawną świetność i ponownie otworzyła go dla mieszkańców. Zupełnie nowe alejki parkowe, wyremontowane stawy, romantyczny mostek, zaciszna altana, ciekawa fontanna, domek dla łabędzi, pergole, stylizowane latarnie parkowe i odnowiona zieleń znów stały się atrakcyjne dla mieszkańców Zduńskiej Woli i ich gości. To kontynuacja zacnej tradycji Anstadtów.

Żeby przywrócić parkowi dawną świetność, należało skupić się na trzech polach działań:

1 | Ochrona walorów przyrodniczych
Na terenie parku znajduje się głównie drzewostan liściasty składający się z gatunków rodzimych z niewielkim udziałem gatunków obcego pochodzenia. W starej części znajdują się unikatowe okazy drzew, m.in. klony srebrzyste, dęby szypułkowe. Część drzew została uznana za pomniki przyrody. Ochronie podlega istniejąca zieleń, w tym starodrzew, układ przestrzenny, walory krajo-
brazowe, warunki ekspozycji obiektów architektonicznych. Stan zdrowotny istniejącego drzewostanu nie był zadowalający. Opracowano projekt gospodarki drzewostanem na podstawie szczegółowej inwentaryzacji dendrologicznej, która wykazała konieczność zabiegów, takich jak: wycinka drzew martwych, umierających, zagrażających bezpieczeństwu, odrostów korzeniowych i młodego samosiewu oraz zabiegi pielęgnacyjno-sanitarne. Projekt przewidywał zabezpieczenie przed zniszczeniem, należyte utrzymanie i pielęgnowanie roślin, a także nasadzenia, które będą promować rośliny w całym ich bogactwie

zróżnicowania, łącznie z kolekcjami roślin cebulowych i traw ozdobnych. Bardzo ważne było, aby na obszarze starego parku zadbać o utrzymanie historycznego układu i podkreślić jego walory poprzez kompozycję kwater. Ponadto w dbałości o zachowanie historycznej wartości parku zmodernizowano alejki i istniejące ogrodzenie. Głównym celem tych działań było zabezpieczenie przed niszczeniem, należyte utrzymanie i pielęgnowanie zachowanych elementów kompozycji parku.

2 | Podniesienie wartości użytkowej parku

Polegało to na budowie bezpiecznych nawierzchni alejek parkowych, bardziej funkcjonalnego oświetlenia i wyposażenia go w małą architekturę. Wieloletnie niedoinwestowanie spowodowało znaczną degradację ciągów pieszych oraz małej architektury. Większość alejek parkowych stanowiły drogi gruntowe rozmywane podczas opadów ze względu na skarpowe ułożenie terenu. W części historycznej parku niezwykle ważnym elementem jest wyspa na dużym stawie, którą zagospodarowano poprzez wymianę istniejącej nawierzchni oraz wybudowano

altanę, stanowiącą miejsce wypoczynku i imprez publicznych. Wzmocniono skarpę na wyspie poprzez demontaż płyt betonowych i założenie geosiatki wypełnionej otoczkami i obsianej trawą, co poza poprawą bezpieczeństwa, nadało temu miejscu odpowiedni charakter. Na obszarze całej części historycznej wyposażono park w elementy małej architektury nawiązujące do stylu epoki, w której park powstał. Należą do nich: altana (na wyspie), fontanna (pływająca na stawie), mostek, a także stylizowane ławki parkowe i kosze na śmieci oraz lampy.

3 | Poprawienie bilansu wodnego terenu i renowacja zbiorników

Aby zapobiec w przyszłości degradacji ciągów pieszych oraz poprawić bilans wodny terenu, który ma wpływ na kondycję roślin, przygotowano projekt zagospodarowania wód deszczowych, który zakładał proekologiczne gospodarowanie wodą opadową. Dzięki zastosowaniu zrównoważonych systemów drenażu (ZSD) woda opadowa pozostaje w miejscu opadu, co znacznie poprawia bilans wodny na terenie parku. Ponadto poprzez zatrzymanie wody opadowej poprawiono mikroklimat

i bioróżnorodność oraz kondycję szaty roślinnej i przyczyniło się do równowagi w bilansie wodnym krajobrazu miejskiego. W opracowywanym projekcie zagospodarowania wód deszczowych i renowacji zbiorników wodnych zaplanowano zastosowanie urządzeń gromadzących, odprowadzających i retencjonujących wody opadowe. Zastosowane w projekcie rozwiązania nie wymagały zaawansowanych, drogich technologii, a oprócz dbałości o środowisko naturalne, zakładały także poprawienie jakości przestrzeni miasta, bowiem układ stawów i zasilająca je rzeka Pichna stanowi ważny element

układu ekologicznego Zduńskiej Woli (korytarz ekologiczny i lokalne biocentra). Zbiorniki wodne na terenie parku wymagały kompleksowej renowacji, a nie tylko odmulenia. Zasilane są wodami z rzeki za pomocą systemu urządzeń piętrząco-upustowych, których stan techniczny był niezadawalający. Skorodowany beton na skarpach, zamulone wloty przepustów oraz braki elementów urządzeń piętrzących uniemożliwiały prawidłowe funkcjonowanie zbiorników, wykorzystywanych jako powierzchnia buforowa nadmiaru wody z rzeki.

| Wierzby nad małym stawem w parku w Zduńskiej Woli.

Gmina Zgierz

Gmina Zgierz jest gminą wiejską należącą do powiatu zgierskiego. Administracyjnie stanowi największą gminę województwa łódzkiego o powierzchni ok. 20 000 ha. Graniczy od południa z miastami Łódź i Zgierz oraz od zachodu z gminami Aleksandrów i Parzęczew, od północy z gminami Ozorków i Piątek, od wschodu z gminami Głowno i Stryków. Liczba mieszkańców gminy Zgierz na dzień 30.06.2021 r. wyniosła 13 990.²⁴¹

Park w Dzierżąnej²⁴²

Park Dworski w 1983 r. decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków wpisany został do rejestru zabytków pod nr. rej. A/290 z 20.12.1983 r.

Powierzchnia parku zajmuje ok 3,5 ha i należy do 10 ha obszaru, którego właścicielem jest gmina Zgierz. Obecnie jest to teren Gminnego Centrum Kultury, Sportu, Turystyki i Rekreacji.

Park utworzony został za czasów Augusta III w stylu starofrancuskim i częściowo w stylu angielskim. W latach 80. XIX wieku w parku rosły 33 gatunki drzew i 13 gatunków krzewów. Przed I wojną światową w części majątku, na którym znajduje się park, Adam Słomiński wybudował dom – dworek

wzorując się na pałacyku Piłsudskiego w Sulejówku oraz zabudowania gospodarcze. Skomponował na nowo park według projektu J. Szenfelda, który otrzymał za projekt I nagrodę na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu w 1924 r. Po wybuchu II wojny światowej właściciele zostali wywłaszczeni, a majątkiem administrował Niemiec – Reinhold. Dopiero pod koniec 1942 r. całą posiadłość przejęła policja bezpieczeństwa z Łodzi z przeznaczeniem na filię łódzkiego obozu dla małoletnich z ul. Przemysłowej, który utworzono na polecenie Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy w dniu 7 grudnia 1942 r. W filii obozu w Dzierżąnej obowiązywały zasady

241 [https://pl.wikipedia.org/wiki/Zgierz_\(gmina_wiejska\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Zgierz_(gmina_wiejska)) (dostęp: 17.09.2021).

242 Na podstawie materiału przekazanego przez Gminne Centrum Kultury, Sportu, Turystyki i Rekreacji w Dzierżąnej w dniu 4.08.2021 r.

| Gminne Centrum Kultury, Sportu, Turystyki i Rekreacji w Dzierżącej.

takie same, jak w obozie macierzystym w Łodzi. Dziewczęta zatrudniano przy wszystkich pracach, m.in. żniwa, wykopyki, sianie, sadzenie, pielienie. Zajmowały się ogrodem, warzywnikiem,
 utrzymaniem porządku we wszystkich budynkach, także w dworku. Pielęgnowały ogród i park. Po wojnie państwo Słomińscy odzyskali swoją posiadłość (10 ha). W 1956 r. majątek został

| Park w Dzierżącej.

| Park w Dzierżącej.

sprzedany Izbie Rzemieślniczej w Warszawie i zaadaptowany na ośrodek kolonijny. Teren w kolejnych latach ma kilku właścicieli. Od 1976 r. jego użytkownikiem były Zakłady Przemysłu Bawełnianego im. Obrońców Pokoju „UNIONTEX”. W 1984 r. teren Zakładowego Ośrodka Wczasowego wyposażono w instalacje: elektryczną, wodociągową i ściekową. Pobudowano drogi, place, parkingi, boiska i ciągi pieszce oraz wybudowano 20 domków kempingowych. W 1984 r. wichura uszkodziła szereg wartościowych drzew. W 1989 r. nastąpiła w Polsce zmiana systemu polityczno-gospodarczego, która spowodowała przekazanie (jako część majątku przedsiębiorstwa)

Ośrodka gminie Łódź, która z kolei przekazała Ośrodek gminie Zgierz.

Park cechuje duża różnorodność gatunków drzew i krzewów. Przeważają odmiany rodzime (dęby, lipy, klony, jesiony, akacje), ale występują również drzewa oraz krzewy obcego pochodzenia (choina kanadyjska, pigwowiec japoński). Przy podjeździe do dworku rosną: okazała lipa drobnolistna, klony, dęby czerwone. W latach 2000–2001 na terenie parku nasadzono młode drzewa: lipy, klony, wiązy, jesiony i ozdobne iglaki.

W 2019 r. dzięki dofinansowaniu z Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej zabytkowy park w Dzierżącej został

poddany rewaloryzacji w ramach projektu realizowanego przez gminę Zgierz *Rewaloryzacja parku zabytkowego w Dzierżąznej* – III edycja Programu Priorytetowego *Przyrodnicze perły województwa łódzkiego – program rewaloryzacji zabytkowych parków*. Całkowity koszt projektu to kwota 1 771 119,39 zł.

W ramach projektu wykonano m.in.:

- prace pielęgnacyjne na starym drzewostanie,
- posadzono 52 drzewa, 1 934 krzewy liściaste i 3 109 krzewów żywopłotowych,
- utworzono nowy układ komunikacyjny w postaci utwardzonych alejek,
- stworzono strefę fitness z siłownią zewnętrzną i trampolinami,
- postawiono altanę parkową, tablice edukacyjne, śmietniki, stojaki na rowery,
- zagospodarowano plażę nad brzegiem zbiornika wodnego,
- założono na terenie parku nową instalację oświetleniową.

| Park w Dzierżąznej.

Zakończenie

Instytut wspiera wielokierunkowy rozwój jednostek samorządu terytorialnego poprzez upowszechnianie wyników badań, ekspertyz, opinii prawnych czy publikacji naukowych. W 2021 r. (do 30 września br.) wsparcie Instytutu otrzymało blisko 25 tys. osób z 1 857 jednostek samorządu terytorialnego, co stanowiło 66% ogólnej liczby jst. Dotychczas (od 2016 r.) z naszego wsparcia skorzystało łącznie 94 tys. przedstawicieli jst w Polsce²⁴³.

Do najistotniejszych obszarów działania Instytutu należy działalność edukacyjna, szkoleniowa i wydawnicza. Realne wsparcie dla jednostek samorządu terytorialnego stanowi prowadzona przez NIST e-platforma umożliwiająca odbycie służby przygotowawczej dla nowo zatrudnionych pracowników administracji samorządowej. Uzupełnienie dotychczasowej, tradycyjnej oferty szkoleń stacjonarnych stanowią także e-szkolenia. W okresie styczeń–wrzesień 2021 r. z kształcenia e-learningowego skorzystało ponad tysiąc przedstawicieli jst. Od 2016 r. wsparcia w tej formule udzielono blisko 15 tys. urzędników.

Podczas konferencji *Rewaloryzacja zabytkowych parków – przykłady działań jednostek samorządu terytorialnego na rzecz zachowania dziedzictwa przyrodniczego województwa łódzkiego* (19 listopada 2021 r.) wysłuchamy przedstawicieli środowiska akademickiego, Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków oraz Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Łodzi.

---

243 Dane własne Narodowego Instytutu Samorządu Terytorialnego.

Próba wypracowania metod adaptacji zabytkowych parków i ogrodów do współczesnych form użytkowania z jednej strony gwarantuje poszanowanie ich substancji zabytkowej, z drugiej zaś pozwala na wykorzystanie istniejącego potencjału jako waloru gminy.

W trakcie rewaloryzacji obiektu zawsze rodzą się pytania o zakres prac, który nie zniszczy zabytkowego charakteru założenia. Na jaki kompromis można się zdecydować, aby historyczny park, urządzony z wykorzystaniem różnych roślin i form stał się wzorem do naśladowania? Na to pytanie odpowiedzą wójtowie gmin: Łanięta, Wartkowice, Wola Krzysztoporska, Zadzim i Zgierz. Poznamy także rozwiązania i towarzyszące im problemy w zakresie rewitalizacji zabytkowych parków w prezentowanych gminach.

Możliwość skonfrontowania wiedzy teoretycznej z doświadczeniami płynącymi z jst spełni zapewne funkcję edukacyjną nie tylko dla samorządowców, lecz także dla uczestniczących w wydarzeniu przedstawicieli organizacji pozarządowych.

Oddając do rąk Czytelników niniejszą publikację, mamy nadzieję, że spotka się ona z życzliwym zainteresowaniem i zostanie potraktowana jako wsparcie dla wszystkich, którzy na co dzień pracują w administracji samorządowej i z nią współpracują.

dr Iwona Wieczorek

Spis zdjęć

- 103 | Zabytkowy Park w Spale. (widok na wieżę ciśnień)
- 104 | Zabytkowy Park w Spale
- 104 | Posąg Żubra
- 105 | Park w Spale. (miejsce do odpoczynku)
- 106 | Kapliczka w drzewie na terenie parku zabytkowego w Łaniętach
- 107 | Pałac wpisany do rejestru zabytków na terenie zabytkowego parku w Łaniętach
- 108 | Staw na terenie parku zabytkowego w Łaniętach
- 108 | Zameczek (siedziba Gminnego Ośrodka Kultury i Sportu w Łaniętach). Po lewej stronie dęb – jeden z pomników przyrody.
- 109 | Ciek wodny fosy wyposażony w dwa gejzery utrzymujące dostateczne warunki tlenowe. (fot. Urząd Miejski w Łęczycy)
- 110 | Po rewitalizacji wszystkie aleje otrzymały zwirową nawierzchnię. (fot. Urząd Miejski w Łęczycy)
- 111 | W centralnym punkcie Parku: kamień upamiętniający 50-lecie Złotu Harcerzy Ziemi Łódzkiej oraz obchody 100-lecia Harcerstwa Polskiego. (fot. Urząd Miejski w Łęczycy)
- 112 | Wysepka z drewnianą altaną na środku. (fot. Urząd Miejski w Łęczycy)
- 117 | Centralne Muzeum Włókiennictwa: widok na fontannę i Białą Fabrykę. (fot. Marek Jakubowski)
- 118 | Park im. Władysława Stanisława Reymonta: rzeźba Dwa ślimaki. (fot. Marek Jakubowski)

- 118 | Park im. Władysława Stanisława Reymonta: alejka prowadząca do placu zabaw. (fot. Marek Jakubowski)
- 119 | Park im. Władysława Stanisława Reymonta: zestawy stolików szachowych. (fot. Marek Jakubowski)
- 120 | Park w Moszczenicy: alejki i kładka dla pieszych. (fot. Magdalena Adamczyk)
- 121 | Park w Moszczenicy: fontanna. (fot. Magdalena Adamczyk)
- 121 | Park w Moszczenicy: kładka dla pieszych. (fot. Magdalena Adamczyk)
- 122 | Park w Moszczenicy. (fot. Magdalena Adamczyk)
- 123 | Altana w parku miejskim w Rawie Mazowieckiej. (fot. Foto Milejka)
- 124 | Alejka parkowa w Rawie Mazowieckiej. (fot. Foto Milejka)
- 125 | Rzeką Rawka – rezerwat. (fot. Foto Milejka)
- 127 | *Berso* w parku miejskim w Rawie Mazowieckiej. (fot. Foto Milejka)
- 128 | Pałac w Starym Gostkowie od strony zachodniej
- 129 | Pałac w Starym Gostkowie
- 129 | Tulipany na wyspie w Parku w Starym Gostkowie
- 130 | Widok na park w Starym Gostkowie
- 132 | Park w Woli Krzysztoporskiej nocą
- 133 | Park w Woli Krzysztoporskiej
- 134 | Park w Woli Krzysztoporskiej
- 136 | Widok z lotu ptaka na park w Woli Krzysztoporskiej
- 138 | Park w Parzniewicach Małych
- 139 | Park w Parzniewicach Małych
- 140 | Park w Parzniewicach Małych
- 140 | Park w Parzniewicach Małych
- 142 | Park podworski w Zadzimiu: fontanna pływająca, nocą. (fot. Ryszard Sierociński)
- 143 | Park podworski w Zadzimiu: fontanna z widokiem na pałac. (fot. archiwum Urzędu Gminy w Zadzimiu)
- 144 | Park podworski w Zadzimiu: parkowy amfiteatr. (fot. Ryszard Sierociński)

-
- 146 | Park podworski w Zadzimiu: zabytkowa aleja dereniowa. (fot. archiwum Urzędu Gminy w Zadzimiu)
- 147 | Budynki urzędu miasta w cieniu parkowych drzew w Zduńskiej Woli
- 148 | Dwór Stefana Żłotnickiego założyciela miasta Zduńska Wola
- 149 | Zabytkowy wiąz w parku w Zduńskiej Woli
- 152 | Wierzby nad małym stawem w parku w Zduńskiej Woli
- 154 | Gminne Centrum Kultury, Sportu, Turystyki i Rekreacji w Dzierżąznej
- 154 | Park w Dzierżąznej
- 155 | Park w Dzierżąznej
- 156 | Park w Dzierżąznej

Spis literatury

- Boć J., Nowacki K., Samborska-Boć E., Ochrona środowiska, Wrocław, 2004.
- Bogdanowski J., Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu, Wrocław, 1976.
- Bogdanowski J., Polskie ogrody ozdobne, Kraków, 2000.
- Bogdanowski J., Polskie ogrody ozdobne. Historia i problemy rewaloryzacji, Warszawa, 2000.
- Bogdanowski J., Style, kompozycja i rewaloryzacja w polskiej sztuce ogrodowej: wybrane problemy, Kraków, 1995.
- Bogdanowski J., Współczesne problemy terminologii i praktyki w ochronie i konserwacji zabytków, „Kurier Konserwatorski” 1994, nr 5.
- Ciołek G., Ogrody polskie, red. i uzup. J. Bogdanowski, Warszawa, 1978.
- Ciołek G., Ogrody polskie, Warszawa, 1954.
- Connell J., The purest of human pleasures: the characteristics and motivations of garden visitors in Great Britain, “Tourism Management” 2004, vol. 25.
- Czartoryska I., Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów, Wrocław, 1805.
- Duda M., Przemysł dziedzictwa kulturalnego i naturalnego – wyzwania dla kryminologii w XXI wieku [w:] Przestępczość XXI wieku. Szanse i wyzwania dla kryminologii. Część I Szanse i wyzwania dla polskiej kryminologii, red. D. Dajnowicz-Piesiecka, E. Jurgielewicz-Dalegacz, E.W. Pływaczewski, Warszawa, 2020.
- Encyklopedia leśna, Lasy Państwowe; <https://www.encyklopedialesna.pl/haslo/park-zabytkowy/> (dostęp: 30.08.2021).

Fabiańczyk A., Ogrody zabytkowe, Centrum Dziedzictwa Przyrody Górnego Śląska, <https://web.archive.org/web/20110315033829/http://www.przyroda.katowice.pl/pl/ochrona-przyrody/parki-zabytkowe> (dostęp: 30.08.2021).

Gruszecki K., Ustawa o ochronie przyrody. Komentarz, Warszawa, 2021.

Hunt J.D., Gardens and the picturesque. Studies in the history of landscape architecture, Cambridge Mass., 1992.

Idźkowski A., Ogrody malownicze, „Kłosa” nr 89/1867, s. 135–136, 145–147, 154–155.

Informacja o wynikach kontroli realizacji zadań przez Służbę Ochrony Zabytków oraz Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa w zakresie ochrony zabytków przejętych do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa, Najwyższa Izba Kontroli, Delegatura w Opolu, 2001.

Inny słownik języka polskiego, red. M. Bańko, Warszawa, 2000.

Jankowski E., Ogród przy dworze wiejskim, Warszawa, 1900, wyd. II poprawione.

Jastrzębski L., Prawne zagadnienia ochrony przyrody, Warszawa, 1980.

Jastrzębski L., Prawo ochrony środowiska w Polsce, Warszawa, 1990.

Jaworowicz-Rudolf A., Ochrona terenów zieleni [w:] Prawo ochrony środowiska, red. M. Górski, Warszawa, 2021.

Jaworski W.L., Nauka prawa administracyjnego. Zagadnienia ogólne, Warszawa, 1924.

Jellicoe G.A., The Studies of a Landscape Designer over 80 Years, Garden Art Press, 1995.

Kierunki rozwoju i zarządzania terenami zieleni w Krakowie na lata 2017–2030, zespół projektowy w Wydziale Kształtowania Środowiska: A. Kowalewska (koordynator projektu), Kraków, 2016.

Komentarz do art. 6 [w:] A. Ginter, A. Michalak, Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz, Warszawa, 2016.

Kostyrko J., Czarnohorski Park Narodowy [w:] O Czarnohorze, Kraków, 1933.

Kronenberg J., Bariery dla utrzymania drzew w miastach i sposoby pokonywania tych barier, „Zrównoważony Rozwój – Zastosowania” 3/2012, s. 32–49.

Król M.A., Ewolucja regulacji prawnej w zakresie ochrony różnorodności biologicznej w Polsce [w:] Prawo ochrony środowiska, red. M. Górski, Warszawa, 2021.

Król M.A., Prawna ochrona krajobrazu [w:] Wielka encyklopedia prawa, red. B. Hołyst, R. Hauser, t. V, Warszawa, 2014.

Kultura w 2019 r., Informacje statystyczne, GUS, Kraków, 2020.

Machnik A., Dziedzictwo przyrodnicze w rozwoju turystyki kulturowej na terenach wiejskich, „Turystyka Kulturowa” nr 7/2014, s. 34–48.

Majdecki L., Historia ogrodów, Warszawa, 1981.

Majdecki L., Majdecka-Strzeżek A., Historia ogrodów, Od starożytności po barok, t. 1, Warszawa, 2007.

Majdecki L., Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych, Warszawa, 1993.

Międzynarodowa Karta Ogrodów (Karta Florencka) przyjęta przez Międzynarodowy Komitet Ochrony Zabytków ICOMOS-FLA dnia 15 grudnia 1981 r. <https://www.icomos.org/en/newsletters-archives/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/158-the-florence-charter> (dostęp: 10.10.2021).

Mitkowska A., Fabijanowska K., Uruska-Suszek D., Zachariasz A., Tor K., Model postępowania konserwatorskiego dla zdewastowanych założeń ogrodowych przejmowanych przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa, Warszawa, 1994.

Moszyński F.A., *Essay sur le Jardinage Anglois* (Rozprawa o ogrodnictwie angielskim) tłum. i wstęp A. Morawińska, Wrocław, 1977.

Ochrona środowiska w 2020 r., Analizy statystyczne, GUS, Warszawa, 2020.

Opieka na zabytkami i ich konserwacja, Ministerstwo Sztuki i Kultury, Warszawa 1920, http://www.rcin.org.pl/Content/5673/WA308_2418_II21549_OPIEKA-NAD-ZABYTKAMI_I.pdf (dostęp: 30.08.2021).

Paczuski R., Prawo ochrony środowiska, Bydgoszcz, 2000.

Pałczyński A., Ochrona zasobów przyrody [w:] Zagrożenia, ochrona i kształtowanie środowiska przyrodniczo-rolniczego, red. S. Bieszczad, J. Sobota, Wrocław, 1993.

Parki i ogrody zabytkowe w Polsce. Suplement I, red. A. Michałowski, A. Sulimierska, T. Szelańska, Warszawa, 1994.

Pawlikowski J.G., O lice ziemi, Warszawa, 1938.

Pawlikowski J.G., Prawo ochrony przyrody, Kraków, 1927.

Piątkowska K., Zaleska J., Drzewa, krzewy i pnącza dla spółdzielczych osiedli mieszkaniowych, Warszawa, 1972.

Pismo Prof. M. Gawin do wojewódzkich konserwatorów zabytków z dnia 23 lipca 2021 r., znak: DOZ-KiNK.6521.15.2021.KP.

Polska przyroda – dar i obowiązek, red. R. Kęder, M. Hyska, K. Komornik, Warszawa, 2011.

Przyborowska-Klimaczak A., Rozwój ochrony dziedzictwa kulturalnego w prawie międzynarodowym na przełomie XX i XXI wieku, Lublin, 2011.

Przyborowska-Klimczak A., Ochrona przyrody. Studium prawnomiędzynarodowe, Lublin, 2004.

Radecki W., Danecka D., Ustawa o ochronie przyrody. Komentarz, Warszawa, 2018.

Radecki W., Komentarz do art. 47 [w:] Ustawa o ochronie i kształtowaniu środowiska. Komentarz, red. J. Sommer, Wrocław, 1995.

Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C), Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa, 2017.

Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w województwie łódzkim Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C), Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa, 2017.

Robinson W., Wild Garden, London, 1870.

Safjan M., Bosek L., Komentarz do art. 5 i art. 6 Konstytucji RP [w:] Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa, 2016.

Sikora D., Parki historyczne w rejestrze zabytków – ustalenie przedmiotu i zakresu ochrony, problemy weryfikacji rejestru, granice ochrony konserwatorskiej, „Kurier Konserwatorski” nr 7/2010, s. 11–16.

Sikora D., Specyfika działań konserwatorskich w ogrodach regularnych, „Kurier Konserwatorski”, nr 7/2010, s. 32–42.

Słownik języka polskiego, red. M. Szymczak, Warszawa, 1979.

Słownik języka polskiego, red. W. Doroszewski, Warszawa, 1958.

Słownik terminologiczny sztuk pięknych, red. S. Kozakiewicz, Warszawa, 1976.

Słownik współczesnego języka polskiego, red. A. Sikorska-Michalak, O. Wojniłko, Warszawa, 1998.

Śługocki J., Opieka nad zabytkiem nieruchomym. Problemy administracyjnoprawne, Warszawa, 2017.

Stachańczyk R., Problematyka standardów w postępowaniu i dokumentacji konserwatorskiej na potrzeby rewaloryzacji zabytkowych parków i ogrodów, „Kurier Konserwatorski” nr 7/2010, s. 43–50.

Standardy kształtowania zieleni w Łodzi, <https://sak.org.pl/standardy-kszaltowania-zieleni-w-lodzi/> (dostęp: październik 2021).

Standardy kształtowania zieleni Warszawy, oprac. J. Borowski, B. Fortuna-Antoszkiewicz, J. Łukaszewicz, E. Rosłon-Szeryńska, M. Sitarski, M. Suchocka, Cz. Wysocki, Warszawa, 2016; http://konsultacje.um.warszawa.pl/sites/konsultacje.um.warszawa.pl/files/standardy_kszaltowania_zieleni_warszawy_kwiecien2016.pdf (dostęp: lipiec 2016).

Standardy zakładania i pielęgnacji podstawowych rodzajów terenów zieleni w mieście – zał. do Programu ochrony środowiska dla Krakowa na lata 2012–2015; <https://zielenwkrakowie.files.wordpress.com/2015/05/standardy-zak582adania-i-pielc499gnacji.pdf> (dostęp: maj 2016).

Symonides E., Ochrona przyrody, wyd. 3 nowe zm. i zaktual., Warszawa, 2014.

Thacker Ch., The Genius of Gardening, 1994.

Więcko E., Historia rozwoju ochrony przyrody i krajobrazu w Polsce [w:] Kształtowanie krajobrazu a ochrona przyrody, red. K. Buchwald, W. Engelhardt, Warszawa, 1975.

Wodzicki S., O chodowaniu, użytku, mnożeniu i poznawaniu drzew, krzewów, roślin i ziół celniejszych ku ozdobie ogrodów przy zastosowaniu do

naszey strefy dzieło miłośnikom ogrodów poświęcone, t. 2, Obeymujący kwiaty cebulkowe roczne, Kraków, 1827.

Wodziczko A., Zieleń miast z punktu widzenia ochrony przyrody, „Ochrona Przyrody” 1930, nr 10, s. 34–44.

Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. Kraków, oprac. O. Dyba, W. Brzoskwinia, Warszawa, 2007.

Zachariasz A., Dwór polski – problemy rewitalizacji ogrodów, [w:] Dwór polski: zjawisko historyczne i kulturowe, red. L.J. Kajzer, Kielce, 2008.

Zachariasz A., Najpiękniejsza i najinteresowniejsza okolica – dwór w krajobrazie w XVIII i XIX wieku, [w:] Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe, Warszawa, 2004.

Zachariasz A., O zabytkowych ogrodach. O konserwacji i restauracji żyjących dzieł sztuki, [w:] Przeszłość dla przyszłości, t. 4, red. E. Węclawowicz-Gyurkovich, E. Waszczyszyn, Kraków, 2015.

Zachariasz A., Ochrona zabytkowych kompozycji ogrodowych w obszarach zurbanizowanych, [w:] V Program Rządowy Ochrona i konserwacja zabytkowego krajobrazu kulturowego, 1995–1996, niepublikowane.

Zachariasz A., Ogród dworski – wybrane charakterystyczne elementy i motywy, [w:] Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe, red. A. Sieradzka, Kielce, 2002.

Zachariasz A., On the value and valuation of gardens – on various aspects of gardens – „the purest of human pleasures” (O wartości i wartościowaniu ogrodów – o różnych aspektach dzieł stanowiących „najczystsą ludzką przyjemność”), „Czasopismo Techniczne”, 2014, z. 5-A, s. 9–34.

Zachariasz A., Oranżerie, szklarnie i XIX-wieczne szaleństwa mody ogrodowej, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie”, 80/2001, s. 29–37.

Zachariasz A., Rośliny rodzime i introdukowane w kompozycji ogrodowej, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddział PAN Kraków” 2008, t. XXXVIII, s. 175–193.

Zachariasz A., Sykta I., Szwed J., Kozak-Klimkiewicz M., Projektowanie ogrodu: zbiór zadań z projektowania zintegrowanego dla studentów architektury krajobrazu, Kraków, 2015.

Zachariasz A., Z badań nad ogrodami angielskimi w Polsce. Kompozycja i drzewa w XVIII i XIX-wiecznej literaturze ogrodniczej, [w:] Drzewa w krajobrazie historycznym, I seminarium Dendrologia historyczna, Warszawa, 1995.

Zachariasz A., Zabytkowe ogrody – problemy rewaloryzacji utrzymania i zarządzania w świetle zaleceń Karty Florenckiej, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, 2008, t. 10, s. 150–161; <http://krajobraz.kulturowy.us.edu.pl/publikacje/artykuly/zarzadzanie/zachariasz.pdf> (dostęp: 30.08.2021).

Zachariasz A., Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych, Kraków, 2006.

Zalecenia dotyczące realizacji terenów zieleni, red. M. Gajda, Kraków, 2007; http://www.sak.org.pl/data/file/zalecenia-tereny-zieleni_358.pdf (dostęp: lipiec 2016).

Zeidler K., Zabytki. Prawo i praktyka, Gdańsk, 2017.

Akty prawne

Dyrektywa Rady 92/43/EWG z dnia 21 maja 1992 r. w sprawie ochrony siedlisk przyrodniczych oraz dzikiej fauny i flory (Dz.U.UE.L.1992.206.7 z 02.07.1992 r.).

Rozporządzenie Ministra Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska z dnia 5 września 1980 r. w sprawie zasad uznawania terenów zadrzewionych na obszarach wsi za parki wiejskie, ochrony tych parków i zarządzania nimi (Dz.U. z 1980 r. Nr 21 poz. 80).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 kwietnia 2004 r. w sprawie uznania za pomnik historii (Dz.U. z 2004 r. Nr 102 poz. 1059).

Rozporządzenie w sprawie rodzajów, typów i podtypów rezerwatów przyrody (Dz.U. z 14 kwietnia 2005 r. Nr 60 poz. 533).

Rozporządzenie wykonawcze Ministra Środowiska z dnia 12 maja 2005 r. w sprawie sporządzania projektu planu ochrony dla parku narodowego, rezerwatu przyrody i parku krajobrazowego, dokonywania zmian w tym planie oraz ochrony zasobów, tworów i składników przyrody (Dz.U. z 30 maja 2005 r. Nr 94 poz. 794).

Rozporządzenie z dnia 13 kwietnia 2010 r. w sprawie siedlisk przyrodniczych oraz gatunków będących przedmiotem zainteresowania Wspólnoty, a także kryteriów wyboru obszarów kwalifikujących się do uznania lub wyznaczania jako obszar Natura 2000 (Dz.U. z 4 grudnia 2014 r. Poz. 1713).

Rozporządzenie z dnia 4 grudnia 2017 r. w sprawie kryteriów uznawania tworów przyrody żywej i nieożywionej za pomniki przyrody (Dz.U. z 12 grudnia 2017 r. Poz. 2300).

Uchwała Nr XI/130/2007 Rady Miasta Ostrowca Świętokrzyskiego z dnia 5 czerwca 2007 r. w sprawie określenia zasad i trybu korzystania z parków gminnych (Dz.U. Woj. ŚW. z 2007 r.).

Ustawa o lasach (tekst jedn. Dz.U. z 13 lipca 2021 r. Poz. 1275).

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz.U. z 2003 r. Nr 162 poz. 1568, z późn. zm.).

Ustawa o odpadach (Dz.U. z 27 kwietnia 2021 r. Poz. 779 ze zm.).

Ustawa o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (tekst jedn. Dz.U. z 5 lutego 2021 r. Poz. 247 ze zm.).

Ustawa Prawo wodne (tekst jedn. Dz.U. z 6 kwietnia 2021 r. Poz. 624 ze zm.).

Ustawa z 11 maja 2001 r. o obowiązkach przedsiębiorców w zakresie gospodarowania niektórymi odpadami oraz o opłacie produktowej (tekst jedn. Dz.U. z 29 października 2020 r. Poz. 1903).

Ustawa z 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. z 2021r. Poz. 1098).

Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2021r. Poz. 710 ze zm.).

Ustawa z 8 marca 1991 r. o samorządzie gminnym (Dz.U. z 2021 r. Poz. 1372 ze zm.).

Ustawa z dnia 14 grudnia 2021 r. o odpadach (Dz. U. 2013 poz. 21).

Ustawa z dnia 16 października 1991 r. o ochronie przyrody (tekst pierwotny Dz.U. z 1991 r. Nr 114 poz. 492 ze zm.).

Ustawa z dnia 2 kwietnia 1997 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 1997 r. Nr 7 poz. 483 ze zm.).

Ustawa z dnia 20 lipca 2017 r. prawo wodne (Dz.U. 2017 poz. 1566).

Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (tekst jedn. Dz.U. z 12 listopada 2020 r. Poz. 1990 ze zm.).

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2021 r. Poz. 710).

Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (Dz.U. z 2001 r. Nr 62 poz. 627).

Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (Dz.U. 2001 r. Nr 62 poz. 627).

Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. o wprowadzeniu ustawy – Prawo ochrony środowiska, ustawy o odpadach oraz o zmianie niektórych ustaw (Dz.U. z 2001 r. Nr 100 poz. 1085 z dniem 1 października 2001 r.).

Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. z 2017 r. Poz. 1073 ze zm.).

Ustawa z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych (tekst jedn. Dz.U. z 18 lutego 2021 r. Poz. 305 ze zm.).

Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach (Dz.U. 1991 nr 101 poz. 444).

Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o zmianie ustawy o ochronie i kształtowaniu środowiska oraz o zmianie niektórych ustaw (Dz.U. z 1997 r. Nr 133 poz. 885).

Ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych (Dz.U. z 2021 r. Poz. 1326).

Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz.U. z 2018 r. Poz. 994 ze zm.).

Wyrok NSA z 17.06.2008 r., II OSK 651/07, LEX nr 539901.

Wyrok TK z dnia 15 maja 2006 r., P 32/05, OTK-A z 2006 r. Nr 5 poz. 56.

Wyrok WSA w Warszawie z dnia 11 lipca 2018 r., VII SA/Wa 1290/18, CBOSA.

Wyrok WSA w Warszawie z dnia 18 lutego 2020 r., IV SA/Wa 2952/19, LEX nr 3085628.